

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Бочелюк В. Й.
Репецька А. В.

МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

до написання, оформлення і захисту курсової та випускної роботи
для студентів спеціальності «Психологія»
денної та заочної форм навчання

Навчальний посібник

Електронне видання комбінованого
використовування на DVD-ROM

Запоріжжя ЗНТУ 2017

УДК 159.9.37.076

М-54

*Рекомендовано до видання Вченою радою
Запорізького національного технічного університету
(Протокол №2 від 10.10.2017 р.)*

Авторський колектив:

Бочелюк В. Й. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Запорізького національного технічного університету; вступ, розділи 1, 2, п. 2.1, 6, термінологічний словник;

Репецька А. В. – старший викладач кафедри психології Запорізького національного технічного університету – розділи 2–5, додатки

Рецензенти:

Бохонкова Ю. О. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Сєверодонецьк);

Зарицька В. В. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології Класичного приватного університету (м. Запоріжжя);

Дергач М. А. – доктор педагогічних наук, професор кафедри психології Запорізького національного технічного університету

М-54 Методичний посібник до виконання, написання, оформлення і захисту курсової та випускної роботи для студентів спеціальності «Психологія» денної та заочної форм навчання» [Електронний ресурс] : навч. посіб. / [уклад. В.Й. Бочелюк, А. В. Репецька] – Електрон. дані. – Запоріжжя : ЗНТУ, 2017. – 1 електрон. опт. диск (DVD-ROM); 12 см. – Назва з тит. екрана.

ISBN 978-617-529-176-4

В посібнику описані методологічні основи психологічного дослідження; структурні елементи дослідницької роботи; питання, пов'язані з захистом результатів дослідження – як для підтвердження кваліфікаційного рівня, так і для захисту прав інтелектуальної власності.

Посібник призначений для студентів, які отримують освіту різних кваліфікаційних рівнів в галузі знань «Соціально-поведінкові науки» за спеціальністю «Психологія», а також – дл викладачів і молодих вчених, що реалізують навчальну та науково-дослідницьку діяльність в сфері психології.

УДК 159.9.37.076

ISBN 978-617-529-176-4

© Запорізький національний технічний університет (ЗНТУ), 2017

© Бочелюк В. Й., Репецька А. В., 2017

ЗМІСТ

ЗМІСТ	3
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1 МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ В ПСИХОЛОГІЇ	7
1.1 Загально-методологічні основи наукових досліджень.....	7
1.2 Методи і методологія наукових досліджень	21
1.3 Конкретно-науковий рівень методології в психології	38
1.4 Конкретні наукові методи психологічних досліджень	59
1.5 Проблема об'єктивності дослідницьких методів в психології ..	70
РОЗДІЛ 2 ОСОБЛИВОСТІ ЗМІСТОВНОГО НАПОВНЕННЯ КУРСОВОЇ ТА ВИПУСКНОЇ РОБОТИ.....	83
2.1 Мова і стиль написання курсової та випускної роботи	83
2.2 Структурні частини роботи та їх змістове наповнення	94
2.2.1 Титульний лист	95
2.2.2 Зміст	96
2.2.3 Вступ.....	96
2.2.4 Розділи основної частини	108
2.2.5 Висновки	115
2.2.6 Список використаних джерел.....	116
2.2.7 Додатки.....	117
РОЗДІЛ 3 ПРАВИЛА ОФОРМЛЕННЯ КУРСОВОЇ ТА ВИПУСКНОЇ РОБОТИ.....	118
3.1 Технічні характеристики оформлення роботи.....	118
3.2 Обсяги змістовних частин роботи.....	120
3.3 Оформлення структурних частин роботи.....	121
3.4 Особливості оформлення текстового матеріалу	122
3.4.1 Вживання кількісних числівників	122
3.4.2 Вживання скорочень	122
3.4.3 Оформлення переліків.....	123
3.4.4 Оформлення приміток та виносок	125
3.4.5 Оформлення посилань та цитат у тексті роботи.....	126
3.5 Оформлення розділів та підрозділів роботи	128
3.5.1 Заголовки розділів та підрозділів та їх розміщення в тексті ...	128
3.5.2 Нумерація розділів та підрозділів	128
3.6 Оформлення ілюстрацій.....	129
3.7 Оформлення таблиць.....	130
3.8 Оформлення формул та рівнянь	131
3.9 Оформлення списку використаних джерел.....	132
3.10 Правила оформлення додатків	133
РОЗДІЛ 4 ПОПЕРЕДНІЙ ЗАХИСТ І НОРМОКОНТРОЛЬ КУРСОВОЇ ТА ВИПУСКНОЇ РОБОТИ.....	134

4.1	Проходження попереднього захисту роботи	134
4.2	Отримання зовнішньої рецензії на випускну роботу	135
4.3	Проходження нормоконтролю	136
РОЗДІЛ 5 ЗАХИСТ КУРСОВОЇ ТА ВИПУСКНОЇ РОБОТИ.....		138
5.1	Захист курсової роботи	138
5.2	Захист випускної роботи.....	138
5.3	Підготовка до захисту	139
5.4	Порядок захисту	141
5.5	Критерії оцінювання курсової та випускної роботи.....	141
РОЗДІЛ 6 ПРАВОВА СУТНІСТЬ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ.....		144
6.1	Охорона та використання результатів інтелектуальної діяльності.....	144
6.2	Авторське право та суміжні права	156
6.3	Право вільного використання наукових творів	175
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК.....		192
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....		212
ДОДАТКИ.....		215
Додаток А Приклади оформлення структурних елементів курсової та випускної роботи.....		215
	Зразок титульного листа курсової роботи	215
	Зразок титульного листа кваліфікаційної роботи бакалавра.....	216
	Зразок титульного листа кваліфікаційної роботи магістра.....	217
	Бланк завдання на випускну роботу	218
	Приклад оформлення змісту роботи	220
	Приклад оформлення переліку умовних скорочень.....	221
	Приклад оформлення рисунка.....	222
	Приклад оформлення та аналізу таблиць	222
	Складання бібліографічних описів	223
	Приклади оформлення опису у списку використаних джерел.....	224
	Приклад оформлення додатку	226
Додаток Б Приклади оформлення додаткових структурних елементів випускної роботи.....		227
	Приклад написання реферату для випускної роботи	227
	Приклад написання відгуку наукового керівника на випускну роботу.....	228
	Приклад написання рецензії на випускну роботу.....	229

ВСТУП

Даний методичний посібник підготовлено з метою оптимізації навчально-дослідницької та науково-дослідницької діяльності суб'єктів освітнього процесу. В посібнику описані методологічні основи психологічного дослідження; структурні елементи дослідницької роботи – як у питаннях змістовного наповнення, так і правил її оформлення, що супроводжується прикладами; питання, пов'язані з захистом результатів дослідження – як для підтвердження кваліфікаційного рівня, так і для захисту прав інтелектуальної власності. Все це спрямовано не тільки на більш успішне вирішення труднощів типових дослідницьких завдань в процесі виконання курсових і випускних робіт, але і на сприяння ефективній науковій творчості.

Курсова робота – це один із видів навчальної та науково-дослідницької роботи. Курсова робота, яка під керівництвом викладача виконується студентами самостійно, має показати вміння студентів організовувати і планувати роботу, рівень оволодіння основами теоретичних знань і методами емпіричного дослідження.

Основне завдання курсової роботи – виявити вміння студентів застосовувати теоретичні знання на практиці, ставити пізнавальні задачі і їх вирішувати. Виконуючи курсову роботу, студенти мають навчитися правил проведення наукового дослідження та оформлення його результатів.

Курсова робота – це, перш за все, робота і до того ж складна. А наші рекомендації допоможуть суб'єктам освітнього процесу впоратися з нею з честю. І хоча їм прийдеться витратити деякий час на ознайомлення з матеріалами посібника, він з надлишком буде компенсований тим інтелектуальним задоволенням, яке вони обов'язково відчують під час методично-вивіреного і перевіреного досвідом багатьох дослідників процесу наукового дослідження. Вони зможуть уникнути численних помилок, які допускає дослідник, що не озброєний елементарними знаннями з методики наукової роботи.

Добре виконана курсова робота, як і будь-яка робота, дає людині відчуття власної гідності, яке є не лише мотивом особистісного росту, а й забезпечує загальний психологічний комфорт. Тому не буде перебільшенням сказати, що написати добру курсову роботу набагато легше, ніж погану.

Випускную роботу від інших наукових праць відрізняє те, що в системі науки вона виконує кваліфікаційну функцію, тобто розробляється з метою публічного захисту і отримання освітнього рівня

«бакалавр» або «магістр» за спеціалізацією. Тобто, випускна робота, хоча і є самостійним науковим дослідженням, все ж повинна бути віднесена до розряду науково-дослідницьких робіт, в основі яких лежить моделювання вже відомих рішень; її науковий рівень завжди повинен відповідати програмі навчання. Виконання такої роботи повинно не лише вирішувати наукові проблеми, а й служити свідченням того, що її автор навчився самостійно вести науковий пошук, бачити професійні проблеми і знати найбільш загальні методи та форми їх вираження.

Наукова інформація і в курсовій, і в випускній роботі викладається у повному обсязі, розкриваючи хід та результати дослідження, з детальним описом його методики. Повнота наукової інформації відображається в фактичному матеріалі з відповідними обґрунтуваннями, викладенням наявного знакового апарату (формул, графіків, діаграм, схем, таблиць тощо). Важливо при викладенні матеріалів дослідження дотримуватися принципунфкіденційності інформації про окремі характеристики досліджуваних.

Таким чином, інтелектуальна діяльність, яка лежить в основі створення навчально-дослідницької та науково-дослідницької роботи суб'єктів освітнього процесу, дозволить розвинути не тільки їх загальну культуру та культуру мислення як складову загальної культури, а й дослідницьку компетентність, професійну позицію, комунікативну компетентність та особистісні якості ~~на~~ ^в ~~себе~~ ^{їх} відповідальності за процес і результат дослідницької роботи; розвиток креативності, самостійності і дисциплінованості у вирішенні поставлених завдань.

РОЗДІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ В ПСИХОЛОГІЇ

1.1 Загально-методологічні основи наукових досліджень

Формою існування і розвитку науки є наукове дослідження, яке відображається у науковій (науково-дослідницькій) діяльності. Наукова діяльність – це діяльність, яка спрямована на здобуття і застосування нових знань. Наукове дослідження – це діяльність, яка спрямована на всебічне вивчення об'єкту, процесу або явища, їх структури і зв'язків, а також отримання і впровадження в практику корисних для людини і суспільства результатів. Його об'єктом є матеріальна або ідеальна система, а предметом – структура системи, взаємодія її елементів, різні властивості, закономірності розвитку і т. ін.

Наукові дослідження класифікуються за різними підставами. За джерелом фінансування розрізняють наукові дослідження бюджетні, господарсько-договірні і такі, що не фінансуються. Бюджетні дослідження фінансуються із коштів різного виду бюджету. Господарсько-договірні дослідження фінансуються організаціями-замовниками за господарськими договорами. Дослідження, що не фінансуються, можуть виконуватися за ініціативою вченого, індивідуальним планом викладача.

У нормативних правових актах про науку наукові дослідження ділять за цільовим призначенням на фундаментальні, прикладні, пошукові і розробки.

Фундаментальні наукові дослідження – це експериментальна або теоретична діяльність, яка спрямована на отримання нових знань про основні закономірності функціонування і розвитку людини, суспільства та навколишнього природного середовища.

Прикладні наукові дослідження – це дослідження, які спрямовані переважно на застосування нових знань для досягнення практичної мети і вирішення конкретних задач. Іншими словами, вони спрямовані на вирішення проблем використання наукових знань, отриманих в результаті фундаментальних досліджень, в практичній діяльності людей.

Наукові дослідження у сфері психологічних наук часто є поєднанням двох названих видів, і тому їх слід іменувати теоретико-прикладними.

Пошуковими називають наукові дослідження, які спрямовані на визначення перспективності роботи над темою, пошуку шляхів рішення наукових задач.

Розробкою називають дослідження, яке спрямоване на впровадження в практику результатів конкретних фундаментальних і прикладних досліджень.

За тривалістю наукові дослідження можна розділити на довгострокові, короткострокові і експрес-дослідження.

Залежно від форм і методів дослідження, виділяють експериментальне, методичне, описове, експериментально-аналітичне, історико-біографічне дослідження і дослідження змішаного типу.

У теорії пізнання виділяють два рівні дослідження: теоретичний і емпіричний.

Теоретичний рівень дослідження характеризується переважанням логічних методів пізнання. На цьому рівні отримані факти досліджуються, обробляються за допомогою логічних понять, висновків, законів і інших форм мислення. Тут досліджувані об'єкти в думках аналізуються, узагальнюються, визначається їх сутність, внутрішні зв'язки, закони розвитку. На цьому рівні пізнання за допомогою органів почуття (емпірія) може бути присутнім, але воно є підпорядкованим.

Будь-яке дослідження включає ряд необхідних етапів. На кожному етапі вирішується певне завдання. Дослідження починається з постановки завдання. На наступному етапі аналізується доступна інформація з проблеми, що вивчається. Може статися так, що ця проблема вже вирішена або існують аналогічні дослідження, які не привели до остаточного результату. Якщо є сумнів в результатах, отриманих раніше, то відтворюється дослідження за методикою, запропонованою раніше, потім аналізуються методи і методики, які застосовувалися для вирішення цих або аналогічних завдань. Найбільш творчий момент дослідження полягає у винаході оригінальної методики. Часто методична знахідка перетворює наукову галузь і породжує новий напрям.

Наступним дуже важливим етапом є формулювання припущень – гіпотез. Для їх перевірки будується план наукового дослідження. Він включає вибір об'єкту – групи людей, з якими буде проводитись експеримент або за якими буде вестись спостереження. Уточнюється предмет дослідження – частина реальності, яка буде вивчатись. Обирається місце і час досліджень і визначається порядок експериментальних дій, щоб зменшити вплив перешкод на результат експерименту.

Проведення досліджень за наміченим планом – наступний етап. В ході реального експерименту завжди виникають відхилення від

здуму, які необхідно врахувати при інтерпретації результатів і повторному проведенні дослідження.

Після фіксації результатів експерименту проводиться первинний аналіз даних, їх математична обробка, інтерпретація і узагальнення. Вихідні гіпотези перевіряються на достовірність. Формулюються нові факти або закономірності. Теорії уточнюються або відкидаються як непридатні. На основі уточненої теорії робляться нові висновки і прогнози.

Дослідження за метою їх проведення можна розділити на декілька типів. До першого типу відносяться пошукові дослідження. Хоча назва звучить тавтологічно, мається на увазі спроба вирішення проблеми, яку ніхто не ставив або не вирішував подібним методом. Наукові роботи такого роду спрямовані на отримання принципово нових результатів в малодослідженій галузі.

Другий тип – критичні дослідження. Вони проводяться з метою спростування існуючої теорії, моделі, гіпотези, закону, або для перевірки того, яка з двох альтернативних гіпотез точніше прогнозує реальність. Критичні дослідження проводяться в тих галузях, де накопичений багатий теоретичний і емпіричний запас знань і є апробовані методики для здійснення експерименту.

Більшість досліджень, які проводяться в науці, відносяться до тих, що уточнюють. Зазвичай, в порівнянні з первинним експериментальним зразком, змінюються умови проведення дослідження, об'єкт, методика. Тим самим реєструється, на яку область реальності розповсюджується отримане раніше теоретичне знання.

І, нарешті, останній тип – відтворююче дослідження. Його мета – точне повторення експерименту попередників для визначення достовірності, надійності і об'єктивності отриманих результатів. Результати будь-якого дослідження повинні повторитися в ході аналогічного експерименту, проведеного іншим науковцем, що володіє відповідною компетенцією. Тому після відкриття нового ефекту, закономірності, створення нової методики виникає лавина відтворюючих досліджень, покликаних перевірити результати першовідкривачів. Відтворююче дослідження – основа всієї науки. Отже, метод і конкретна методика експерименту повинні бути інтерсуб'єктивними, тобто операції, які проводяться в ході дослідження, повинні відтворюватися будь-яким кваліфікованим дослідником.

Структурними компонентами теоретичного пізнання є проблема, гіпотеза і теорія.

Проблема – це складне теоретичне або практичне завдання, способи рішення якого невідомі або відомі не повністю. Розрізняють

проблеми нерозвинені і розвинені. Нерозвинені проблеми характеризуються наступними рисами: вони виникли на базі певної теорії, концепції; це важкі, нестандартні завдання; їх рішення спрямоване на усунення виниклої в пізнанні суперечності; шляхи вирішення проблеми не відомі. Розвинені проблеми мають більш-менш конкретні вказівки на шляхи їх вирішення.

Постановка проблеми – початок будь-якого дослідження. Наукова проблема формується в термінах певної наукової галузі. Постановка проблеми спричиняє за собою формулювання гіпотези. У науці формулювання проблеми – це виявлення «дефіциту», браку інформації для опису або пояснення реальності. Здатність виявити «білу пляму» в знаннях про світ – один згловних проявів таланту дослідника. Отже, можна виділити наступні етапи породження проблеми:

- 1) виявлення браку в науковому знанні про реальність;
- 2) опис проблеми на рівні буденної мови;
- 3) формулювання проблеми в термінах наукової дисципліни.

Другий етап необхідний, оскільки перехід на рівень буденної мови дає можливість перемикатися з однієї наукової області (зі своєю специфічною промією) в іншу. Наприклад, причини агресивності поведінки людей можна шукати не в психологічних чинниках, а в біогенетичних, і вирішувати проблему методами загальної або молекулярної генетики. Можна зануритися в астрологічне знання і спробувати сформулювати проблему в інших термінах – в термінах впливу планет на характер і поведінку людини.

Таким чином, вже формулюючи проблему, ми звужуємо діапазон пошуку її можливих рішень і в неясному вигляді висуваємо гіпотезу дослідження.

Проблема – це риторичне питання, яке дослідник ставить природі, але відповідати на нього повинен він сам. Приведемо і філософське трактування поняття «проблема». «Проблема» – це питання, яке об'єктивно виникає в ході розвитку пізнання, або комплекс питань, рішення яких представляє істотний практичний або теоретичний інтерес.

Проблеми підрозділяються на реальні проблеми і «псевдопроблеми», які здаються як значущі. Крім того, виділяється клас нерозв'язних проблем (перетворення ртуті на золото, створення «вічного двигуна» і т. ін.).

Гіпотеза – це наукове припущення, яке походить з теорії, воно ще не підтвержене і не спростоване.

У методології науки розрізняють теоретичні гіпотези і гіпотези як емпіричні припущення, які підлягають експериментальній перевірці.

Перші входять в структури теорій як основні частини. Теоретичні гіпотези висуваються для усунення внутрішніх суперечностей в теорії або для подолання розузгоджень теорії та експериментальних результатів і є інструментом вдосконалення теоретичного знання. Наукова гіпотеза такого типу повинна задовольняти два основні принципи: фальсифікації (якщо в ході експерименту вона спростовується) і верифікації (якщо ді хо експерименту вона підтверджується). Принцип фальсифікації – абсолютний, оскільки спростування теорії завжди остаточно. Принцип верифікації відносний, оскільки завжди є вірогідність спростування гіпотези в наступному дослідженні.

Гіпотези – це припущення, які висуваються для вирішення проблеми методом експериментального дослідження. Це експериментальні гіпотези, які не обов'язково повинні ґрунтуватися на теорії. Точніше, можна виділити, принаймні, три типи гіпотез за їх походженням. Гіпотези першого типу ґрунтуються на теорії або моделі реальності і є прогнозами, наслідком цих теорій або моделей (так звані теоретично обґрунтовані гіпотези). Вони служать для перевірки наслідків конкретної теорії або моделі.

Другий тип – наукові експериментальні гіпотези, які також висуваються для підтвердження або спростування тих або інших теорій, законів, раніше виявлених закономірностей або причинних зв'язків між явищами, але не засновані на вже існуючих теоріях. Їх виправдання – в інтуїції дослідника: «А чому б не так?».

Третій тип – емпіричні гіпотези, які висуваються безвідносно будь-якій теорії, моделі, тобто формулюються для даного випадку. Після експериментальної перевірки така гіпотеза ~~перевіряється~~ на факт, знову ж таки – для даного випадку. Разом з тим, основна особливість будь-яких експериментальних гіпотез полягає в тому, що вони операціональні. Простіше кажучи, вони сформульовані в термінах конкретної експериментальної процедури. Завжди можна провести експеримент для їх безпосередньої перевірки.

За змістом гіпотез їх можна розділити на гіпотези про наявність явища, про наявність зв'язків між явищами, або – про причинний зв'язок між явищами.

Можливо виділити наступні варіанти експериментальних гіпотез:

– контргіпотеза – експериментальна гіпотеза, альтернативна до основного припущення; виникає автоматично;

– третя конкуруюча експериментальна гіпотеза – експериментальна гіпотеза про відсутність впливу незалежної змінної на залежну; перевіряється тільки в лабораторному експерименті;

– точна експериментальна гіпотеза – припущення про відношення між однією незалежною змінною і залежною в лабораторному експерименті; перевірка вимагає виділення незалежної змінної і «очищення» її умов;

– експериментальна гіпотеза про максимальну (або мінімальну) величину – припущення про те, при якому рівні незалежної змінної залежна приймає максимальне (або мінімальне) значення. «Негативний» процес, заснований на уявленні про два базисні процеси, що протилежно впливають на залежну змінну, досягши певного (високого) рівня незалежної змінної, стає сильнішим «позитивного»; перевіряється тільки в багаторівневому експерименті;

– експериментальна гіпотеза про абсолютні і пропорційні відносини – точне припущення про характер поступової (кількісної) зміни залежної змінної з поступовою (кількісною) зміною незалежної; перевіряється в багаторівневому експерименті;

– експериментальна гіпотеза з одним відношенням – припущення про відношення між однією незалежною і однією залежною змінними. Для перевірки експериментальної гіпотези з одним відношенням може бути використаний і експеримент чинника, але друга незалежна змінна і є при цьому контрольною;

– комбінована експериментальна гіпотеза – припущення про відношення між певним поєднанням (комбінацією) двох (або декількох) незалежних змінних, з одного боку, і залежною змінною – з іншого; перевіряється тільки в експерименті.

Дослідники розрізняють наукові, статистичні, описові, пояснювальні та прогностичні гіпотези.

Наукові гіпотези формуються як передбачуване рішення проблеми.

Статистична гіпотеза – як твердження відносно невідомого параметра, сформульоване на мові математичної статистики. Будь-яка наукова гіпотеза вимагає підтвердження мовою статистики. Для доказу будь-якої із закономірностей причинних зв'язків або будь-якого явища, можна привести безліч пояснень.

Описова гіпотеза – це припущення про суттєві властивості об'єктів, характер зв'язків між окремими елементами об'єкту, що вивчається.

Пояснювальна гіпотеза – це припущення про причинно-наслідкові залежності.

Прогностична гіпотеза – це припущення про тенденції і закономірності розвитку об'єкту дослідження.

В ході організації експерименту кількість гіпотез обмежують до двох: основної і альтернативної, що і втілюється в процедурі статистичної інтерпретації даних. Ця процедура зводиться до оцінки схожості і відмінностей.

Після проведення конкретного експерименту перевіряються численні статистичні гіпотези, оскільки в кожному психологічному дослідженні реєструється не один, а безліч поведінкових параметрів. Кожен параметр характеризується декількома статистичними заходами: центральної тенденції, мінливості, розподілу. Крім того, можна обчислити заходи зв'язку параметрів і оцінити значущість цих зв'язків.

Отже, експериментальна гіпотеза служить для організації експерименту, а статистична – для організації процедури порівняння реєстрованих параметрів. Тобто статистична гіпотеза необхідна на етапі математичної інтерпретації даних емпіричних досліджень. Природно, велика кількість статистичних гіпотез необхідна для підтвердження або, точніше, спростування основної – експериментальної гіпотези. Експериментальна гіпотеза – первинна, статистична – вторинна.

Гіпотези, які не спростовані в експерименті, перетворюються на компоненти теоретичного знання про реальність: факти, закономірності, закони.

Процес висування і спростування гіпотез можна вважати основним і найбільш творчим етапом діяльності дослідника. Встановлено, що кількість і якість гіпо визначається креативністю (загальною творчою здібністю) дослідника.

Підведемо проміжний підсумок. Теорію в експерименті безпосередньо перевірити не можна. Теоретичні висловлювання є універсальними; з них виводяться приватні наслідки, які і називають гіпотезами. Вони повинні бути змістовними, операціональними (потенційно спростовуваними і формулюватися у вигляді двох альтернатив. Теорія спростовується, якщо приватні наслідки, що виводяться з неї, не підтверджуються в експерименті. Висновки, які можливо зробити за результатами експерименту, асиметричні: гіпотеза може спростуватися. Будь-яка гіпотеза відкрита для подальшої перевірки.

Теорія – це логічно організоване знання, концептуальна система знань, яка адекватно і цілісно відображає певну дійсність. Вона має наступні властивості:

- теорія є однією з форм раціональної розумової діяльності;
- теорія – це цілісна система достовірних знань;

– вона не тільки описує сукупність фактів, але і пояснює їх, тобто виявляє походження і розвиток явищ і процесів, їх внутрішні і зовнішні зв'язки, причинні і інші залежності.

Теорія є внутрішньо несуперечливою системою знань про будь-яку частину реальності (предмет теорії). Елементи теорії логічно залежать один від одного. Її змістявиводиться за певними правилами з деякої початкової безлічі думок і понять – базису теорії.

Існує безліч форм неемпіричного (теоретичного) знання: закони, класифікації і типології, моделі, схеми, гіпотези. Теорія виступає як вища форма наукового знання. Кожна теорія включає наступні основні компоненти:

- початкову емпіричну основу (факти, емпіричні закономірності);
- базис – безліч первинних умовних допущень (аксіом, постулатів, гіпотез), які описують об'єкт теорії, що ідеалізується;
- логіку теорії – безліч правил логічного висновку, які допустимі в межах теорії;
- безліч виведених в теорії тверджень, які складають основне теоретичне знання.

Компоненти теоретичного знання мають різне походження. Емпіричні підстави теорії мають початок в результаті інтерпретації даних експерименту і спостереження. Ці підстави логічного виведення даної теорії є похідними метатеоріями. Постулати і припущення – наслідок раціональної переробки продуктів інтуїції, що не зводяться до емпіричних підстав. Скоріше, постулати служать для пояснення емпіричних підстав теорії.

Об'єкт теорії, що ідеалізується, є знаково-символічною моделлю частини реальності. Закони, що формуються в теорії, насправді описують не реальність, а об'єкт, що ідеалізується.

За способом побудови розрізняють аксіоматичні і гіпотетико-дедуктивні теорії. Перші будуються на системі аксіом, необхідних і достатніх, недоказових в рамках теорії; другі – на припущеннях, які мають емпіричну, індуктивну основу.

Розрізняють теорії: якісні, побудовані без залучення математичного апарату; формалізовані; формальні. До якісних теорій в психології можна віднести концепцію мотивації А. Маслоу, теорію когнітивного дисонансу Л. Фестінгера, екологічну концепцію сприйняття Дж. Гібсона та інші. Формалізовані теорії, в структурі яких використовується математичний апарат, – це теорія когнітивного балансу Д. Хоманса, теорія інтелекту Ж. Піаже, теорія мотивації Д. Льовіна, теорія особистісних конструктів Дж. Келлі. Формальними теоріями (у психології їх небагато) є, наприклад, теорія тесту Д. Раша та інші.

Теорія створюється не тільки для того, щоб описати реальність, яка послужила основою для її побудови. Цінність теорії полягає в тому, які явища реальності вона може передбачити і якою мірою цей прогноз буде точним. Найбільш слабкими вважаються теорії, які дозволяють зрозуміти лише ті явища і закономірності, для пояснення яких вони були розроблені.

Експериментальні результати, які суперечать прогнозам теорії, повинні привести учених до відмови від неї. Проте на практиці емпіричні дані, які не відповідають теоретичним прогнозам, можуть спонукати теоретиків до вдосконалення теорії – створення «прибудов».

Як правило, в певний час існує не одна, а дві або більше теорій, які однаково успішно пояснюють експериментальні результати (в межах похибки дослідження). Наприклад, в психофізиці існують на рівних теорія порогу і теорія сенсорної безперервності. У психології особистості конкурують і мають емпіричні підтвердження декілька моделей складових чинників особистості (модель Г. Айзенка, модель Р. Кеттела і т. ін.). У психології пам'яті аналогічний статус мають модель єдиної пам'яті і концепція, заснована на вичлененні сенсорної, короткочасної і довготривалої пам'яті.

Відомий методолог П. Фейерабенд висуває «принцип завязатості»: не відмовлятися від старої теорії, не ігнорувати навіть факти, які явно суперечать їй. Другий його принцип – методологічного анархізму –, який встановлює, що наука є, по суті, анархістським підприємством: теоретичний анархізм гуманніший і прогресивніший, ніж його альтернативи, які спираються на закон і порядок. Єдиним принципом, що не перешкоджає прогресу, називається автором «допустимо все». Наприклад, можна використовувати гіпотези, що суперечать добре підтвердженим теоріям або обґрунтованим експериментальним результатам. Можна розвивати науку, діючи конструктивно.

Теорії класифікують за предметом дослідження. За цією підставою розрізняють психологічні, соціальні, математичні, фізичні, хімічні, етичні та інші теорії. Існують і інші класифікації теорій.

У сучасній методології науки виділяють наступні структурні елементи теорії:

- початкові підстави (поняття, закони, аксіоми, принципи і т. ін.);
- об'єкт, що ідеалізується, тобто теоретична модель якоїсь частини дійсності, істотних властивостей і зв'язків явищ і предметів, що вивчаються;
- логіку теорії – сукупність певних правил і способів доведення;
- філософські установки і соціальні цінності;

– сукупність законів і положень, виведених як наслідок із даної теорії.

Структуру теорії утворюють поняття, думки, закони, наукові положення, учення, ідеї та інші елементи.

Поняття – це форма знання, яка відображає одиничне і особливе, таке, що є одночасно і загальним. Поняття одночасно виступає і як форма відзеркалення матеріального об'єкту, і як засіб його уявного відтворення, побудови, тобто як особлива розумова дія. Перший момент є пасивною, споглядальною, залежною від об'єктивного змісту передумовою діяльності. Разом з тим існує внутрішній зв'язок справжнього змісту поняття із способом його конструювання, ідеалізації (абстракції і узагальнення). Через поняття відбувається реалізація змістовного узагальнення, здійснюється перехід від суті до явища. Воно фіксує в собі умови і засоби такого переходу і виведення приватного із загального. За кожним поняттям прихована особлива наочна дія (або їх система), відтворююча предмет пізнання. Історично склалося в суспільстві, що поняття об'єктивно існують у формах діяльності людини і в її результатах – доцільно створених предметах. Індивід засвоює їх раніше, ніж навчається діяти з приватними проявами. Засвоєне загальне – прообраз, міра, масштаб для оцінки речей, що емпірично зустрічаються.

Поняття залежно від типу абстракції і узагальнення, які лежать в основі його пізнання, виступає як емпіричне або теоретичне. Емпіричне поняття фіксує щось однакове в кожному окремому предметі класу на основі порівняння. Специфічним змістом теоретичного поняття виступає об'єктивний зв'язок загального і одиничного (цілісного і відмінного); воно відображає перехід, ототожнення різного в єдиному, що відбувається в самій дійсності, відтворює розвиток, становлення системи цілісності конкретного і лише усередині цього розкриває особливості і взаємозв'язок одиничних предметів.

Категорія – загальне, фундаментальне поняття, що відображає найбільш істотні властивості і відносини предметів і явищ. Категорії бувають філософськими, загальнонауковими і такими, які відносяться до окремої галузі науки.

Науковий термін – це слово або поєднання слів, що позначає поняття, вживане в науці.

Сукупність понять (термінів), які використовуються в певній науці, утворює її понятійний апарат. У психологічних науках застосовуються спеціальні психологічні поняття і існує свій понятійний апарат.

Наукова думка – це думка, в якій щось стверджується або заперечується.

Принцип – це керівна ідея, основне вихідне положення теорії. Так, наприклад, принцип специфічного кодування (E. Tulving) – ознака, за якою відбувається відтворення інформації з пам'яті, – ефективний тільки в тому випадку, якщо він був присутній і був закодований при заучуванні матеріалу. Принципи бувають теоретичними і методологічними.

Закон – це об'єктивний, суттєвий, внутрішній, необхідний і стійкий зв'язок між явищами, процесами. Закони можуть бути класифіковані за різними підставами. Так, за основними сферами реальності можна виділити закони природи, суспільства, мислення і пізнання; за об'ємом дії – загальні і приватні.

Закономірність – це: сукупність дії багатьох законів; система суттєвих, необхідних загальних зв'язків, кожна з яких складає окремий закон.

Положення – наукове твердження, сформульована думка.

Учення – сукупність теоретичних положень про будь-яку галузь дійсності.

Ідея – це нове інтуїтивне пояснення події або явища; визначальне стрижньове положення в теорії.

Концепція – це система теоретичних поглядів, об'єднаних науковою ідеєю (науковими ідеями).

Взаємодія емпіричного і теоретичного рівнів дослідження полягає в тому, що:

- сукупність фактів складає практичну основу теорії або гіпотези;
- факти можуть підтверджувати теорію або спростовувати її;
- науковий факт завжди пронизаний теорією, оскільки він не може бути сформульований без системи понять, тлумачиться без теоретичних уявлень;
- емпіричне дослідження в сучасній науці зумовлюється, прямує теорією.

Структуру емпіричного рівня дослідження складають факти, емпіричні узагальнення і закони (залежності).

Поняття «факт» вживається в декількох значеннях: об'єктивна подія, результат, що відноситься до об'єктивної реальності (факт дійсності) або до сфери свідомості і пізнання (факт свідомості); знання про події або явища, достовірність якого доведена (істина); пропозиція, що фіксує знання, отримане в ході спостережень і експериментів.

Емпіричне узагальнення – це система певних наукових фактів.

Емпіричні закони відображають регулярність в явищах, стійкість у відносинах між спостережуваними явищами. Ці закони не є теоретичним знанням. На відміну від теоретичних законів, які

розкривають суттєві зв'язки дійсності, емпіричні закони відображають більш поверхневий рівень залежностей.

Для успіху наукового дослідження його необхідно правильно організувати, спланувати і виконувати в певній послідовності.

Планування експериментального дослідження є центральним етапом всієї процедури. В першу чергу, йдеться про виділення зовнішніх змінних, які можуть впливати на залежну змінну. Планування необхідне для забезпечення зовнішньої і внутрішньої валідності експерименту.

Наступним кроком є вибір експериментального плану. Який план кращий? Відповідь на це питання залежить від того, яка експериментальна гіпотеза, яке число зовнішніх змінних ви повинні контролювати в експерименті, які можливості надає ситуація для проведення досліджень. При обмеженості часу і ресурсів (зокрема фінансових) вибирають максимально прості експериментальні плани. Для перевірки складних гіпотез, що вимагають управління декількома незалежними змінними і (або) обліку багатьох додаткових змінних, використовують відповідні ускладнені плани.

Дослідник може проводити експеримент за участю одного досліджуваного. В цьому випадку він застосовує будь-який з планів дослідження для одного досліджуваного (single-subject research). Якщо дослідник працює з групою, то він може вибрати ряд планів з використанням експериментальної і контрольних груп. Простими є плани для двох груп (основної і контрольної). Якщо необхідний складніший контроль, застосовуються плани для декількох груп. Інший варіант, часто використовуваний в психології, – плани чинників. Вони використовуються, якщо потрібно виявити вплив двох і більше незалежних змінних на одну залежну. При цьому незалежні змінні можуть мати декілька рівнів інтенсивності. Прості плани чинників типу 2x2 або 2x2x2 припускають використання двох і відповідно трьох незалежних змінних з двома рівнями градації. Існують і складніші експериментальні плани.

Як вже наголошувалося раніше, методологія є сукупністю системних методів і засобів, спрямованих на вирішення складних наукових проблем.

Методологію можна розділити на дві частини:

- вчення про початкові основи (принципи) пізнання;
- вчення про способи і прийоми дослідження, що спираються на ці основи.

У вченні про початкові основи пізнання аналізуються і оцінюються ті філософські уявлення і погляди, на які дослідник спирається в процесі

пізнання. Отже, ця частина методології безпосередньо пов'язана з філософією, з світоглядом, а вони є початковими основами і принципами наукового дослідження.

У вченні про способи і прийоми дослідження розглядаються загальні сторони приватних методів пізнання, складові загального напрямку дослідження. До них можна віднести прийоми і способи емпіричного і теоретичного досліджень, які спираються на початкові основи і принципи.

Значення методології наукового пізнання полягає в тому, що вона дозволяє:

- по-перше, з'ясувати справжню філософську основу наукового пізнання;
- по-друге, на цій основі систематизувати весь обсяг наукових знань;
- по-третє, створити умови для розробки нового, ще більш ефективнішого напрямку подальшого дослідження.

Головним завданням методології наукового пізнання є створення сучасного синтезу всіх накопичених наукових знань, що дозволить забезпечити всебічне використання досягнень розвитку науки в практичних цілях і подальший розвиток методів пізнання.

Отже, методологія науки вивчає ті методи, засоби і прийоми, за допомогою яких отримується і обґрунтовується нове знання в науці. Окрім цього методологія вивчає також структуру наукового знання взагалі, місце і роль в ній різних форм пізнання, методи аналізу і побудови різних систем знання, тому в методології наукового дослідження виділяються динамічний і статичний аспекти. Динамічний аспект методології представлений зростанням і розвитком наукового знання, а статичний – має справу з готовим, наявним знанням. Тому динамічний аспект розкриває методологію наукового дослідження, орієнтовану на пошук нового знання, а статичний – методологію структури існуючого знання.

Проводячи класифікацію методології наукових досліджень, можна виділити їх три види:

- методологію як науку про загальний метод дослідження (загальнофілософська);
- методологію як науку про загальнонаукові методи дослідження (загальнонаукова);
- методологію як науку про загальнонаукові методи пізнання (у конкретній галузі науки).

Загальнофілософську методологію наукових досліджень слід трактувати як систему загальних умов і орієнтирів в пізнавальній діяльності.

Загальнонаукова методологія представлена напрямками, концепціями і системами наукового знання, які через універсальність свого характеру використовуються як засіб пізнавальної діяльності в самих різних галузях науки.

Разом із загальнофілософською і загальнонауковою, слід сказати і про методологію конкретної галузі науки як третій різновид методології.

Кожна галузь знання накопичує власний арсенал засобів наукового пізнання наукових об'єктів, що в цілому складає методологію конкретної галузі науки.

Таким чином, методологія наукового дослідження – це найзагальніша форма організації наукового знання (науково-пізнавальної діяльності), що містить в собі принципи побудови наукового знання, забезпечує відповідність його структури і змісту завданням дослідження, включаючи його методи, перевірку істинності отриманих результатів і їх інтерпретацію.

Можна виділити наступні найбільш суттєві зони використання методології в науковому дослідженні:

- постановка проблеми;
- побудова предмету дослідження;
- створення наукової теорії;
- перевірка істинності теорії шляхом звернення до практики;
- використання даної теорії для створення інших теорій;
- інтерпретація отриманих результатів.

Методологію наукового пізнання іноді ототожнюють з логікою наукового дослідження. Таке ототожнення не правомірне. Зміст методології наукового пізнання ширший, ніж зміст логіки наукового дослідження. Разом з тим логіка наукового пізнання є разом з методологією основним елементом процесу пізнання.

Під логікою наукового дослідження розуміється певний порядок руху наукового пошуку. Дослідження вимагає певної логічної послідовності, основу якої складає раціональне мислення, яке є віддзеркаленням закономірностей реальної дійсності. Для того, щоб мислення було таким, воно повинне відповідати трьом основним вимогам:

- бути визначеним, тобто бути точним, вільним від всякої плутанини;

– бути послідовним, тобто бути вільним від внутрішніх суперечностей, які руйнують зв'язки;

– бути обґрунтованим, тобто не просто формулювати істину, але і вказувати на ті підстави, за якими вона з необхідністю повинна бути визнана істинною.

Логіка (грецьк. *logos* – мова, думка, розум) – наука про закони, форми і прийоми правильної побудови думки, тобто мислення, спрямованого на пізнання об'єктивної дійсності. Основні завдання логіки наукових досліджень можливо визначити наступним чином:

- виявлення умов досягнення дійсних знань;
- вивчення внутрішньої структури розумового процесу;
- вироблення логічного апарату і правильного методу пізнання.

Отже, вона закономірно виражає стійкі риси всякого правильного мислення.

Виділяють наступні типи мислення:

– інтуїтивне – характеризується швидкістю протікання, відсутністю чітко виражених етапів, мінімальною усвідомленістю;

– логічне (аналітичне) – пов'язано з аналізом дій;

– практичне – пов'язано з постановкою цілей, вироблення планів і проєктів;

– теоретичне – спрямоване на відкриття законів, властивостей об'єкту.

Рациональне мислення підпорядковане певним законам. Побудова думок обумовлюється конкретною логічною формою. Тому дотримання законів логіки є необхідною, неодмінною умовою досягнення істини в процесі конкретного пізнання.

Логічні закони діють незалежно від волі і бажання людей. Вони є віддзеркаленням дійсності зв'язків і відносин речей. Тому вони універсальні і необхідні. Універсальність їх витікає з самої істини мислення. Це наступні закони: закон тотожності; закон суперечності; закон виключеного третього; закон достатньої основи.

1.2 Методи і методологія наукових досліджень

Діяльність людей в будь-якій її формі (наука, практика і т. ін.) визначається цілим рядом чинників. Кінцевий її результат залежить від того, як здійснюється даний процес, які способи, прийоми, засоби при цьому застосовуються. Це і є проблеми методу.

Метод (грецьк. – спосіб пізнання) – в найширшому сенсі слова – «шлях до будь-чого», спосіб діяльності суб'єкта в будь-якій її формі.

Поняття «методологія» має два основні значення: система певних способів і прийомів, вживаних в тій або іншій сфері діяльності (в науці, політиці, мистецтві і т. ін.); вчення про цю систему, загальна теорія методу, теорія у дії.

Історія і сучасний стан пізнання і практики переконливо показують, що далеко не всякий метод, не будь-яка система принципів і інших засобів діяльності забезпечують успішне рішення теоретичних і практичних проблем. Не тільки результат дослідження, але і шлях, що веде до нього, повинні бути істинними.

Основна функція методу – внутрішня організація і регулювання процесу пізнання або практичного перетворення того або іншого об'єкту. Тому метод (у тій або іншій своїй формі) зводиться до сукупності певних правил, прийомів, способів, норм пізнання і дії.

Він є системою розпоряджень, принципів, вимог, які повинні орієнтувати в рішенні конкретної задачі, досягненні певного результату в тій або іншій сфері діяльності. Він дисциплінує пошук істини, дозволяє (якщо метод правильний) економити сили і час, рухатися до мети найкоротшим шляхом. Дійсний метод служить своєрідним компасом, за яким суб'єкт пізнання і дії прокладає свій шлях, дозволяє уникати помилок.

Кожен метод – безумовно важлива і потрібна річ.

Проте неприпустимо впадати в крайності: недооцінювати метод і методологічні проблеми, вважаючи все це незначною справою, «відволікаючою» від справжньої роботи, справжньої науки («методологічний негативізм»); перебільшувати значення методу, вважаючи його важливішим, ніж той предмет, до якого його хочуть застосувати, перетворювати метод на якусь панацею до всього і вся, в простий і доступний інструмент наукового відкриття («методологічна ейфорія»). Річ у тому, що жоден методологічний принцип не може виключити, наприклад, ризику зайти в безвихідь в ході наукового дослідження.

Кожен метод може виявитися неефективним і навіть даремним, якщо їм користуватися не як керівною ознакою в науковій або іншій формі діяльності, а як готовим шаблоном для перекручення фактів.

Головне призначення будь-якого методу – на основі відповідних принципів (вимог, розпоряджень) забезпечити успішне рішення певних пізнавальних і практичних проблем, накопичення знання, оптимальне функціонування і розвиток тих або інших об'єктів.

Слід мати на увазі, що питання методу і методології не можуть бути обмежені лише філософськими або внутрішньо-науковими рамками, а повинні ставитися в широкому соціокультурному контексті.

Це означає, що необхідно враховувати зв'язок науки з виробництвом на даному етапі соціального розвитку, взаємодію науки з іншими формами суспільної свідомості, співвідношення методологічного і ціннісного аспектів, «особистісні особливості» суб'єкта діяльності і багато інших соціальних чинників.

Застосування методів може бути стихійним і свідомим. Ясно, що тільки усвідомлене застосування методів, засноване на розумінні їх можливостей і меж, робить діяльність людей, за інших рівних умов, раціональнішою і ефективнішою.

Методологія як загальна теорія методу формувалася у зв'язку з необхідністю узагальнення і розробки тих методів, засобів і прийомів, які були відкриті у філософії, науці і інших формах діяльності людей. Історично спочатку проблеми методології розроблялися в рамках філософії: діалектичний метод.

Методологія в певному значенні «ширша» за діалектику, оскільки вона вивчає не тільки загальний (як остання), але і інші рівні методологічного знання, а також їх взаємозв'язок, модифікації.

Тісний зв'язок методології з діалектикою не означає тотожності цих понять і того, що матеріалістична діалектика виступає як філософська методологія науки. Матеріалістична діалектика – одна з форм діалектики, а остання – один з елементів (рівнів) філософської методології, разом з метафізикою, феноменологією, герменевтикою.

Методологія в певному значенні – це теорія пізнання, оскільки вона не обмежується дослідженням форм і методів пізнання, а вивчає проблеми природи пізнання, відношення знання і реальності, суб'єкта і об'єкту пізнання, можливості і межі пізнання, критерії його істинності. З іншого боку, методологія ширша за гносеологію, оскільки її цікавлять не тільки методи пізнання, але і всі інші форм людської діяльності.

Таким чином, логічне дослідження науки – це засоби сучасної формальної (математичної або символічної) логіки, які використовуються для аналізу наукової мови, виявлення логічної структури наукових теорій і їх компонентів (визначень, класифікацій, понять, законів), вивчення можливостей і повноти формалізації наукового знання.

Традиційно-логічні засоби застосовувалися в основному до аналізу структури наукового знання; потім центр методологічних інтересів змістився на проблематику помноження, зміни і розвитку знання.

Цю зміну методологічних інтересів можна розглянути в наступних двох ракурсах.

По-перше, як тільки логічна теорія вийшла за рамки статичного світу до світу дії і зміни, тут же поняття часу викликало новий і

посилений інтерес у логіків – виникли логіка часу (тимчасова логіка) і логіка зміни, тісно пов'язані між собою.

Завданням логіки часу є побудова штучних (формалізованих) мов, здатних зробити яснішими і точнішими, а отже, пліднішими міркування про предмети і явища, що існують в часі.

Завдання логіки зміни – побудова штучних (формалізованих) мов, здатних зробити яснішими і точнішими міркування про зміну об'єкту, – переходи його від одного стану до іншого, про становлення об'єкту, його формування.

По-друге, зріс інтерес до діалектики як логіки, яка розглядає не стільки формальні, скільки змістовні аспекти пізнання і інших форм освоєння навколишнього світу людиною. Причому не тільки в їх готовому вигляді, але і генетично, конкретно-історично, в розвитку.

Разом з тим, слід сказати, що дійсно великі досягнення формальної логіки породили ілюзію, ніби тільки її методами можна вирішити всі без виключення методологічні проблеми науки. Особливо довго цю ілюзію підтримував логічний позитивізм, крах якого показав обмеженість, однобічність подібного підходу.

Говорячи про особливості філософських і логічних методів дослідження, необхідно визначитися з загальнонауковими методами дослідження.

Загальним методом наукового мислення, що охоплює всі явища матеріального і духовного світу, є матеріалістична діалектика. Її загальний характер виявляється в тому, що вона адекватна вимогам до теоретичних форм мислення.

Спираючись на визнання об'єктивного характеру загального зв'язку, взаємозв'язку і взаємообумовленості предметів, явищ, процесів, діалектика вимагає від дослідника розглядати об'єкт, який вивчається, як обов'язкову і визначену ланку в нескінченному ланцюзі зв'язків, вивчати відносини і залежність предмету від інших предметів.

Діалектика застерігає дослідника від того, щоб розглядати предмет, який вивчається, як щось постійне і незмінне, а не в процесі його розвитку – виникнення, становлення, функціонування з визначенням можливих перспектив його майбутнього. Тільки володіючи цим загальним методом, дослідник бачитиме суперечливу суть явищ, процесів, предметів, ясно розрізняти протиріччя в мисленні, протиріччя досліджуваного об'єкту, які об'єктивно відображають, і протиріччя суб'єктивні, пов'язані з порушенням законів логіки мислення; розуміти, чому єдність і боротьба протилежностей є джерелом, рушійною силою розвитку природи, суспільства, мислення.

Ці методологічні норми, якими діалектика озброює дослідника, можуть бути сформульовані так: для дійсного знання предмету повинні бути охоплені, вивчені всі його закони, всі зв'язки.

Таким чином, можливо визначити загальні вимоги до наукового методу:

- науковий метод повинен бути відносно суворим: він використовується для отримання певних знань і рішення цілком певних задач. Такими особливостями метод пізнання володітиме тоді, коли загальні закономірності будуть реконструйовані у вигляді системи категорій і законів відповідної науки;

- однозначність: знання, які отримують за допомогою конкретного методу, не повинні бути логічно суперечливими. Однозначність методу не виключає можливості різних точок зору по одному і тому ж самому питанню;

- стійкість: методи повинні бути відносно постійними, стійкими. Ця постійність зберігається в його основних рисах, хоча один і той самий метод, досягши істини, може найбільш рельєфно виступати якійсь із сторін;

- ефективність: виражається в можливості досягти мети з мінімальними зусиллями і максимальним результатом за певну кількість кроків;

- економічність: якщо метод економний, то мета в пізнанні досягається без введення ряду додаткових допоміжних правил, понять, принципів;

- простота: метод науки повинен бути простим, тобто доступним для розуміння і використання в пізнанні. Метод простий, якщо він сам по собі, або без істотних змін і доповнень достатній для пізнання предмету;

- плідність: метод повинен давати можливість отримувати знання, організовані в систему, де кожен елемент строго позначений і може бути охарактеризований по тому місцю, яке він займає в системі.

Будь-який науковий метод розробляється на основі певної теорії, яка тим самим виступає його необхідною передумовою. Ефективність того або іншого методу обумовлена змістовністю, фундаментальністю теорії, яка відображується в методі. У свою чергу, «метод розширюється в систему», тобто використовується для подальшого розвитку науки, поглиблення і розгортання теоретичного знання як системи, його матеріалізації, об'єктивізації в практиці.

Тим самим теорія і метод – одночасно тотожні і різні. Їх схожість полягає в тому, що вони взаємопов'язані, і в своїй єдності відображають реальну дійсність. Будучи єдиними в своїй взаємодії, теорія і метод не

відокремлені жорстко один від одного, і в той же час не є безпосередньо одне і те ж саме. Вони взаємо об'єднуються: теорія, відображаючи дійсність, перетворюється, трансформується в метод за допомогою розробки, формулювання принципів, правил, прийомів, які повертаються в теорію (а через неї – в практику).

Таким чином, твердження про те, що метод – це теорія, звернена до практики наукового дослідження, не є точним, тому що метод обернений також і до самої практики як соціально-перетворюючої діяльності. Метод – та ж сама теорія, приведена в дію і повернена не тільки на подальше, глибше пізнання дійсності, але і на її зміну в ході практики.

Розвиток теорії і вдосконалення методів дослідження і перетворення дійсності, по суті, один і той самий процес з цими двома нерозривно пов'язаними сторонами. Не тільки теорія резюмується в методах, але і методи розгортаються в теорію, надають суттєву дію на її формування і на хід практики.

Проте, не можна повністю отожднювати наукову теорію і методи пізнання і стверджувати, що всяка теорія і є разом з тим метод пізнання і дії. Метод не тотожний прямо і безпосередньо теорії, а теорія не є безпосередньо методом, бо не вона є метод пізнання, а методологічні установки та вимоги, які необхідно витікають з неї.

Основні відмінності теорії і методу полягають в наступному:

– теорія – результат попередньої діяльності, метод – початковий пункт і передумова подальшої діяльності;

– головні функції теорії – пояснення і прогноз (з метою пошуку істини, законів, причини), головна функція методу – регуляція і орієнтація діяльності;

– теорія – система ідеальних образів, які відображають суть, закономірності об'єкту, метод – система регуляторів, правил, розпоряджень, виступаючих як знаряддя подальшого пізнання і зміни дійсності;

– теорія спрямована на вирішення проблеми – що собою представляє даний предмет, метод – спрямований на виявлення способів і механізмів його дослідження і перетворення.

Таким чином, теорії, закони, категорії і інші абстракції ще не складають метод. Щоб виконувати методологічну функцію, вони повинні бути відповідним чином трансформовані, перетворені з пояснювальних положень теорії в орієнтаційно-діяльні, регулятивні принципи (вимоги, розпорядження, установки) методу.

Будь-який метод детермінований не тільки передуючими і співіснуючими одночасно з ним іншими методами, і не тільки тією теорією,

на якій він заснований. Кожен метод обумовлений, перш за все, своїм предметом, тобто тим, що саме досліджується (окремі об'єкти або їх класи).

Метод як спосіб дослідження іншої діяльності не може залишатися незмінним, завжди рівним самому собі в усіх відношеннях, а повинен змінюватися в своєму змісті разом з предметом, на який він спрямований. Це означає, що істинними повинні бути не тільки кінцевий результат пізнання, але і шлях, що веде до нього, тобто метод, що осягає і утримує саме специфіку даного предмету.

Метод будь-якого рівня спільності має не тільки чисто теоретичний, але і практичний характер: він виникає з реального життєвого процесу і знову йде в нього.

Метод не може бути даний цілком до початку дослідження, він повинен значною мірою формуватися всякий раз наново – відповідно до специфіки предмету.

Як показує досвід розвитку науки, у всякій значній науково-теоретичній концепції методологічні моменти органічно зливаються з наочно-змістовними. Слід мати на увазі, що в сучасній науці поняття предмету пізнання вживається в двох основних значеннях.

По-перше, як наочна область – сторони, властивості, відносини дійсності, що мають відносну завершеність, цілісність і які протистоять суб'єктові в його діяльності (об'єкт пізнання). Наприклад, наочна область в зоології – це безліч тварин. Різні науки про один і той самий об'єкт мають різні предмети пізнання (наприклад, анатомія вивчає будову організмів, фізіологія – функції його органів).

Предмети пізнання можуть бути як матеріальними, так і ідеальними (сам процес пізнання, його форми, рівні, різного роду абстракції, духовна культура або такі стани як «дух народу», «дух часу»).

По-друге, як система законів, яким підкоряється даний об'єкт. Не можна «розводити» предмет і метод, бачити в останньому тільки зовнішній засіб по відношенню до предмету.

Метод не нав'язується предмету пізнання або дії, а змінюється відповідно до їх специфіки. Дослідження припускає ретельне знання фактів і інших даних, що відносяться до його предмету. Воно здійснюється як рух в певному матеріалі, вивчення його особливостей, зв'язків, відносин.

Спосіб руху (метод) і полягає в тому, що дослідження повинно детально освоїтися з конкретним матеріалом (фактичним і концептуальним), проаналізувати різні форми його розвитку, прослідкувати їх внутрішній зв'язок.

Отже, неприпустимо розглядати метод як деякий механічний набір розпоряджень, правил, на основі яких можна ніби-то вирішити будь-які питання, що виникають в житті.

Крім того, він не є жорсткий алгоритм, за яким суворо регламентовано здійснюються пізнання або інші форми діяльності. Застосування ж того або іншого методу в різних сферах не є формальне зовнішнє накладення системи його принципів на об'єкт пізнання або дії, а необхідність використання цих принципів не привноситься ззовні. У цьому сенсі не існує методу, який можна було б вивчити і систематично застосовувати для досягнення мети. Дослідник повинен вивидати у природи чітко сформульовані загальні принципи, які відображають певні загальні риси сукупності безлічі експериментально встановлених фактів.

Метод не є способом, який однозначно визначає шляхи і форми діяльності, дозволяє вирішувати будь-які пізнавальні і практичні проблеми. Тому необхідно шукати походження методу не в головах людей, не в свідомості, а в матеріальній дійсності.

Таким чином, метод існує, розвивається тільки в складній діалектиці суб'єктивного і об'єктивного при визначальній ролі останнього. У цьому сенсі будь-який метод – перш за все об'єктивний, змістовний, фактичний. Разом з тим, він одночасно суб'єктивний, але не як чисте свавілля, суб'єктивність, а як продовження і завершення об'єктивності, з якої він зростає.

Суб'єктивна сторона методу виражається не тільки в тому, що на основі об'єктивної сторони (пізнанні закономірності реальної дійсності) формуються певні принципи, правила, регулятиви. Кожен метод суб'єктивний і в тому сенсі, що його носієм є конкретний індивід, суб'єкт, для якого, власне кажучи, даний метод і призначений.

Метод не є застиглим списком абстракцій, або закостенілих загальних формул-розпоряджень. Він не існує поза його конкретним реальним носієм – особи вченого, філософа, наукового співтовариства, колективного суб'єкта. Їх роль в реалізації методологічних принципів виключно велика.

Будь-який метод (навіть найважливіший) – лише один з багатьох чинників творчої діяльності людини. Остання не обмежується тільки сферою пізнання і не зводиться лише до логіки і методу. Вона включає і інші чинники – силу і гнучкість розуму дослідника, його критичність, глибину уяви, розвиненість фантазії, здібність до інтуїції.

Таким чином, будь-який метод не є чимось безсуб'єктивним, він фокусується на реальній людині. Тим самим рух методу з необхідністю здійснюється в процесі життєдіяльності реальної людини – суб'єкта, який творить, перш за все, своє суспільне буття і на цій основі, – інші формоутворення, включаючи свідомість, пізнання, мислення, принципи і методи своєї діяльності.

Розмаїття видів людської діяльності обумовлює багатообразний спектр методів, які можуть бути класифіковані за самими різними підставами (критеріями).

Перш за все, слід виділити методи духовної, ідеальної (зокрема наукової) і методи практичної, матеріальної діяльності.

В наш час стало очевидним, що система методів, методологія не може бути обмежена лише сферою наукового пізнання, вона повинна виходити за її межі і неодмінно включати в свою орбіту і сферу практики. При цьому необхідно мати на увазі тісну взаємодію цих двох сфер.

Що стосується методів науки, то підстав їх поділу на групи може бути декілька. Так, залежно від ролі і місця в процесі наукового пізнання можна виділити методи формальні і змістовні, емпіричні і теоретичні, фундаментальні і прикладні, методи дослідження і викладу.

Зміст об'єктів, що вивчаються наукою, служить критерієм для відмінності методів природознавства і методів соціально-гуманітарних наук. У свою чергу, методи природничих наук можуть бути поділені на методи вивчення неживої природи і методи вивчення живої природи. Виділяють також якісні і кількісні методи, однозначно-детерміністські і імовірнісні, методи безпосереднього і опосередкованого пізнання, оригінальні і похідні.

До характерних ознак наукового методу (до якого б типу він не відносився) найчастіше відносять: об'єктивність, відтворюваність, евристичність, необхідність, конкретність.

У сучасній науці достатньо успішно використовується багаторівнева концепція методологічного знання. У цьому плані всі методи наукового пізнання можуть бути розділені на наступні основні групи (за мірою спільності і широтою застосування).

1. Філософські методи, серед яких найбільш стародавніми є діалектичний і метафізичний. По суті, кожна філософська концепція має методологічну функцію, є своєрідним способом розумової діяльності. Тому філософські методи не вичерпуються двома названими. До їх числа також відносяться такі методи як аналітичний (характерний для сучасної аналітичної філософії), інтуїтивний, феноменологічний, герменевтика (розуміння).

2. Загальнонаукові підходи і методи дослідження, які отримали широкий розвиток і застосування в науці. Вони виступають як своєрідна методологія між філософією і фундаментальними теоретико-методологічними положеннями спеціальних наук.

До загальнонаукових понять найчастіше відносять такі поняття, як «інформація», «модель», «структура», «функція», «система», «елемент», «оптимальність», «вірогідність» і т. ін.

Характерними рисами загальнонаукових понять є, по-перше, поєднання в їх змісті окремих властивостей, ознак, понять ряду приватних наук і філософських категорій. По-друге, можливість (на відміну від останніх) їх формалізації, уточнення засобами математичної теорії, символічної логіки.

На основі загальнонаукових понять і концепцій формуються відповідні методи і принципи пізнання, які і забезпечують зв'язок і оптимальну взаємодію філософії зі спеціально-науковим знанням і його методами. До загальнонаукових принципів і підходів належать системний і структурно-функціональний, кібернетичний, імовірнісний, моделювання, формалізація і ряд інших.

Особливо бурхливо останнім часом розвивається така загальнонаукова дисципліна як синергетика – теорія самоорганізації і розвитку відкритих цілісних систем будь-якої природи – природничих, соціальних, когнітивних (пізнавальних).

Серед основних понять синергетики такі поняття як «порядок», «хаос», «нелінійність», «невизначеність», «нестабільність» та інші.

Синергетичні поняття тісно пов'язані і переплітаються з рядом філософських категорій, особливо таких як «буття», «розвиток», «становлення», «час», «цілий», «випадковість», «можливість» та інші.

Важлива роль загальнонаукових підходів полягає в тому, що через свій об'єднуючий характер вони опосередковують взаємоперехід філософського і суто наукового знання (а також відповідних методів).

Річ у тому, що перше не накладається чисто зовнішнім, безпосереднім чином на друге. Тому спроби відразу виразити спеціально-науковий зміст на мові філософських категорій бувають, як правило, неконструктивними і малоефективними.

3. Суто наукові методи – сукупність способів, принципів пізнання, дослідницьких прийомів і процедур, вживаних в тій або іншій науці.

4. Дисциплінарні методи – система прийомів, вживаних в тій або іншій науковій дисципліні, що входить в будь-яку галузь науки або виникла на стиках наук. Кожна фундаментальна наука є комплексом дисциплін, які мають свій специфічний предмет і свої своєрідні методи дослідження.

5. Методи міждисциплінарного дослідження – сукупність ряду синтетичних, інтеграційних способів (які виникли як результат поєднання елементів різних рівнів методології), спрямованих головним чином на різні наукові дисципліни. Широке застосування ці методи знайшли в реалізації комплексних наукових програм.

Таким чином, методологія не може бути зведена до якогось одного, навіть дуже важливого методу.

Методологія не є такою простою сумою окремих методів, їх механічною єдністю. Методологія – складна, динамічна, цілісна система способів, прийомів, принципів різних рівнів, сфери дії, спрямованості, евристичних можливостей, змісту, структур. Як вже вказувалося вище, для вирішення конкретних завдань в різних науках використовуються спеціальні методи дослідження, які базуються на загальнонаукових.

Загальнонаукові методи охоплюють лише певні аспекти науково-пізнавальної діяльності, будучи одним із засобів рішення дослідницьких задач. До загальнонаукових методів відносяться:

- загальні прийоми (узагальнення, аналіз, синтез, абстракція, моделювання, порівняння, аналогія, індукція, дедукція, класифікація);
- методи емпіричного дослідження (спостереження, вимірювання, експеримент);
- методи теоретичного дослідження (ідеалізація, формалізація, експеримент, математичні методи).

Розглянемо загальнонаукові методи пізнання, які найчастіше застосовуються в практиці дослідження.

Аналіз (грецьк. *analysis* – розкладання) – метод дослідження, суть якого в тому, що предмет вивчення в думках практично розчленовується на складові елементи (частини об'єкту або його ознаки, властивості, відносини), і кожна з частин досліджується окремо. Застосовується як в реальній (практика), так і в розумовій діяльності. Види аналізу: механічне розчленовування; визначення динамічного складу; виявлення форм взаємодії елементів цілого; знаходження причин явищ; виявлення рівнів знання і його структури.

Аналіз повинен враховувати якість предметів. У кожній галузі знання є ніби своя межа розчленовування об'єкту, за якою ми переходимо в інший світ властивостей і закономірностей. Різновидом аналізу є також розділення класів (множин) предметів на підкласи – класифікація і періодизація.

Синтез (грецьк. *synthesis* – з'єднання) – цей метод дослідження дозволяє здійснювати з'єднання елементів (частин) об'єкту, розчленованого в процесі аналізу, встановлювати зв'язки між ними і пізнавати об'єкти дослідження як єдине ціле. Синтез – це не довільне, з'єднання частин, шматочків цілого, а діалектичне ціле з виділенням суті. Для сучасної науки синтез характерний не тільки всередині, а і міждисциплінарний синтез, а також синтез науки і інших форм суспільної свідомості. Результатом синтезу є абсолютно нове утворення, властивостями якого не є тільки зовнішні об'єднання властивостей компонентів, але також і результат їх внутрішнього взаємозв'язку і

взаємозалежності. Аналіз і синтез діалектично взаємопов'язані, але деякі види діяльності є, переважно, аналітичними, або синтетичними.

Індукція (лат. *inductio* – наведення) – це такий метод пізнання, при якому за приватними чинниками і явищами виводяться загальні принципи і закони. Це висновок від фактів до деякої гіпотези (загальному твердженню). У такому висновку загальний висновок про ознаки сукупності елементів робиться на основі дослідження частини елементів цієї сукупності. При цьому досліджувані факти відбираються за наперед виробленим планом.

Розрізняють наступні різновиди індукції.

Повна індукція – узагальнення відноситься до звичайно осяжної області фактів, і зроблений при цьому висновок вичерпно розглядає явище, що вивчається. В такого роду індукції робиться висновок про те, що всім представникам множини, яка вивчається, належить властивість P на підставі отриманої при дослідженні інформації. Розглядаючи повну індукцію, необхідно мати на увазі що: по-перше, вона не дає нового знання і не виходить за межі того, що міститься в її посиланнях. Проте, загальний висновок, отриманий на основі дослідження окремих випадків, підсумовує інформацію, що міститься в них, дозволяє узагальнити, систематизувати її; по-друге, хоча висновок повної індукції має в більшості випадків достовірний характер, але і тут іноді припускаються помилки. Останні пов'язані, головним чином, з пропуском будь-якого окремого випадку (іноді свідомо, навмисно – щоб «довести» свою правоту), внаслідок чого висновок не вичерпує всі випадки і тим самим є необґрунтованим.

Неповна індукція – узагальнення відноситься до нескінченної або звичайно-неозорої області фактів, а зроблений при цьому висновок дозволяє скласти лише орієнтовну, попередню думку про об'єкт, що вивчається. Ця думка може бути недостовірною. Робиться висновок про те, що всім представникам множини, що вивчається, належить властивість P на тій підставі, що P належить деяким представникам цієї множини. При використанні методу неповної індукції можуть виникнути помилки, причинами яких є: поспішність узагальнення; узагальнення без достатньої підстави за другорядними або випадковими ознаками; підміна причинного зв'язку звичайною послідовністю в часі; необґрунтоване розповсюдження отриманого висновку за межі конкретних умов, в яких він був отриманий, тобто підміна умовного безумовним.

Індукція популярна, коли властивості, які регулярно повторюються, спостерігаються у деяких представників множини (класу), що вивчається, і такі, що фіксуються в посилках індуктивного висновку, переносяться на всіх представників множини (класу), – у

тому числі і на недосліджені його частини. Отже, те, що вірно у випадках, що спостерігалися, вірно в наступному або у всіх випадках, які схожі з ними. Проте, отриманий висновок часто виявляється помилковим (наприклад, «всі лебеді білі») внаслідок поспішного узагальнення. Цей вид індуктивного узагальнення існує до тих пір, поки не зустрінеться випадок, що суперечить йому (наприклад, факт наявності чорних лебедів). Популярну індукцію нерідко називають індукцією через перерахування випадків.

Індукція наукова – в ній, окрім формального обґрунтування отриманого індуктивним шляхом узагальнення, дається додаткове змістовне обґрунтування його істинності, – зокрема, за допомогою дедукції (теорій, законів). Наукова індукція дає достовірний висновок завдяки тому, що тут акцент робиться на необхідні, закономірні і причинні зв'язки.

Індукція математична – використовується як специфічний математичний доказ, де органічно поєднуються індукція з дедукцією, припущення з доказом.

Дедукція (лат. *deductio* – виведення) – це такий метод пізнання, при якому приватні положення виводяться із загальних. За допомогою дедукції висновок про окремих елемент деякої сукупності робиться на основі знань про ознаки всієї сукупності, тобто вона є методом переходу від загальних уявлень до приватних. Для підвищення вірогідності висновків необхідно прагнути до того, щоб: 1) були охоплені внутрішні, а не зовнішні властивості об'єктів, що зіставляються; 2) ці об'єкти були подібні в найважливіших і істотніших ознаках, а не у випадкових і другорядних; 3) коло співпадаючих ознак було якнайширше; 4) враховувалася не тільки схожість, але і відмінності – щоб останні не перенести на інший об'єкт. Не дивлячись на свою протилежність, індукція і дедукція в процесі наукового пізнання завжди використовуються спільно, представляючи різні сторони єдиного діалектичного методу пізнання – від індуктивного узагальнення до дедуктивного висновку, до перевірки висновку і глибшого узагальнення – і так до безкінечності.

Аналогія (грецьк. *analogia* – відповідність, схожість) – це метод наукового пізнання, за допомогою якого досягається знання про одні предмети або явища на підставі їх схожості з іншими. Висновок аналогічно – це коли знання про який-небудь об'єкт переноситься на інший менш вивчений об'єкт, але схожий з першим за істотними властивостями, якостями. Такі висновки є одним з основних джерел наукових гіпотез. Завдяки своїй наочності метод аналогій набув

широкого поширення в науці. Метод аналогій є основою іншого методу наукового пізнання – моделювання.

Моделювання (лат. *modulus* – міра, зразок) – це метод наукового пізнання, що полягає в заміні об'єкту його спеціально створеним аналогом або моделлю, за якими визначаються або уточнюються характеристики оригіналу. При цьому модель повинна містити істотні риси реального об'єкту. Моделювання є однією з основних категорій пізнання, на його ідеї базується практично будь-який метод наукового дослідження як теоретичний, при якому використовуються різні абстрактні (ідеальні) моделі, так і експериментальний – такий, що використовує наочні (матеріальні) моделі. До абстрактних моделей відносять уявні, логічні, уявні (логіко-математичні) і математичні моделі. Останні описуються тотожними з оригіналом рівняннями. Метод моделювання спирається на змістовне знання об'єкту дослідження і передбачає рішення таких важливих питань, як відношення моделі і об'єкту дослідження, ступінь схожості моделі з оригіналом, правомірність перенесення отриманої при вивченні моделі інформації на об'єкт.

Абстрагування. Абстракція – сторона, момент, частина цілого, фрагмент дійсності, щось нерозвинене, одностороннє, фрагментарне (абстрактне); процес уявного відвернення від ряду властивостей і відносин явища, що вивчається, з одночасним виділенням тих, що цікавлять суб'єкта; результат абстрагуючої діяльності мислення (абстракція у вузькому сенсі). Це різного роду «абстрактні предмети», якими є як окремо взяті поняття і категорії («розвиток», «мислення» і т. ін.), так і їх системи (найбільш розвиненими з них є логіка і філософія). З'ясування того, які з даних властивостей є суттєвими, а які другорядними, – головне питання методу абстрагування. Питання про те, що в об'єктивній дійсності виділяється абстрагуючою роботою мислення, а від чого мислення відволікається, у кожному конкретному випадку вирішується в залежності, перш за все, від природи предмету, що вивчається, а також від завдань пізнання. В ході свого історичного розвитку наука походить від одного рівня абстрактності до іншого, вищого. Існують різні види абстракцій: абстракція ототожнення, в результаті якої виділяються загальні властивості і відносини предметів, що вивчаються (від решти властивостей при цьому відволікаються). Тут утворюються відповідні ним класи на основі встановлення рівності предметів в даних властивостях або відносинах, здійснюється облік тотожного в предметах і відбувається абстрагування від всіх відмінностей між ними. Ізолююча абстракція – акти, при яких виділяються деякі властивості і відносини, які починають розглядатися

як самостійні індивідуальні предмети («доброта», «мислення» і т. ін.). Абстракція потенційної здійсненності – заснована на тому, що може бути здійснене будь-яке, але кінцеве число операцій в процесі математичної діяльності.

Абстракції розрізняються також за рівнями (порядками). Абстракції від реальних предметів називаються абстракціями першого порядку. Абстракції від абстракцій першого рівня називаються абстракціями другого порядку, і тому подібне. Найвищим рівнем абстракції характеризуються філософські категорії. Ідеалізація найчастіше розглядається як специфічний вид абстрагування. Ідеалізація – це уявне конструювання понять про об'єкти, які не існують, але такі, для яких є прообрази в реальному світі. В процесі ідеалізації відбувається граничне відвернення від всіх реальних властивостей предмету з одночасним введенням в зміст утворюваних понять ознак, що не реалізуються насправді. В результаті утворюється так званий «об'єкт», що ідеалізується, яким може оперувати теоретичне мислення при віддзеркаленні реальних об'єктів. В результаті ідеалізації утворюється така теоретична модель, в якій характеристики і сторони пізнаваного об'єкту не тільки відвернуті від фактичного емпіричного матеріалу, але і шляхом уявного конструювання виступають в більш різкому і повно вираженому вигляді, ніж в самій дійсності. Об'єкт, що ідеалізується, зрештою виступає як віддзеркалення реальних предметів і процесів. Утворивши за допомогою ідеалізації про такого роду об'єкти теоретичні конструкти, можна і надалі оперувати з ними в міркуваннях як з реально існуючою річчю і будувати абстрактні схеми реальних процесів. Таким чином, предмети, що ідеалізуються, не є чистими фікціями, а є результатом вельми складного і опосередкованого її віддзеркалення. Об'єкт, що ідеалізується, представляє в пізнанні реальні предмети, але не за всіма, а лише за деякими жорстко фіксованими ознаками. Він є спрощеним, схематизованим образом реального предмету. Теоретичні твердження, як правило, безпосередньо відносяться не до реальних об'єктів, а до об'єктів, що ідеалізуються, пізнавальна діяльність з якими дозволяє встановлювати істотні зв'язки і закономірності, недоступні при вивченні реальних об'єктів, узятих у всьому розмаїтті їх емпіричних властивостей і відносин. Об'єкти, що ідеалізуються, – результат різних розумових експериментів, які спрямовані на реалізацію деякого випадку, що не реалізується насправді. У розвинених наукових теоріях зазвичай розглядаються не окремі об'єкти, що ідеалізуються, і їх властивості, а цілісні системи об'єктів, що ідеалізуються, і їх структури.

Узагальнення – процес встановлення загальних властивостей і ознак предметів; тісно пов'язаний з абстрагуванням. Гносеологічною основою узагальнення є категорії загального і одиничного. Загальнофілософська категорія, яка відображає схожі риси і ознаки, які

належать декільком одиничним явищам або всім предметам даного класу, які повторюються. Необхідно розрізнити два види загального: абстрактно-загальне як проста подібність, зовнішня схожість, поверхнева подібність ряду одиничних предметів (так звана «абстрактно-загальна ознака»). Даний вигляд загального, виділеного шляхом порівняння, грає в пізнанні важливу, але обмежену роль; конкретно-загальне – як закон існування і розвитку ряду одиничних явищ в їх взаємодії у складі цілого, як єдність в розмаїтті. Даний вигляд загального виражає внутрішню, глибинну, таку, що повторюється у групи схожих явищ, основу – суть в її розвиненій формі, тобто закон. Загальне невідривно від одиничного (окремого) як своєї протилежності, а їх єдність – особливе. Одиничне (індивідуальне, окреме) – філософська категорія, яка виражає специфіку, своєрідність саме даного явища (або групи явищ однієї і тієї ж якості), його відмінність від інших. Тісно пов'язана з категоріями загального і особливого. Відповідно до двох видів загального, розрізняють два види наукових узагальнень: виділення будь-яких ознак (абстрактно-загальне) або суттєвих (конкретно-загальне, закон). За іншою підставою можна виділити узагальнення: від окремих фактів, подій до їх виразу в думках (індуктивне узагальнення); від однієї думки до іншої, більш загальної думки (логічне узагальнення). Уявний перехід від більш загального до менш загального є процес обмеження. Узагальнення не може бути безмежним. Його межею є філософські категорії, які не мають родового поняття, і тому узагальнити їх не можна.

Системний підхід – сукупність загальнонаукових методологічних принципів (вимог), в основі яких лежить розгляд об'єктів як систем. Система (грецьк. – ціле) – загальнонаукове поняття, що виражає сукупність елементів, що знаходяться у відносинах і зв'язках один з одним і з середовищем, утворюючих певну цілісність, єдність. Типи систем вельми багатообразні: матеріальні і духовні, неорганічні і органічні, біологічні і соціальні, статичні і динамічні, відкриті і замкнуті. Будь-яка система є безліччю різноманітних елементів, які мають певну структуру і організацію. Структура – це сукупність стійких зв'язків об'єкту, що забезпечують його цілісність і тотожність; відносно стійкий спосіб (закон) зв'язку елементів того або іншого складного цілого.

Специфіка системного підходу визначається тим, що він орієнтує дослідження на розкриття цілісності об'єкту і механізмів, які забезпечують її, на виявлення багатообразних типів зв'язків складного об'єкту і зведення їх в єдину теоретичну картину. До основних вимог системного підходу відносяться наступні:

– виявлення залежності кожного елементу від його місця і функцій в системі з урахуванням того, що властивості цілого не зводяться до суми властивостей його елементів;

– аналіз того, наскільки поведінка системи обумовлена як особливостями її окремих елементів, так і властивостями її структури;

– дослідження механізму взаємозалежності, взаємодії системи і середовища;

– вивчення характеру ієрархічності, властивого даній системі;

– забезпечення множинності описів з метою багатоаспектного обхвату системи;

– розгляд динамізму системи, представлення її як цілісності, що розвивається.

Важливим поняттям системного підходу є поняття «самоорганізація». Дане поняття характеризує процес створення, відтворення або вдосконалення організації складного, відкритого, динамічного, саме системи, яка розвивається, зв'язки між елементами якої мають не жорсткий, а імовірнісний характер.

У сучасній науці саме системи, що організуються, є спеціальним предметом дослідження синергетики – загальнонаукової теорії самоорганізації, орієнтованої на пошук законів еволюції відкритих систем будь-якої природи, – природних, соціальних, когнітивних (пізнавальних).

Орієнтація системного підходу на структуру, зв'язки і відносини не означає, що він несумісний з принципом історизму. Навпаки – він дуже тісно пов'язаний з ним через, перш за все, «онтологічні обставини». Річ у тому, що системний підхід має справу, головним чином, з системами, що розвиваються, тобто які мають свою найважливішу характеристику – час. Кажучи про єдність генетичного (історичного) і системно-структурного підходів, треба мати на увазі наступне: по-перше, положення обидва неоднакові, бо провідною стороною (і за рівнем, і за значущістю) тут є історизм. Даний принцип вимагає навіть «стійке» розкривати через «змінне» (хоча аналіз історії того або іншого предмету може не бути в даних умовах спеціальним завданням дослідження) і представляти структурну характеристику як динамічну, тобто досліджувати структуру в її історичному розвитку, а не спочатку структуру, а потім історію. По-друге, вивчаючи структуру цілісності, що «склалася», її сьогодення (а тим більше її генезис і еволюцію), треба виходити з того, що ця структура – не статична, а процес.

Імовірнісні (статистичні) методи засновані на обліку дії безлічі випадкових чинників, які характеризуються стійкою частотою. Це і дозволяє розкрити необхідність, яка відображується через сукупну дію безлічі випадковостей. Імовірнісні методи спираються на теорію вірогідності, яку

часто називають наукою про випадковість, а в представленні багатьох учених вірогідність і випадковість практично нероздільні.

Для розуміння сутності названих методів необхідно розглянути поняття «динамічні закономірності», «статистичні закономірності» і «вірогідність». Вказані два види закономірностей розрізняються за таким критерієм як характер витікаючих з них прогнозів.

У законах динамічного типу прогнозу мають точний, певний, однозначний характер. Динамічні закони характеризують поведінку щодо ізольованих об'єктів, які складаються з невеликого числа елементів, в яких можна абстрагуватися від цілого ряду випадкових чинників. У статистичних законах прогнози носять не достовірний, а лише імовірнісний характер. Подібний характер прогнозів обумовлений дією безлічі випадкових чинників, які мають місце в статистичних колективах або масових подіях (число людей в певних колективах і таке інше). Статистична закономірність виникає як результат взаємодії великого числа елементів, складових колективу, і тому характеризує не стільки поведінку окремого, скільки колективу в цілому. Необхідність, що виявляється в статистичних законах, виникає внаслідок взаємної компенсації і урівноваження безлічі випадкових чинників. Статистичні закони, хоч і не дають однозначних і достовірних прогнозів, проте є єдино можливими при дослідженні масових явищ випадкового характеру. За сукупною дією різних актів випадкового характеру, які практично неможливо охопити, статистичні закони розкривають щось стійке, необхідне, що повторюється. Вони служать підтвердженням діалектики перетворення випадкового в необхідне. Динамічні закони виявляються граничним випадком статистичних, коли вірогідність стає практично достовірністю. Вірогідність – поняття, яке характеризує кількісну міру (ступінь) можливості появи деякої випадкової події за певних умов, які можуть багато разів повторюватися. Одне з основних завдань теорії вірогідності полягає в з'ясуванні закономірностей, які виникають при взаємодії великого числа випадкових чинників.

1.3 Конкретно-науковий рівень методології в психології

Змістом конкретно-наукового рівня методології виступає аналіз проблем, пов'язаних із специфікою наукових досліджень в кожній конкретній галузі наукових знань. Така специфіка визначається рядом чинників: предметом дослідження даної науки, основними методами отримання знань про предмет дослідження, способами побудови пояснень (теорій).

При вивченні психічних явищ виникає необхідність в побудові конкретно-наукової методології. Це пов'язано з тим, що предмет

психології надзвичайно складний і до теперішнього часу не існує повної згоди між науковими напрямами дослідження психічних явищ, навіть і в тому, що таке психіка.

Існує велике розмаїття психічних явищ, які може спостерігати кожна людина. Найчастіше вказується, що психічні явища можуть існувати тільки у формі процесів, які дані суб'єктові безпосередньо. Часто наголошується, що об'єктивно можуть бути заміряні лише деякі тимчасові параметри психічних процесів: наприклад, час вирішення певної задачі, час, що витрачається на підготовку і виконання певної дії. Проте зміна і постійна конкретизація предмету дослідження психології, а також розвиток її теоретичного апарату дозволяють говорити про певну науково-історичну логіку становлення науки про психічні явища. Її можливо конкретизувати наступним чином.

1. Перші психологічні дослідження були спрямовані на виділення і фіксацію емпіричних і феноменологічних ознак психічних явищ, а також на розкриття їх специфічних характеристик. Цим визначається неминучість первинної множинності психологічних концепцій, кожна з яких відповідає виділеному аспекту реальності.

2. Вслід за цим настає етап теоретичних узагальнень і пояснень, здійснюваних переважно засобами тієї системи психологічних понять, на мові якої отримують свій первинний опис психічні явища. Теоретичний пошук пояснень і загальних закономірностей ведеться в термінах і поняттях тієї ж мови, на якій проводиться емпіричний і феноменологічний опис психічних явищ.

3. Далі слідує побудова загальних теоретичних принципів організації психіки, яка виходить за межі психології і відносяться до фізіологічних, біологічних, соціальних, фізичних, інформаційних і інших закономірностей дійсності і людської діяльності.

Психологія як наукова система знань почала формуватися з середини XIX століття. У міру свого розвитку наукові уявлення про суть психічних явищ неодноразово змінювалися. Деякі з основних етапів зміни уявлень про психіку можуть бути представлені у формі визначень психіки, які надавалися в різних донаукових напрямах і наукових «школах» психології. Наприклад:

– психіка – це душа, яка не має матеріальних підстав (донауковий період розвитку уявлень про сутність психічного);

– психіка – це свідомість людини, про яку можливо отримати уявлення на основі рефлексії, самоспостереження (Р. Декарт);

– психіка – це система асоціацій (зв'язків), які формуються в свідомості людини: у міру знайомства з явищами і подіями в свідомості людини встановлюються зв'язки між власною поведінкою і

сприйнятими (що сприймаються) об'єктами, а також їх властивостями за схожістю, контрастом, просторово-часовою суміжністю (асоціативна психологія);

– психіка – це система асоціативних зв'язків і відносин між структурними елементами свідомості: існують деякі початкові елементи психічних явищ (елементарні відчуття і переживання), на основі яких протягом життя будуються все більш складні форми психічних явищ (структурна психологія В. Вундта і Э. Тітченера);

– психіка – це сукупність функцій, що склалися в процесі еволюції, які забезпечують найважливіші форми пристосування організму до умов зовнішнього навколишнього середовища (прагматизм і функціоналізм Д. Дьюї і У. Джемса);

– психіка – це система відносин, які формуються шляхом навчання, і зв'язків між зовнішньою стимуляцією і поведінкою (біхевіоризм);

– психіка – це особливе структурно-організоване феноменальне поле, яке підкоряється власним законам переструктурування, ізоморфне реальним ситуаціям життя у фізичному полі і динаміці нейрофізіологічних процесів в мозку (гештальтпсихологія);

– психіка – це система процесів і механізмів в центральній нервовій системі, які забезпечують переробку інформації, яка поступає із зовнішнього навколишнього середовища, а також з внутрішнього середовища організму (когнітивна психологія).

Виходячи з цього, можливо конкретизувати деякі особливості і недоліки різних наукових напрямів дослідження психічних явищ.

Нейрофізіологічні концепції психіки мають своїм предметом вивчення не самий психічний акт і його результати (уявлення, поняття), а відповідні їм динамічні і структурні зміни в мозковому субстраті. Дослідження власне психічних явищ підміняється дослідженням нейрофізіологічних явищ.

Асоціативна психологія – це просторово-часова суміжність психічних явищ. При цьому спосіб зв'язку, механізм психічних явищ (асоціація) виявляється відірваним: 1) від структури, в яку вони об'єднуються (ціле має властивості, які не зводяться до простого асоціативного об'єднання частин); 2) від характеру початкового «матеріалу» (субстрату), на основі якого формується психіка.

Структуралізм (В. Вундта – Е. Тітченера). Первинним матеріалом є чуттєвий досвід, який повинен бути повністю відособлений від свого зовнішнього об'єкту. Психічні структури складаються з елементів за законами асоціації. Основним принципом організації психічних явищ виступає асоціативний зв'язок. Психічні

структури визначаються матеріалом психічної «тканини плотського образу», яка дана суб'єктові інтроспективно.

Гештальтпсихологія. Структура (гештальт) виступає не як асоціативне об'єднання психічних елементів, а як наочна цілісність, детермінована об'єктом і яка володіє своїми власними суб'єктивними феноменологічними характеристиками і закономірностями. У психологію вводиться принцип ізоморфізму (взаємно-однозначної відповідності) психічних (феноменальних), нейрофізіологічних і фізичних явищ. Структура психічних явищ виявляється відірваною від будь-яких форм можливого матеріального субстрату, що становить початковий матеріал психіки. Будучи відособленою від матеріалу, структура разом з тим відособлюється і від фізіологічного механізму, і від фізичного об'єкту (психофізичний і психофізіологічний паралелізм). Це виключає можливість детерміністичного пояснення психіки, яке припускає виведення структури психічного явища як слідство, яке витікає із загальних законів природи.

Функціональна психологія. Європейський варіант, представлений Д. Штумпфом; американський варіант – функціоналізм У. Джемса і Д. Дьюї. У європейському варіанті психічна функція співвідноситься з матеріалом психічної тканини плотського образу, яка дана суб'єктові інтроспективно. У американському функціоналізмі психічна функція трактувалася не тільки як власне психічний акт, а як психофізична діяльність, що реалізує процес адаптації організму до зовнішнього середовища. При цьому функція психічного процесу виявляється відособленою, відірваною від реального початкового позапсихологічного матеріалу, на основі якого будуються психічний процес і психічний образ. Внаслідок цього на початковий матеріал психіки перетворюються природжені психічні функції і створюються логічні передумови для затвердження, що психічні акти конструюють об'єкти: об'єкт довільний від акту і функції.

Біхевіоризм. Ототожнення психічних функцій тільки зі сферою спостережуваних тілесних поведінкових і реєстрованих фізіологічних реакцій при повному відриві їх від можливих «внутрішніх» об'єктивно не вимірюваних психічних структур. Відмова від чинників внутрішньої структуризації поведінкового акту шляхом введення імовірнісного принципу організації поведінки. Наслідком цього з'явилося введення в психологію статистичних кількісних заходів. Кількісні аспекти поведінки і психіки представляються як окремі випадки інформаційних процесів. Пізніше «проміжні змінні», які вводяться в необіхевіоризм, пов'язують чинник випадковості і його імовірнісну міру з такими аспектами організації поведінки і психіки, як мотив, значення. Всі

напрями біхевіоризму і необіхевіоризму характеризуються двома загальними ознаками: 1) наявністю об'єктивно-вимірюваних форм поведінки та імовірнісної міри організації, загальних для поведінки і психіки; 2) повною відокремленістю від специфіки початкового матеріалу, з якого синтезуються психічні структури.

Психодинамічний напрям (фрейдизм, психоаналіз). У психологію вводиться мотиваційний аспект поведінки як самостійний об'єкт дослідження. Мотивам приписується енергія, яка міститься в організмі. Мотиваційний початок психічної діяльності протиставляється матеріалу і структурі. Ставиться питання про те, що виступає специфічною формою психічної енергії і психоенергетичних перетворень?

У вітчизняній психології психічні явища визначаються наступним чином: психіка – це особлива система функцій організму, яка полягає в орієнтуванні і організації поведінки, дій і діяльності на основі суб'єктивного (активного і упередженого) образу об'єктивного світу (діяльнісний підхід). Психіка – це система функцій, які забезпечують живому організму: орієнтування в навколишньому світі і в станах власного організму; організацію і регуляцію виконання різноманітних дій на основі попереднього орієнтування; накопичення впродовж індивідуального життя найбільш ефективних способів орієнтування (знання) і способів планування, організації і виконання різноманітних дій (уміння і навички).

Виходячи з історичного аналізу суті психічних явищ, можливо окреслити методологічну психофізіологічну (психофізичну) проблему.

Психофізіологічна (психофізична) проблема актуалізується, коли ставиться питання про суть психічних явищ. Спочатку ця проблема розглядалася як проблема відносин між двома субстанціями: душею, психікою і фізичним, матеріальним світом. Проблема носила назву психофізичної. Розвиток природничо-наукових напрямів дослідження живих явищ – анатомії і фізіології, еволюційної біології – поступово привів до того, що психіка стала розглядатися як результат еволюційного розвитку у тваринних організмів ряду особливих функцій, які забезпечують орієнтування в навколишньому середовищі, побудову складних форм поведінки на основі такого орієнтування, а також набуття життєвого досвіду – навчання. Відзначимо, що навчання полягає в набутті нових форм і способів орієнтування та організації поведінки, діяльності й спілкування. Сьогодні вченими встановлено, що еволюційний і онтогенетичний розвиток таких функцій у тварин забезпечується: 1) ускладненням рухової активності; 2) формуванням сенсомоторних і перцептивно-рухових можливостей тварин, які залежать від будови нервово-м'язової системи і органів відчуття. Тому в

даний час психофізична проблема в науковій психології розглядається як психофізіологічна проблема.

Дослідження співвідношення між психічним образом навколишнього світу і об'єктом, між віддзеркаленням, суб'єктивним образом світу і реальним об'єктивним світом. Центральним питанням тут виступає з'ясування того, наскільки знання і уявлення про реальність достовірні, істинні. Наскільки результати безпосередньо-чуттєвого і раціонального пізнання вірно відображають властивості об'єктів? Це питання – традиційний предмет розгляду не тільки психології, але і гносеології (теорії і логіки наукового пізнання).

При дослідженні співвідношення між психічним образом навколишнього світу і його носієм – суб'єктом, психологічний образ світу розглядається: 1) у відношенні до мозку і нейрофізіологічних процесів; 2) у відношенні до предметної, наочної і дослідницько-орієнтованої активності живого організму в навколишньому середовищі.

Стосовно співвідношення між образом і мозком, нервовою системою, нейрофізіологічними процесами, в історії психології існували дві гіпотези про характер цього відношення: 1) ідея вузького локалізаціонізму – кожен відділ мозку детермінує протікання певного психічного процесу; 2) ідея еквіпотенціалізму – всі відділи мозку однаково зумовлюють протікання кожного психічного процесу. В даний час встановлено, що психічні процеси, психічне віддзеркалення (образ навколишнього світу) забезпечуються складною функціональною організацією нейродинамічних процесів, які складаються в процесах індивідуального дозрівання і розвитку мозку в конкретних умовах життєдіяльності організму.

Виходячи з вищезазначеного, можливо окреслити існуючі проблеми наукового дослідження психічних явищ і відповісти на запитання: як домогтися вірності та об'єктивності знань у ході наукових досліджень?

Якщо буденне пізнання психічних явищ спирається на безпосередньо-чуттєві дані і емоційні переживання, які виникають в повсякденному досвіді суб'єкта, то наукове пізнання психіки припускає дотримання ряду суворих процедур і вимог, яких дотримуються в будь-якій сфері наукової діяльності.

Пошук об'єктивних методів дослідження і обґрунтування способів аналізу та пояснення психічних явищ – це проблеми, які зберігають свою актуальність з моменту появи наукової психології. Причиною цього виступає своєрідність онтології психічних явищ. Труднощі у виділенні онтологічних аспектів психіки не завжди дозволяють

поширювати на психічні явища гносеологічні принципи аналізу з інших природничо-наукових галузей пізнання. Тому при вивченні психічних явищ виникає необхідність в побудові конкретно-наукової методології.

Необхідно вказати на те, що в наш час широкого поширення набули способи теоретичного аналізу психічних явищ, які застосовуються в рамках методологічних підходів, які ігнорують онтологічні особливості психіки. Це пов'язано з тим, що не існує повної згоди між науковими напрямами в тому, що таке психіка і що відносити до категорії психічних явищ. Разом з тим існують також активні спроби поділу природничо-наукових аспектів аналізу психічних явищ в рамках методологічної організації гуманітарних і соціальних досліджень. Тому корисно поставити питання про те, якими є особливості сучасних науково-психологічних знань, і в чому полягає зміст основних методологічних підходів в рамках природничо-наукового аналізу психічних явищ? Які основні форми психологічних знань і способи їх отримання? Якими є склад і структура сучасних наукових психологічних знань?

Сучасна психологія має в своєму розпорядженні широкий діапазон описових і пояснювальних знань. Разом з тим, психологічні знання мають різний ступінь верифікації. Існують як релігійно-містичні знання, засновані на вірі, уможлидних припущеннях і інтерпретаціях, так і ретельно перевірені в безлічі експериментальних процедур – знання наукові.

Можна вказати два джерела отримання описових знань про психічні явища. По-перше, це реєстрація психічних явищ, які суб'єкт фіксує і описує на основі самоспостереження, інтроспективної рефлексії. Результати такого пізнання носять суб'єктивно-описовий (феноменологічний) характер і називаються феноменами. По-друге, це емпіричні об'єктивно-описові знання, що отримуються шляхом реєстрації, вимірювання і фіксації різних параметрів поведінки, дій, способів спілкування. Коли такі результати фіксуються за допомогою приладів і методів вимірювання, вони отримують статус наукових фактів.

Разом з описовими знаннями в психології існують знання пояснювальні, теоретичні, які направлені на встановлення причин, що лежать в основі фактів і феноменів. Такі знання необхідні для побудови пояснень з метою прогнозу певного кола явищ. За ступенем обґрунтованості і способами використання корисно розрізняти різні способи пояснення психічних явищ.

Якщо в найзагальнішій формі спробувати розмежувати різні пояснення (теорії), на які спираються в психології, то можна виділити пояснення, засновані на знанні емпіричних закономірностей, і пояснення, що спираються на гіпотези (гіпотетичні предмети, моделі,

зв'язки), – теоретичні пояснення. Останні, у свою чергу, можна розділити на: 1) буденні пояснення, засновані на допущеннях і припущеннях «здорового глузду» і феноменології суб'єкта; 2) умоглядно-містичні і релігійно-містичні пояснення, що посилаються на недостатньо обґрунтовані або недоступні пізнання, трансцендентальні підстави; 3) наукові пояснення і теорії.

Таким чином, результати наукового пізнання фіксуються за допомогою знаково-символічних засобів і включають:

– описові знання про психічні явища, які складаються з двох джерел:

– по-перше, емпіричні знання (об'єктивно-описові) – реєстрація і фіксація результатів, що отримуються шляхом безпосереднього чуттєвого сприйняття різних параметрів поведінки, дій, способів спілкування людей. Коли такі результати фіксуються за допомогою методів вимірювання і приладів, вони отримують статус наукових фактів;

– по-друге, феноменологічні знання (суб'єктивно-описові): суб'єктивна реєстрація і опис психічних явищ (феноменів), які суб'єкт спостерігає і пізнає шляхом «заглядання всередину себе», – на основі самоспостереження. Результати такого пізнання називають феноменами;

– знання, які пояснюють. Вони спрямовані на встановлення причин (пояснення) фактів і феноменів. При цьому слід розрізняти різні способи пояснень: 1) емпіричні пояснення: у таких поясненнях причини явищ спостережувані і є іншими явищами. Такі спостережувані причинно-наслідкові відносини і зв'язки між явищами називають емпіричними закономірностями; 2) теоретичні пояснення (психологічні теорії): пояснення фактів і феноменів будується на основі припущень (гіпотез) про неявні, не спостережувані причини.

Виходячи з вищезазначеного, доцільно поставити питання: які вимоги пред'являються до сучасних науково-психологічних теорій?

Чітке формулювання пояснювальних принципів теорії: гіпотез, постулатів, моделей. При цьому враховується обґрунтованість, переконливість і ступінь експериментального підтвердження теоретичних пояснювальних принципів.

1. Вказівка предметної належності: діапазон психологічних фактів і явищ, які можна пояснити, спираючись на теорію (порівняно з іншими альтернативними, психологічними теоріями).

2. Можливість здійснювати прогноз на основі теорії: прогноз нових явищ і фактів, які виводяться з системи теоретичних припущень і виявляються в ході спостережень і експериментів.

Як постулати і пояснювальні принципи, в психології використовуються теоретичні припущення (гіпотези), з яких фіксуються передбачувані причини у формі структурних, функціональних і генетичних особливостей протікання і формування психічних явищ.

Які існують способи пояснення психічних явищ?

У класичних природничих науках достовірними визнаються знання, які отримали своє пояснення і відтворені в практиці або експерименті на основі прогнозів, які дає теорія. У психології, крім класичних форм побудови наукових пояснень, є пояснення, які спираються на «методи квазіпояснень». Таких методів важко уникнути в дослідженні психічних явищ, але опора тільки на них веде до суперечностей, втрати об'єктивності в отримуваних знаннях і навіть містицизму. Так, в історії психології існували і існують напрями «описової» «розумової» психології, які відкидають класичні пояснювальні методи дослідження. В даний час на «методах розуміння» (тлумачення) засновано багато напрямів гуманістичної психології.

Квазіпояснення – спосіб пізнання шляхом інтерпретації, тлумачення явищ і подій, що спирається на необґрунтовані і непідтверджені пояснювальні підстави, в які вірить суб'єкт, що пояснює явища. Можна виділити два основні типи квазіпояснень, які зустрічаються і в психологічній літературі, і в міркуваннях психологів:

– квазіпояснення шляхом ідентифікації і емпатії (раціональне і емоційне ототожнення, психологічне розуміння). Суб'єкт, що будує пояснення, в думках «уподібнюється» станам, думкам, переживанням іншого суб'єкта і на цій основі по аналогії зі своїм життєвим досвідом дає пояснення його психічним або поведінковим особливостям;

– квазіпояснення шляхом інтерпретації, тлумачення фактів, подій, процесів без опори на достовірні об'єктивні закони (опора на думки, метод герменевтики пізнання). Найчастіше інтерпретації піддаються події індивідуального духовного життя, а також вчинки людей.

Найбільш достовірними в рамках будь-якої науки є теорії, які спираються на причинно-наслідкові зв'язки. Разом з тим, коли досліджуються живі об'єкти, а також соціальні або психічні явища, причинно-наслідкові пояснення не завжди виявляються достатніми.

Виходячи з цього, можливо дійти до висновку про те, що пояснення – це спосіб пізнання явищ і подій шляхом їх підведення під загальний закон, теорію, концепцію, які підтверджені науковими методами, а також процеси виведення (пояснення) явищ, фактів із загальних законів або теорій. Залежно від розташування зв'язків між подіями в часі, наукові теорії можуть спиратися на два типи пояснень:

– причинно-наслідкові (каузальні) пояснення: будуються шляхом вказівки на причини явищ у минулому до явищ в сьогоденні і, далі; від явищ в сьогоденні до їх можливих змін в майбутньому. При цьому розрізняють: класичний детермінізм – в основі його лежать закони, наслідки яких можуть бути чітко передбачені і дія яких має жорсткий, необхідний характер; імовірнісний детермінізм, який спирається на статистичні закони, вказуючи тільки ступінь вірогідності певних подій;

– телеологічні пояснення: будуються від вказівки на цілі і досягнення можливих подій і явищ в майбутньому до вказівки способів організації необхідних для цього умов в сьогоденні (від мети, віднесеної до майбутнього, до організації і підпорядкування подій такої мети). Такого роду пояснення будуються шляхом припущень про можливі причини, які викликають, визначають явища, служать їх джерелом. Явища виступають як наслідок передбачуваних причин. Телеологічні пояснення припускають те, що постулювало про такий стан явищ або події в майбутньому (уявлення про мету або можливий результат), яке визначає організацію суб'єктом подій і явищ, що відбуваються в сьогоденні. У таких поясненнях і теоріях закладені припущення про явища, які відбуваються в сьогоденні, визначаються майбутнім. Це можуть бути положення про закладені в живому організмі механізми цілеутворення-ціледосягнення, а також положення про наявність у суб'єкта уявлень про цілі і результати їх досягнення в майбутньому. Пояснення будується за схемою: явище або подія відбувається для того, щоб в майбутньому був отриманий або забезпечений певний результат; явище або подія відбувалося у минулому для того, щоб забезпечити певний результат в сьогоденні.

Телеологічні пояснення широко використовуються в психології і здійснюються шляхом розкриття цілей, намірів, мотивів поведінки і діяльності суб'єкта. При цьому слід відмітити, що при побудові телеологічних пояснень відбувається те, що постулювало механізмами цілеутворення і абстрагування від відповіді на питання про те, як у даного організму виникли, сформувалися механізми підпорядкування власній активності таким цілям, які будуть в майбутньому. Відповідь на це питання вимагає вже використання класичних причинно-наслідкових пояснень. Наприклад, причинно-наслідкові пояснення формування у людини психологічних механізмів цілеутворення і довільних форм поведінки, закладені Л. С. Виготським в основу культурно-історичної психології. Спираючись на культурно-історичний і діяльнісний підходи до аналізу і пояснення психічних явищ, В. А. Іванников дає причинно-наслідкове пояснення формуванню у людини механізмів вольової регуляції.

Таким чином, логічно постає питання – чим характеризуються закони в психології? Існують різні точки зору на закони в психології.

Можна виділити безліч позицій, які можуть займати представники різних природничо-наукових, психологічних і філософських напрямів при аналізі і поясненні психічних явищ.

Так, наприклад, психологія може тільки описувати те, що дано суб'єктові в безпосередньому досвіді (феноменологія), і повинно обмежитися цим. Психологія повинна реєструвати і класифікувати психічні явища; пояснювати ж психічні явища слід на основі законів біології, фізіології, соціології. Психічні явища реально існують і підкорюються специфічним психологічним законам, які можна вивчати об'єктивними методами.

Психологія виявляє і вивчає не тільки об'єктивні природньо-існуючі закони, але і активно встановлювані закони, які виступають продуктом культурно-історичного розвитку людської діяльності і способів організації соціальних відносин і носять нормативно-конвенціональний характер.

У сучасній світовій науковій психології переважає третя з вказаних позицій. У вітчизняній психології широко поширена остання позиція, яка багато в чому зароджувалася в контексті культурно-історичного підходу до аналізу і пояснення психічних явищ Л. С. Виготського.

Закони в психології – це виявлення і узагальнене визначення причинно-наслідкових відносин, які встановлюються як:

– емпірично вимірювані і реєстровані причини (чинники, умови, взаємодії з іншими суб'єктами, особливості наочно-практичних дій суб'єкта на предметний світ), які зумовлюють формування різних психічних функцій у живих організмів в процесах взаємодії з навколишнім світом;

– не спостережувані психічні функції, механізми орієнтування в світі і організації поведінки, які в певних умовах необхідно викликати.

Залежно від способів побудови пояснень в психології, можна виділити чотири типи законів (причинно-наслідкових зв'язків і залежностей):

1) спостережувані і реєстровані емпіричні і феноменологічні закономірності (причинно-наслідкові залежності і зв'язки);

2) емпіричні і теоретичні закони, що розкривають функціональну динаміку психічних процесів в часі (функціональні і функціонально-структурні «психологічні механізми»);

3) емпіричні і теоретичні закони формування, структуризації і розвитку психічних утворень і різних рівнів психічного орієнтування і організації поведінки: здібностей, психічних властивостей і т. ін. (генетичні «психологічні механізми»);

4) закономірні відносини між різними структурними рівнями організації психічних функцій (психологічні функціональні системи).

При характеристиці психологічних законів разом з причинно-наслідковим зв'язком, що виділяється, часто потрібно виявити і встановити: а) зовнішні умови, в яких такий зв'язок реалізується; б) внутрішні суб'єктивні чинники, які на нього впливають; мотиваційні підстави дій суб'єкта; в) особливості цілепокладання і саморегуляції суб'єкта.

Сучасні психологічні теорії спираються як на телеологічні, так і на причинно-наслідкові способи побудови пояснень. У зв'язку з цим корисно поставити питання: що представляє собою психологічна причинність у складі психологічних теорій, які спираються на різноманітні пояснювальні підстави і припущення?

Психологічна причинність припускає встановлення прихованих, безпосередньо не спостережуваних причин, через які формуються, розвиваються і яким закономірно підкорюються психічні явища. При цьому слід розрізняти причини, які закономірно визначають особливості формування, розвитку, структурної організації психічних функцій, і причини, які визначають закономірності функціонування психічних функцій, що склалися в різних наочних умовах і ситуаціях. Тому корисно умовно протиставляти:

- закони, яким підкоряється формування і розвиток психічних функцій у живих організмів в процесах взаємодії з навколишнім світом;

- закони, що визначають особливості поведінки живих організмів в об'єктивному світі залежно від особливостей реалізації психічних функцій, що склалися.

Таким чином, по відношенню до теоретичного дослідження проблем формування психологічних механізмів організації і регуляції поведінки і дій у вищих тварин і людини може виникнути два типи питань. Які причини лежать в основі формування і розвитку психологічних механізмів організації і регуляції поведінки і діяльності, як формуються такі механізми? Як психологічні механізми, що сформувалися і наявні у суб'єкта, детермінують і спрямовують поведінку і діяльність на досягнення мети?

Теоретичні відповіді на перший тип питань припускати будуть розробку переважно причинно-наслідкових пояснень; відповіді на другий тип питань вимагають розробки переважно телеологічних пояснень.

У науковій психології з метою пояснення складних психічних явищ існують спроби зведення їх до простих. Побудова таких способів пояснення має назву наукової редукції. До редукціоналізму найчастіше приводять спроби побудови пояснення психічних явищ засобами будь-якої однієї науки без урахування онтологічної специфіки психічних явищ. Розрізняють:

- фізіологічний редукціоналізм – спроба пояснити психічні явища шляхом зведення їх до фізіологічних явищ і процесів, до структурних

зв'язків між нейронами, нервовими центрами, відділами мозку (психофізіологічна проблема);

– соціологічний редукціоналізм – спроба пояснити психічні явища шляхом зведення їх до певних способів спілкування і взаємодії між людьми (наприклад, зведення особистих особливостей до інтеракцій);

– логічний редукціоналізм – спроба пояснити психічні явища шляхом зведення їх до дозрівання і розвитку різних форм структурної організації дій в логічно-організовані системи операцій (наприклад, в теорії Жана Піаже);

– інформаційний (кібернетичний) редукціоналізм – зведення психіки до процесів і механізмів переробки інформації мозком людини. При цьому аналіз психічних явищ як інформаційних процесів найчастіше обмежується побудовою можливих моделей перетворення інформації про зовнішній світ, а також способів її організації і зберігання безвідносно до аналізу онтологічної специфіки психіки. Особливо яскраво ця тенденція виступає в американській когнітивній психології.

Існують думки, що будь-яка теорія необхідно припускає редукціоналізм – зведення будь-якої групи явищ або об'єктів до елементів, одиниць, які лежать в її основі (ген, інтеракція, асоціація, дія і т. ін.). Як правило, пояснення не обмежуються таким зведенням, а припускають побудову, виведення, «конструювання» з початкових одиниць або елементів «ідеальних» моделей. Такі моделі служать поясненню певних аспектів спостережуваного (того що вивчається) явища. У зв'язку з цим можна достатньо умовно розділяти пояснення: а) редукціоністичні – складні явища, які переважно зводять до простих; б) конструктивістські – складні предмети і явища, які переважно будують з простих предметів і явищ шляхом їх теоретичного конструювання (виведення).

Можна стверджувати, що редукціонізм виступає в явному вигляді у тому випадку, коли одиниця аналізу будь-якої сторони психічного явища, у міру розвитку наукової психології, стає неспроможною в своєму пояснювальному і передбачаючому потенціалі по відношенню: а) до емпіричних фактів, б) до пояснювального потенціалу інших психологічних теорій – одиниць аналізу, які забезпечують переконливіше пояснення тих же самих фактів, предметів, явищ.

При аналізі і поясненні психічних явищ велику складність представляє розведення їх онтологічних і гносеологічних аспектів. Це пов'язано з тим, що відповідь на питання про те, що вважати буттям психічних явищ, багато в чому залежить від визначення предмету дослідження, а також від гносеологічних установок. Разом з тим ігнорування такого розведення не дозволяє уникнути тих або інших типів редукціоналізму.

Відмітимо, що вказати емпіричні ознаки психічних явищ важче, ніж феноменологічні особливості, саме через суперечність онтологічної інтерпретації психічних явищ різними психологічними напрямками. Одна з основних причин утруднень традиційно формулюється як психофізіологічна проблема.

Особливості існування (онтології) психічних явищ розглядаються в рамках питання про предмет психології. Перші способи онтологічного представлення психічних явищ носили феноменологічний характер і визначали психіку через поняття «душа», а пізніше – через поняття «свідомість», «свідомий досвід». Досвід, який даний суб'єктові в самоспостереженні у формі відчуттів, уявлень, переживань, думок, розглядався як онтологія психічних явищ.

Відповідь на питання про онтологічну суть психічних явищ міститься у функціональному визначенні. Психіка – це система функцій живого організму, які закладаються у філогенезі, але змістовно наповнюються і розвиваються впродовж онтогенезу в процесах активної взаємодії з навколишнім світом, в процесах реалізації операцій, дій, діяльності і забезпечують:

- орієнтування живого організму в навколишньому світі і постійне вдосконалення способів дослідницьких для орієнтування операцій і дій;
- організацію на основі дослідницьких для орієнтування операцій і дій різних форм цілеспрямованої поведінки;
- накопичення протягом життя і фіксація у формі «образу світу» найбільш ефективних способів орієнтування і організації поведінки.

У людському суспільстві найбільш ефективні (власне людські) способи орієнтування і організації поведінки і дій фіксуються в предметах культури, знаряддях, знаковий-символічних засобах і транслиуються в низці поколінь у формі суспільно-історичного досвіду.

Таким чином, онтологічними формами психічних явищ визнають всі зовнішні орієнтовні і дослідницькі форми активності живих організмів, які у людини можуть набувати характеру опосередкованих знаряддями і знаками, цілеспрямованих розумових форм рефлексій орієнтовних дій. Такі форми розумових дій, у міру їх формування у людини в онтогенезі, починають складати розмаїття феноменології. Таким чином, феномени отримують пояснення через механізм перетворення орієнтовних компонентів наочно-практичних дій в індивідуальні, опосередковані знаково-символічними засобами, розумові дії рефлексій. Процеси формування розумових дій, включаючи і формування феноменів, забезпечуються психологічним механізмом інтеріоризації, закономірності якого завжди знаходилися в центрі досліджень у психології.

В даний час в рамках психології існує безліч гносеологічних підходів до аналізу психічних явищ. При цьому не завжди такі підходи носять достатньо визначений характер і не завжди в них приймається до уваги онтологічна специфіка психіки.

У вітчизняній психології перший методологічний підхід, що полягає у виділенні «одиниці аналізу» психічних явищ з метою побудови «генетичних» пояснень, був сформульований і введений в систему психологічних знань Л. С. Виготським. Введення такої одиниці припускає дотримання ряду принципів:

- одиницею аналізу психіки може бути тільки таке ціле, яке:
а) володіє в простій формі всіма властивостями психіки; б) не втрачаючи своїх властивостей, не розкладається шляхом подальшого аналізу на елементи;

- з такої одиниці повинно шляхом побудови генетичних пояснень виводитися все розмаїття психічних явищ;

- така одиниця повинна представляти початкову основу для розвитку всіх вищих форм психічних утворень.

У подальшому ці принципи, з метою уникнути редукціонізму в дослідженні психічних явищ, намагалися доповнити різні автори. Серед таких доповнень можна виявити і взаємовиключні:

- одиниця аналізу психіки не може бути зведена до непсихічних утворень;

- одиниця аналізу психіки повинна існувати на певному субстраті, з якого будуються психічні явища;

- одиниця аналізу психіки повинна одночасно бути матеріалом (субстратом), структурою, функцією;

- одиниця аналізу психіки повинна бути емпірично реєстрованою;

- одиниця аналізу психіки повинна служити пояснювальним принципом і бути моделлю предмету дослідження, що дозволяє виявити його основні властивості.

Методологія виділення одиниць аналізу присутня в безлічі досліджень психічних явищ. Особливо часто вона використовується для аналізу теоретичних розбіжностей, що існують у різних авторів при поясненні психічних явищ.

Аналіз субстратних характеристик психіки вимагає введення принципу трансформації етапів розвитку психічного явища в структурні рівні його організації, а також понять, які фіксують рівні розвитку психічних утворень.

Кожний з рівнів розвитку того або іншого психічного процесу або структури є необхідним для формування подальшого. Нижчі рівні є необхідною умовою розвитку вищого рівня.

Кожний з рівнів має свої власні якісні особливості.

Вищерозміщені рівні більшою чи меншою мірою управляють нижчими.

Внутрішній розвиток кожного рівня не припиняється з розвитком вищого.

Відзначимо, що викладений методологічний підхід присутній в безлічі теоретичних досліджень, включаючи велику частину теоретичних моделей в когнітивній психології. Загальними особливостями теорій, які будуються в рамках цього підходу (і аналогічних їм за способом побудови) і моделей виступає те, що вони ґрунтуються на припущеннях про структурні складові психічних явищ, а не на припущеннях про функціональні відносини і зв'язки, які направлені на рішення певних задач і забезпечують досягнення певного результату. Тому закономірності функціонування таких структур часто виявляються неочевидними і не завжди можуть бути виведені з відповідної теорії або моделі.

Ще одна загальна особливість структурних підходів до побудови теорій і моделей психічних явищ полягає в тому, що функціональні механізми психічних процесів фіксуються як набір «статичних» структурних складових, функціональні зв'язки і взаємодії між якими постулюються, але причини їх походження і онтологія залишаються неясними і прихованими.

Результати дослідження представляються у вигляді елементів, у вигляді зв'язків, об'єднуючих елементи, а також у вигляді залежностей між зв'язками. Такий спосіб дослідження і зображення не завжди адекватний по відношенню до об'єктів, які існують у формі процесів, у вигляді функціональних або генетичних змін і перетворень. Це пов'язано з тим, що при такому представленні результатів пізнання відсутнє чітке виявлення і опис процесів. В результаті процеси представляються не як система функціонування або розвитку, а як атрибут, як властивість системи. Процеси зводяться або до структурних, або до параметричних характеристик.

Другий спосіб системно-структурного дослідження і фіксації об'єкту ґрунтується на початковому зіставленні «процес – матеріал» (процес визначає і задає цілісність об'єкту). Цей шлях аналізу об'єкту припускає процедури, які спрямовані перш за все, на встановлення зв'язків функціонування і розвитку (генезису).

Виявлення зв'язків функціонування включає ряд процедур. По-перше, виділення основного процесу, що визначає цілісність об'єкту (системи). По-друге, побудова структурного зображення такого процесу. По-третє, перетворення матеріалу системи (який спочатку представляється як

можливість будь-якої організації) на визначену структурою процесу організованість – структуризація матеріалу.

У тому випадку, коли необхідно встановити залежності і зв'язки між двома процесами, всі вищевикладені процедури повторюються і для другого процесу, а зв'язок встановлюється шляхом накладення на існуючу організованість матеріалу нової структури процесу. Таким чином, взаємодія процесів відбувається через організованість матеріалу, яка змінюється. У свою чергу, зміна організованості матеріалу може вести до зміни процесів і структур.

Встановлення зв'язків розвитку ґрунтується на тих самих процедурах, які характерні для встановлення зв'язків функціонування, і припускає наступну послідовність дій: 1) аналіз розвиненого стану системи; 2) виявлення генетично-початкової структури – «клітинки», яка принципово відповідає акту народження, походження об'єкту і є наслідком об'єднання будь-яких функцій і матеріалу; 3) подальше закономірне розгортання такої структури в складнішу структуру шляхом послідовного накладення нових структур процесу на існуючу організованість матеріалу і фіксації змін організованості матеріалу з подальшими змінами процесів і їх структур.

Два методологічні напрями: аналіз шляхом виділення одиниці аналізу і системний підхід – забезпечують вирішення різних задач. Перший підхід переважно зосереджений на конкретизації початкових онтологічних форм існування психічних явищ, другий підхід переважно задає гносеологічні рамки наукового аналізу різних явищ. Тому методологія виділення одиниць аналізу вимагає гносеологічної конкретизації, а методологія системного підходу – онтологічного наповнення.

Такий підхід спирається на систематичне категоріальне узагальнення знань за способами їх отримання. Організація, орієнтування в знаннях, а також в способах їх отримання припускає розведення знань описових і пояснювальних, знань емпіричних і теоретичних з подальшим систематичним описом характеристик предметів і явищ за їх категоріями, а теорій – за способом їх побудови.

Явища і події можуть виступати перед спостерігачем як об'єкти і процеси. У свою чергу, і у об'єктів, і у процесів можуть бути виділені: а) ознаки і властивості; б) склад і структура; в) відносини і зв'язки. Реєстрація і фіксація в знаково-символічних засобах, безпосередньо спостережуваних або реєстрованих за допомогою приладів різних характеристик подій і явищ складає певну галузь описових наукових знань, фактів.

Галузь пояснювальних знань є побудова пояснень (теорій), які можуть розрізнятися на безлічі підстав. Основні функції теорії в науковому пізнанні: пояснення і прогноз явищ і подій. Похідна функція

– теоретичне узагальнення фактів і явищ. Емпіричне узагальнення – об'єднання предметів і явищ за емпіричними, спостережуваними або вимірюваними підставами. Теоретичні узагальнення – об'єднання предметів і явищ з позицій єдиного способу пояснення їх структурних, функціональних або генетичних особливостей. Типи теоретичних пояснень поділяються на наступних підставах.

По-перше, наочна відносність теорії, тобто те, що конкретно пояснюється. Це може бути об'єкт (предмет) або процес розвитку і зміни об'єкту або явища, а також властивості об'єкту або процесу, їх склад, структура, функції, зв'язки.

По-друге, зміст пояснюючих підстав і спосіб побудови теорії.

Такими підставами можуть виступати внутрішні властивості самих з'ясованих об'єктів і характеристики їх зовнішніх зв'язків з іншими об'єктами.

Атрибутивні пояснення – пояснення однієї властивості об'єкту через іншу властивість цього ж об'єкту (аналіз шляхом виділення властивостей).

Структурні пояснення – пояснення предметів і явищ шляхом виділення їх складу, елементів і відносин між такими елементами (розкладання цілого на складові – аналіз шляхом виділення елементів, компонентів, складу).

Функціональні пояснення – пояснення будь-якого предмету або явища через його роль, функцію в складнішій системі предметів або об'єктів (аналіз шляхом виділення зв'язків і взаємних впливів предметів і явищ один на одного).

Генетичні пояснення – пояснення, які ґрунтуються на виділенні початкової одиниці – одиниці аналізу, що потенційно містить всі основні властивості цілого, які визначають подальший розвиток-ускладнення явища (аналіз шляхом виділення початкових одиниць з подальшим виявленням законів і умов їх розвитку).

По-третє, наявність або відсутність подальшого пояснення початкових пояснювальних принципів (однопорядкові і багатопорядкові пояснення). Багатопорядкові пояснення, у свою чергу, можуть бути: а) лінійними – що містять підстави одного рівня узагальнення або структурної організації; б) рівневими – що спираються на послідовно зростаючу узагальненість пояснювальних підстав або глибину їх проникнення в структуру об'єкту.

По-четверте, кількість різних типів підстав, використовуваних в поясненні одного явища (прості одноактні і складні). Складні пояснення підрозділяються на: а) комбіновані – що виникають шляхом пов'язання простих пояснень один з одним; б) змішані – що із самого початку будуються як складні.

Таким чином, у вітчизняній психології термінологічно представлено три способи методологічної організації психологічного дослідження і його результатів. Найістотніші розбіжності між ними виявляються при аналізі: а) онтологічної специфіки психічних явищ; б) при аналізі пояснювальних, теоретичних, знань і способів їх наукової побудови.

Методологічний підхід забезпечує узагальнене відтворення логіки процесів наукового пізнання, логіки організації його результатів, а також дозволяє здійснювати найбільш широке орієнтування в різноманітних галузях знань. На нашу думку, цей методологічний підхід є найбільш змістовним і направляє пізнавальну активність як на аналіз онтології явищ, що вивчаються, так і на аналіз гносеологічних аспектів організації дослідження.

Разом з тим узагальнене категоріальне орієнтування в організації пізнавальної діяльності і її результатів може при необхідності інтерпретуватися і доповнюватися методологією системного аналізу. При цьому слід вказати на те, що системність знань може бути забезпечена тільки шляхом чіткого розведення знань емпіричних, описових, які фіксують спостережувані властивості і зв'язки явищ, з одного боку, і різноманітних способів пояснення таких явищ і їх властивостей, з іншого боку. Також слід враховувати, що різні сторони (властивості) одного і того ж самого явища можуть мати різні способи пояснення, які не повинні змішуватися.

Таким чином, різні розділи наукових знань і системні зв'язки між ними встановлюються не тільки шляхом виділення в об'єктах і явищах предмету вивчення, але і шляхом використання специфічних способів пояснення таких явищ. При цьому не завжди можна встановити безпосередні зв'язки між різними поясненнями властивостей одного і того ж самого явища, а також між теоретичними поняттями. Зв'язки і відносини між поясненнями встановлюються не шляхом співставлення одного з одним понять з різних теоретичних систем, а через віднесення таких пояснень до реальних властивостей об'єктів і явищ.

Виходячи з вищезазначеного, виникає питання – на які питання необхідно дати відповіді, здійснюючи методологічний аналіз того або іншого психологічного дослідження?

Сформулюємо ряд принципових питань, які складають основу методологічного орієнтування в організації природничо-наукового дослідження будь-якого психічного явища.

Перш за все, це початкові питання: що вважати сферою психічних явищ і які феноменологічні, емпіричні і теоретичні критерії їх виділення і розмежування? Що виступає підставою для виділення критеріїв психіки?

З яких теорій і припущень витікають саме такі критерії? Як обґрунтовуються і чим підтверджені теоретичні пояснювальні принципи?

Ще ряд питань, спрямований на конкретизацію області дослідження: які особливості психіки виступають як предмет дослідження? Які існують теоретичні підходи до пояснення виділеної особливості психіки?

Далі корисно відповісти на питання: які особливості онтологічного існування психічних явищ аналізуватимуться? У яких понятійних формах вони фіксуватимуться (як феномени, факти)? З опорою на які теорії будуватимуться дослідження і аналіз результатів?

І, нарешті, питання, пов'язане з вибором і обґрунтуванням методів дослідження: які емпіричні методи дозволять отримати найбільш достовірні і надійні результати з метою верифікації і обґрунтування теоретичних гіпотез і моделей?

Безумовно, це неповний перелік питань, на які доводиться шукати відповідь дослідникові у разі методологічного орієнтування і методологічного обґрунтування процедур і результатів дослідження. Разом з тим, без відповіді на ці питання неможлива наукова рефлексія і достатня усвідомленість отримуваних в ході дослідження наукових знань про психічні явища.

При плануванні і реалізації різних психологічних досліджень виникає велика кількість методологічних проблем і труднощів, які обумовлені специфічними особливостями предмету психології. Поставимо тільки деякі з таких проблем, які активно обговорюються в психологічній літературі.

1. Проблеми виділення і визначення предмету психологічного дослідження. В даний час в психології існує розмаїття наукових і ненаукових підходів до визначення психічних явищ. Існує також і розмаїття пояснень одних і тих самих психічних явищ і психологічних фактів з різних теоретичних позицій. У психології, мабуть, як ні в одній іншій системі наукових знань, існують постійні утруднення при розведенні з'ясовного і пояснень одне від одного. Це багато в чому пов'язано з тим, що психологові доводиться постійно враховувати феноменологічні дані. Додаткові труднощі привносить і нечіткість термінології, яка часто веде до змішування науково-психологічних термінів і буденних понять.

2. Проблеми суб'єктивності: а) методів психологічного дослідження; б) результатів, отримуваних в психологічних дослідженнях; в) інтерпретації результатів дослідження.

3. Проблеми, пов'язані з відсутністю лінійного детермінізму при встановленні психологічних закономірностей, – постійна зміна

співвідношень причин, чинників і умов, що визначають протікання психічних функцій. Схожі психологічні факти і феномени можуть визначатися різними психологічними закономірностями. Разом з тим, різні психологічні факти і феномени можуть бути викликані однією і тією ж психологічною закономірністю.

Як причини дій або вчинків людини виступають, як правило, не окремі події, а система подій і ситуацій. При цьому ситуація, в якій здійснюється поведінка, постійно змінюється в результаті поведінки і дій суб'єкта. Людину характеризує самодетермінація поведінки у формах активного цілеутворення, спонтанності в поведінці, надситуативної активності. При дослідженні поведінки людини, причини і наслідки можуть бути вельми розведені в часі: часто помилково за причину поведінки береться те, що відбулося безпосередньо перед спостережуваними формами поведінки суб'єкта. Поведінковий акт може бути результатом накопичення ефектів попередніх подій (кумулятивний ефект накопичення причинно-наслідкових зв'язків). Детермінанти розвитку психіки людини змінюються у міру її (людини) індивідуального розвитку.

Узагальнюючи вищезазначене, необхідно виділити основні методологічні принципи вітчизняної психології.

1. Принцип детермінізму: всі явища об'єктивного світу (включаючи і психічні) взаємопов'язані і підкорюються причинно-наслідковим законам, які можуть бути виявлені. Виявлення таких законів – основна мета науки. Це загальнонауковий принцип, відмова від якого веде до того, що наукове пізнання повністю втрачає своє значення. Будь-який закон природи, виявлений в процесі наукового дослідження, є причинно-наслідковим зв'язком.

2. Принцип системності: для пояснення психічних явищ необхідно встановлення різнорівневих і різноспрямованих причинно-наслідкових зв'язків, які забезпечують єдність функціонального складу і структури явища; які забезпечують функціональні зв'язки явища, що вивчається, з іншими явищами; на основі яких явище, що вивчається, включається до складу складніших явищ.

3. Принцип формування і розвитку психіки в діяльності (принцип єдності свідомості і діяльності): психіка є дослідницькими для орієнтування компонентами (складовими) дій живого організму, результатом яких виступає образ навколишнього світу, що постійно удосконалюється. У міру розвитку образ світу, у свою чергу, виступає орієнтовною основою для планування і організації все більш складних форм поведінки і діяльності.

4. Принцип активності: психічне орієнтування живих організмів носить активний дослідницький для орієнтування характер, направлений на дослідження навколишнього середовища і на прогнозування можливих змін.

Слід зазначити, що наявність внутрішніх форм фізіологічної активності, спрямованих на збереження постійності внутрішнього середовища (підтримка гомеостазу), – одна з істотних ознак, що відрізняє живі явища від неживих. При цьому еволюційне ускладнення живих організмів пов'язане з вдосконаленням і розповсюдженням поведінкової активності і життєдіяльності на різні умови і предмети навколишнього світу. У свою чергу, складніші механізми поведінки в середовищі, необхідно вимагають еволюційного вдосконалення способів активного попереднього орієнтування в навколишньому середовищі. У людини відносно самостійної активності у міру психічного розвитку набувають також і форми виконання дій у внутрішньому, розумовому плані.

Разом з тим, активність як суттєва властивість життя до теперішнього часу не знаходить свого пояснення: як з неживої і неактивної матерії формуються живі активні організми – одна з центральних невирішених проблем біології.

5. Принцип розвитку: пояснення психічних явищ і процесів можливе тільки при вивченні закономірностей їх формування і розвитку:

– у філогенезі і антропогенезі (еволюційний розвиток і антропогенез);

– у процесах соціогенеза, в процесах історичного розвитку людства;

– в онтогенезі, в процесах індивідуального розвитку психіки.

Тільки методи, спрямовані на дослідження генезису психічних явищ, забезпечують необхідні умови для встановлення об'єктивних психологічних законів і пояснення особливостей людської психіки.

6. Принцип історизму: пояснення особливостей і закономірностей розвитку психіки людини можливе тільки при обліку конкретно-історичних умов її індивідуального розвитку. Кожна епоха розвитку людства і специфіка конкретних соціальних умов істотним чином визначають якісні особливості психіки кожної людини, що формується в онтогенезі.

1.4 Конкретні наукові методи психологічних досліджень

Конкретні наукові методи відображають специфіку науки. Вони неоднакові в різних науках. Психологи користуються багатьма

методами. Залежно від завдань дослідження, одні з них виступають як основні, а інші – як додаткові. Розглянемо їх.

Метод об'єктивного спостереження. Це спеціально організоване спостереження, яке має спеціальну мету. Використання цього методу передбачає наявність таких умов:

- цілеспрямованість – визначення мети, завдання дослідження;
- природні умови – типові умови спостереження (щоб досліджувані не знали, що за ними ведеться спостереження);
- наявність плану;
- точне визначення об'єкту і предмету спостереження;
- обмеження дослідником ознак, які є предметом спостереження;
- вироблення дослідником однозначних критеріїв оцінки цих ознак;
- забезпечення чіткості і тривалості спостереження.

Обов'язковою умовою є ведення дослідником щоденника.

Позитивна сторона цього методу полягає у збереженні природних умов протікання психічних процесів. Але слід пам'ятати і про слабкі його сторони. Суть їх у тім, що:

- по-перше, дослідник займає пасивну позицію (чекає, поки виникне явище);
- по-друге, майже неможливий, кількісний аналіз, що знижує надійність висновків;
- по-третє, можливості виявлення причин психічних явищ обмежені,
- по-четверте, застосування цього методу вимагає витрат і тривалого часу.

Незважаючи на це, даний метод широко використовується у психології у взаємодії з іншими науковими методами.

Методом об'єктивного спостереження користуються не тільки науковці, а й студенти, наприклад, при зборі даних для написання психологічних характеристик на учнів.

Метод самоспостереження, або інтроспекції. Цей метод є найстарішим у психології. На зорі виникнення психології він вважався основним.

Метод інтроспекції побудований на здатності людини усвідомлювати свою особистість, тому застосування його зумовлене рівнем розвитку в підростаючій особистості самосвідомості. Цей метод можна застосувати до людей, які спроможні зробити самозвіт про зміст власних уявлень, думок тощо.

Метод інтроспекції використовується при дослідженні інтересів, уявлень, почуттів, працездатності, професійної продуктивності тощо.

Г. І. Челпанов, який тривалий час працював у Києві і створив тут психологічну лабораторію, рекомендував широко використовувати метод самоспостереження. Він та інші психологи розробили вимоги до використання цього методу: 1) особлива підготовка дослідника; 2) вміння добре розподіляти увагу. Складність застосування методу самоспостереження в тім, що він вимагає від дослідника бути одночасно і суб'єктом, і об'єктом дослідження.

Тепер цей метод використовується як допоміжний разом з іншими методами. Наприклад, при психологічній підготовці спортсмена, поряд з використанням спеціальних приладів, що фіксують стан спортсмена, пропонують йому розповісти про самопочуття, про його уявлення про дії перед їх виконанням тощо.

Лабораторний експеримент. Проводиться у спеціальному приміщенні, обладнаному сигнальними і реєструючими приладами, тобто він передбачає використання спеціальної апаратури, яка дає змогу фіксувати зовнішні впливи і відповідні психічні реакції, дії, вчинки досліджуваних. В умовах лабораторного експерименту перед досліджуваним висувається завдання за лабораторних умов виконувати певні дії, які за своєю структурою є близькими до реальних дій у певній конкретній діяльності.

Лабораторний експеримент є одним із різновидів моделювання певного виду, частини, сторони людської діяльності. За допомогою такого експерименту можна нагромадити дані, однорідні факти, що повторюються у приблизно однакових умовах, для подальшої їх математичної обробки.

Лабораторний експеримент прийшов до психології з інших наук.

Наприклад, у фізиці лабораторний експеримент використовується для відрізнення одних детермінант (детермінанта – від лат. *determinans* – те, що визначає; причина, що зумовлює виникнення явища), порівняння їх з іншими детермінантами (зміна провідності струму при зміні діаметра провідника однієї якості тощо). Однак, якщо у класичній фізиці можна врахувати всі умови і дослідити одну (атомна фізика тут становить виняток), то в психології це неможливо. Психічні явища набагато складніші, ніж фізичні, тому що пов'язані з дією дуже багатьох чинників (стан, рівень тренуваності, вихованості досліджуваного, його ставлення до експериментального завдання, мотивація його розв'язання, страх досліджуваного, вплив самого експериментатора та багато інших).

Одержання великої кількості даних дає змогу дещо нівелювати дію згаданих чинників, які важко врахувати у психологічних дослідженнях. Але при лабораторних дослідженнях, наприклад, індивідуальних відмінностей, слід зважати на дію суб'єктивних

чинників. Тут усе залежить від мети конкретного лабораторного експерименту. В Україні лабораторний експеримент широко використовується співробітниками НДІ психології при відборі кандидатів у Харківське військове авіаційне училище (Є. О. Мілерян, П. С. Перепелиця, О. В. Скрипченко та ін.).

Природничий експеримент. Цей метод розробив О. Ф. Лазурський (1874–1917). Авторство українського психолога визнане у всьому світі. Він родом з Переяслава-Хмельницького, співробітник В. М. Бехтерева.

О. Лазурський в 1910 р. вперше доповів про природний експеримент на I з'їзді з експериментальної педагогіки, а у 1918 р. вийшла книга «Природний експеримент і його шкільне застосування». Ця книга була результатом шестирічної праці вченого у психологічній лабораторії Психоневрологічного інституту.

Природничий експеримент поєднує позитивні риси методу об'єктивного спостереження (природність) і лабораторного експерименту (цілеспрямований вплив на досліджуваного). Він проводиться в умовах, близьких до звичайної діяльності досліджуваного, коли він не знає, що є об'єктом дослідження. Таким чином, відвертаються негативна емоційність, напруження, негативні реакції досліджуваних.

Природничий експеримент дає змогу вивчати розвиток особистості, що підостає, її психічні процеси і властивості у природничих умовах – ігровій, навчальній та трудовій діяльності. Одним із видів природничого експерименту є психолого-педагогічний, або навчальний, експеримент. Він дає змогу вивчати учнів безпосередньо у процесі навчання і виховання, перевіряти ефективність методів навчання і виховання тощо.

В Україні навчальний експеримент був широко використований у 50–60-х роках при дослідженні нових навчальних програм (включення елементів алгебри тощо) і методів навчання, їх впливу на сприйняття, пам'ять, мислення, мовлення, уяву, розумову працездатність тощо учнів початкових класів (проводився у деяких школах м. Києва, а потім – у Павлоградському районі Дніпропетровської області та в Калуському районі Івано-Франківської області). Подібний експеримент здійснювався з метою з'ясування умов навчання і розвитку шестирічних дітей в окремих районах та містах Чернігівської, Донецької, Дніпропетровської та Львівської областей. Згадані експерименти проводились співробітниками відповідних відділів науко-дослідних інститутів психології та педагогіки та деякими викладачами Київського та інших педагогічних інститутів країни.

Метод тестів. Метод тестів застосовується здебільшого з метою:

- по-перше, диференціації та порівняння за певними якостями учнів, які навчаються і виховуються приблизно за однакових умов;
- по-друге, профвідбору, особливо на досить відповідальні професії.

Тест (від англ. *test* – випробування) – короткочасне стандартне завдання, використання якого може служити виявленню:

- рівня розвитку певних психічних функцій (спостережливості, пам'яті, мислення, уваги, уваги тощо);
- наявності чи відсутності певних знань, умінь, навичок, психічних якостей, вихованості тощо;
- ступеня придатності чи готовності підростаючого індивіда чи дорослої людини до певної професії;
- психічних захворювань;
- інтересів, думок, здібностей людини.

На питання, коли виникли тестові методики, немає однозначної відповіді. Одні вчені вважають, що тести використовувались ще у Стародавньому Китаї, Єгипті при доборі посадових осіб (до речі, цей досвід варто було б запозичити і сьогодні), і пов'язують їх використання з іменами Дж. Кеттела, Ф. Гальтона.

Дж. Кеттел («Соціальна фізика», 1835) вважав, що можна виявити деякі закономірності життя та поведінки людей, якщо виходити з ідеї так званої середньої людини – певної точки відліку, від якої виводяться відхилення в той чи інший бік. Для визначення параметрів «середньої людини» Дж. Кеттел запропонував вивчати за одним показником велику кількість людей.

Ф. Гальтон розвинув згадану ідею і втілював її в життя, створивши лабораторію при Лондонській міжнародній виставці (1884). Він обстежив 9337 осіб від 5 до 80 років і виявив у них за 17 показниками деякі фізіологічні можливості організму і психічні властивості.

Подальший розвиток методу тестів пов'язаний з іменами А. Біне та Т. Сімона. Міністерство освіти Франції доручило їм створити серію тестових методик з метою: 1) вивчити розумові здібності дітей, учнів різних вікових груп; 2) створити метричні шкали. В ході дослідження А. Біне та Т. Сімон запровадили поняття «розумовий вік» (МА) і «хронологічний вік» (СА).

Спираючись на роботи згаданих дослідників, німецький психолог В. Штерн у 1912 р. запровадив поняття «коефіцієнт інтелекту» і запропонував відповідну математичну формулу, за якою визначається відставання чи випередження розумового віку щодо хронологічного.

На початку Першої світової війни у США були розроблені тестові методики для психологічної диференціації призовників, яких відправляли за здатностями і здібностями в різні роди військ. Такий захід розглядався у США як таємна психологічна зброя. На основі тестових методик було обстежено 1700 тисяч солдатів і 40 тисяч офіцерів. Подібна робота проводиться і тепер в арміях США та інших країн.

Після Першої світової війни тестові методики широко використовувалися для профвідбору та профорієнтації тощо.

В Україні тестові методики фактично були заборонені після постанови ЦК ВКП(б) «Про педологічні викривлення в системі народної освіти» (1936). Щоправда, окремі тести використовувались при відборі льотчиків, машиністів тощо.

Після Другої світової війни тестові методики почали обережно й поступово використовуватися в Україні спочатку при відборі льотчиків. Поштовхом для їх використання стало підвищення вимог до психологічних характеристик льотчиків, зумовлене переходом авіації на реактивну техніку (див. праці К. К. Платонова, Є. О. Мілеряна та ін.).

У наш час тестові методики дедалі більше використовуються при доборі студентів, курсантів військових училищ, спеціалістів, керівних працівників, діагностики розвитку учнів тощо. Проте можливості використання тестових методик в Україні ще далеко не вичерпані.

Метод опитування. Цей метод базується на цілеспрямованому одержанні інформації шляхом усного чи письмового опитування. Він реалізується у трьох формах: 1) бесіда; 2) інтерв'ю; 3) анкетне опитування. Метод опитування у більшості випадків використовується як допоміжний поряд з іншими методиками.

Метод опитування вимагає заздалегідь розробленої програми прямих і опосередкованих запитань, чіткого планування, лаконічного формулювання, конкретності, однозначності та послідовності постановки запитань від простих до складних.

Крім цього, необхідна розробка надійної та простої системи критеріїв оцінки відповідей на запитання; створення дослідником умов, ситуацій, які стимулюють, заохочують досліджуваних до відповідей; ретельні фіксація й обробка відповідей.

При застосуванні цього методу часто дається система готових відповідей, одну з яких вибирає досліджуваний.

Метод бесіди може дати цінні результати за таких умов:

- по-перше, чітке визначення дослідником мети бесіди;
- по-друге, чітке планування системи запитань;
- по-третє, система запитань має відповідати віковим та індивідуальним особливостям досліджуваних, бути динамічною, тобто

зміст наступного запитання має залежати від змісту відповіді на попереднє тощо;

- по-четверте, бесіда має бути невимушеною і доброзичливою;
- по-п'яте, дослідник повинен уміти:
  - а) ставити досліджуваному прямі й опосередковані запитання;
  - б) приймати точку зору досліджуваного;
  - в) враховувати його вік і досвід;
  - г) виявляти до нього такт.

Цей метод часто використовується при дослідженні темпераменту, умов розвитку характеру, інтересів тощо.

Інтерв'ю (від англ. *interview* – зустріч, бесіда) як метод застосовується для збирання первинної інформації у психологічних, соціологічних та педагогічних дослідженнях. Це метод, за якого одна людина (інтерв'юер) намагається одержати певну інформацію від іншої людини, групи осіб за умов особистої мовленнєвої взаємодії. Дослідники застосовують цей метод з метою:

- виведення чи формулювання робочої гіпотези на ранніх стадіях дослідження;
- збирання даних;
- доповнення, уточнення, розширення, контролю даних, отриманих іншими методами.

Інтерв'ю як метод має три види:

- стандартизоване інтерв'ю, в якому формулювання і послідовність визначаються заздалегідь;
- нестандартне інтерв'ю, в якому інтерв'юер керується лише загальним планом опитування, формулює запитання відповідно до конкретної ситуації;
- напівстандартне інтерв'ю, яке містить певну кількість можливих запитань.

Вибір видів інтерв'ю залежить від змісту дослідження, рівня вивчення проблеми, підготовки дослідника. Послідовність запитань в інтерв'ю має сприяти встановленню і зміцненню контактів між інтерв'юером і опитуваним.

Анкетне опитування використовується для збирання первинних даних здебільшого у соціальній психології, соціології та педагогіці. За анкетного опитування зміст запитань і спосіб відповідей заздалегідь плануються. На відміну від інтерв'ю, цей метод може використовуватись і заочно. Для побудови анкети потрібна спеціальна підготовка дослідника.

Анкета (франц. *enguete* – список питань) – методологічний засіб для отримання первинної соціологічної і соціально-психологічної

інформації на основі вербальної комунікації. Анкета є набором питань, кожне з яких логічно пов'язане з центральним завданням дослідження. Складання анкети – процес перекладу основних гіпотез дослідження на мову питань – складна і трудомістка процедура. Анкета повинна забезпечити отримання такого змісту, який правдивий по відношенню до опитуваного і значущий по відношенню до проблеми.

Складання анкети є, як правило, колективною роботою. Перший етап в розробці анкети – визначення її змісту. Це може бути коло питань про факти життєдіяльності опитуваного (його знання, стани, його дії у минулому і сьогодні і т. ін.) або ж про його мотиви, оцінки, стосунки. Якщо крім самої думки необхідно знати і його інтенсивність, то у формулювання питання включають відповідну шкалу оцінок. Другий етап в розробці анкети – вибір потрібного типу питань. Питання можуть бути відкритими – такими, що дозволяють опитуваному будувати свою відповідь відповідно до своїх бажань як за змістом, так і формою, і закритими – такими, що допускають зазвичай лише відповіді «так» чи «ні». За своєю функцією питання можуть бути основними або навідними, контрольними або такими, що уточнюють і т. ін. Тип питання може впливати на повноту і правдивість відповіді.

Що стосується формулювання питань, то фрази повинні бути по можливості короткими, ясними за змістом, простими, точними і однозначними. Найбільш типовими помилками при складанні анкети є прихована заданість відповіді, двозначність питань. Питання повинні задовольняти звичайним критеріям надійності і валідності.

Останній етап в складанні анкети пов'язаний з визначенням числа і порядку питань. Послідовність питань буває різною для різних типів анкетного опитування.

Як і тести, анкетні методи у зв'язку зі вже згадуваною постановою ЦК ВКП(б) 1936 р. були фактично заборонені у психології та педагогіці. На сьогодні вони дуже широко використовуються. Проте, на нашу думку, у психологічних, соціологічних та педагогічних дослідженнях анкетні методи мають бути допоміжними. В окремих випадках, наприклад, у початкових класах, їх взагалі не слід застосовувати. При їх використанні необхідно пам'ятати, що надійність даних анкетного опитування залежить від таких умов:

- відповідність запитань програмі дослідження, її завданням;
- вилучення «зайвих» і відбір необхідних запитань;
- дотримання правил розвитку теми: спершу – прості запитання, що стосуються подій, фактів; далі – складніші запитання, що стосуються думок і оцінок досліджуваного; далі – ще складніші (вибір

рішень досліджуваними тощо); наприкінці – знову прості запитання, наприклад, про демографічні дані досліджуваного;

- якість формулювання запитань, їх однозначність;
- чіткість варіювання відповідей (у закритих запитаннях);
- достатній простір для відповідей на відкриті запитання;
- однозначність усіх елементів виміру в часі, частоті подій, згоді – незгоді («так», «ні») із запропонованими варіантами відповідей;
- відсутність усяких натяків упорядника анкети на бажану йому відповідь досліджуваного;
- наявність контрольних запитань;
- комбінування прямих і непрямих, особистих і неособистих запитань.

Надійність даних анкетного опитування перевіряється двома шляхами:

- по-перше, повторним опитуванням за тією ж процедурою тих самих осіб (так визначається стійкість інформації);
- по-друге, контролем даних анкетного опитування іншими методами:

- 1) опитування третіх осіб;
- 2) спостереження;
- 3) аналіз доступних документів.

Анкетний метод є порівняно економним методом збирання даних. Він дає змогу аналізувати й обробляти дані за допомогою статистики, цей метод застосовується у масових обстеженнях.

При дослідженні невеликих груп вдаються до вільного формалізованого інтерв'ю. Анкетний метод застосовується в психології тільки в комбінації з іншими методами.

Метод самозвіту. Деякі психологи слушно зауважують, що жодна наукова робота, в якій досліджуються індивідуальні відмінності особистості, не буде повною без урахування результатів, отриманих за допомогою опитувального самозвіту. В більшості випадків експериментатори виготовляють бланки з питаннями, які стосуються особливостей здібностей, мотивів, почуттів, характеру, темпераменту, інтересів тощо. Виконуючи завдання експериментатора, досліджуваний прямо повідомляє дані про себе, відповідаючи на певні запитання. Зразків бланків для самозвіту вироблено багато. Наведемо приклад: *«У конфліктних ситуаціях з ровесником я намагаюся контролювати свої емоції (обведіть колом відповідь): ніколи; рідко; інколи; часто.»*

Метод анамнезу (анамнез від грецьк. – спомин, нагадування). Широко використовується у клінічній медицині з метою діагностики і лікування людей, які мають психічні проблеми. Цей метод

застосовується і в психології. Так, З. Фрейд та його послідовники вивчали окремі клінічні випадки різноманітних проявів поведінки (спогади раннього дитинства, сновидіння, фантазії, вияви любові та ненависті до окремих осіб тощо). Метод анамнезу був використаний американським психологом К. Роджерсом (1902–1987) при дослідженні особистості Г. Мюррей та його колеги з Гарвардської психологічної клініки вивчали протягом кількох років групу чоловіків-студентів коледжу. Наприкінці багаторічного експерименту Г. Мюррей і його співробітники на «виробничій нараді» висловили свою думку про кожного студента коледжу. Застосований метод анамнезу ці дослідники визначали як лонгітюдний. Ним користувався Р. Уайт при вивченні трьох відносно нормальних індивідів. О. В. Скрипченко досліджував розумовий розвиток одних і тих самих учнів I–III класів впродовж трьох років, а разом з Н. А. Побірченко – впродовж шести років. Проте такі дослідження у психології є рідкісними, оскільки потребують тривалого часу.

Метод експертних оцінок (від лат. *expertus* – досвідчений фахівець, який здійснює експертизу). Експертами можуть бути компетентні особи, які добре обізнані з явищами, що є предметом дослідження.

Експертні оцінки доцільно виражати в кількісній формі. Експерти мають фіксувати найдрібніші елементи явища, яке досліджується. Даний метод базується на судженнях спеціалістів, які дають апріорні кількісні чи рангові оцінки явища, що вивчається.

Близькими до експертного методу є методи мозкового штурму, узагальнення незалежних характеристик, евристичного прогнозування. Усі ці методи базуються на елементах методів опитування, інтуїтивно-логічного аналізу, кількісної оцінки, формальної обробки результатів.

Метод семантичного диференціалу (від грецьк. *semantikos* – визначаючий і лат. *differentia* – різниця) – один з методів побудови суб'єктивних семантичних просторів. Запропонований американським психологом Ч. Осгудом в 1952 р., він застосовується в дослідженнях, пов'язаних із сприйняттям і поведінкою людини, з аналізом соціальних настановлень і особистих смислів – в психології і соціології, в теорії масових комунікацій і рекламі, а також в естетиці. Метод семантичного диференціалу є комбінацією методу контрольованих асоціацій і процедур щодо шкал; при цьому вимірювані об'єкти (поняття, зображення, персонажі і т. ін.) оцінюються за рядом біполярних градуальних (трьох-, п'яти-, семибальних) шкал, полюси яких зазвичай задаються вербально. Разом з вербальними розроблені невербальні семантичні диференціали, де як полюси шкал використовуються графічні опозиції, живописні картини, фотопортрети.

Метод семантичного радикалу (від грецьк. *semantikos* – визначаючий і лат. *radicalis* – корінний) – один з об'єктивних методів експериментальної

семантики, розроблений А. Р. Лурія і О. С. Виноградовою (1959), який полягає в аналізі значень шляхом виділення їх асоціативних полів. Метод семантичного радикалу належить до умовно-рефлекторних методик, що використовують як критерій семантичної близькості об'єктів перенесення умовно-рефлекторної реакції з одного об'єкту на інший, семантично з ним пов'язаний. Так, при пред'явленні ряду понять (наприклад, скрипка, мандоліна) певного семантичного класу (музичні інструменти), що супроводжуються негативним підкріпленням – ударом електроструму, подальше пред'явлення понять, семантично пов'язаних з підкріплюваними, викликає оборонну реакцію, а більш побічно пов'язаних з підкріплюваними (соната, концерт) – орієнтовну реакцію. На основі запису реакцій будується семантичне поле об'єктів, пов'язаних з підкріплюваними, причому за силою і характером реакції (оборонна або орієнтування) можна виділити центр і периферію семантичного поля. Метод семантичного радикалу застосовується для дослідження неусвідомлених процесів при категоризації, для дослідження розвитку значень в онтогенезі, при вивченні динаміки формування понять, в загальній психології, нейро- і патопсихології.

Математичні методи у психологічних дослідженнях. Проникнення математичних методів у будь-яку науку є прогресивним явищем, на що вказували І. Кант, В. І. Вернадський та інші мислителі. Щодо математичних методів у психології, то існує два протилежні погляди. Перший – математичні методи дають змогу перебороти всі недоліки в дослідженнях з психології. Другий – математичні методи у психології неприйнятні з огляду на специфіку цієї науки. На нашу думку, обидва ці погляди є помилковими. Насправді, математичні методи позитивно впливають на розв'язання психологічних проблем, але за умови, якщо експериментатор використовує якісний дослідний матеріал.

Математичні методи у психології застосовуються з метою:

- обробки дослідницьких даних;
- математичного моделювання психологічних явищ.

Що таке модель і моделювання?

Модель (від франц. *modele* – міра, зразок) – відображає не те, що насправді відбувається, коли розгортається певний психологічний процес, а те, що могло б відбуватися. Модель буде гіпотетичний, ідеальний об'єкт. Вона передбачає «очищення» психологічного явища від випадковостей. Модель пов'язана з дедуктивною логікою.

Моделювання – це відтворення характеристик певного об'єкта в іншому об'єкті, спеціально створеному для вивчення. Потреба в моделюванні виникає тоді, коли дослідження об'єкта в даний момент є неможливим, коли дослідження вимагає тривалого часу. Такі умови часто виникають при вивченні багатьох психічних явищ.

Математична обробка даних у психології базується на статистиці. Як і всі галузі знань, статистика оперує власними, специфічними поняттями. Розглянемо деякі з них.

Відбір – це виокремлення за допомогою методів психологічного, педагогічного чи іншого дослідження невеликої кількості елементів, які репрезентують певне явище, що є предметом вивчення. Наприклад, темп читання учнів певного конкретного класу чи переключення уваги учнів певної групи, відбір для дослідження групи досліджуваних, які входять у певну популяцію.

Дані – це той масив інформації, який дослідник має проаналізувати (кількісні результати, властивості, притаманні учням певної вікової групи, тощо).

Кількісні дані – це дані, отримані при вимірюваннях (час, кількість правильних чи помилкових відповідей при виконанні певних психологічних або педагогічних завдань тощо).

Якісні дані – це дані, які характеризують психологічні чи інші властивості елементів вибірки. Ці дані неможливо виміряти.

Гетерогенність – це властивість відбору, дані якого певною мірою розкидані на шкалі розподілу, що зумовлено великими стандартними відхиленнями.

Контрольна група – це група досліджуваних, на яких не поширюється експериментальний вплив.

Гомогенність – це властивість відбору, дані якого групуються навколо середньої арифметичної.

Подвійний сліпий метод – це метод проведення експерименту, коли ні досліджувані, ні експериментатор не знають про введення незалежної змінної до завершення дослідження.

Залежний відбір – це відбір, який складається з результатів обстеження одних і тих самих індивідів після двох чи кількох різних впливів.

Поняття діапазону індивідуальних відмінностей використовується у психології для опису динаміки процесів та явищ. Наприклад, у дослідженнях О. В. Скрипченка та його учнів воно застосовується для оцінки індивідуальних відмінностей у психічних функціях в одних і тих самих учнів впродовж тривалого часу.

1.5 Проблема об'єктивності дослідницьких методів в психології

Проблема об'єктивності дослідницьких методів в психології виникла вже давно. Опозиція об'єктивного і психологічного описів подій пізнаваного нами світу виникла задовго до самої психологічної

науки і пов'язана з особливим характером тих підстав, на яких виникло взагалі наукове знання як таке. Пошук об'єктивного методу вивчення психологічних явищ лише відтворює її в загостреній формі. Пошук цей робили численні напрями і школи психології. Ясно, що вона має не лише академічний або філософсько-гносеологічний, але і практичний, прикладний сенс.

Останнім часом методологічні проблеми психології все більше цікавлять наукову громадськість. Намітилися нові тенденції: з одного боку – до чистого прагматизму, з іншого – до явного пожвавлення інтересу щодо всяких чудес, містики (екстрасенсорного сприйняття, телекінезу і т. ін.). Об'єднує ці тенденції прихований, або явний відхід від питань, пов'язаних з чітким визначенням методологічних основ психологічних досліджень, до «розмивання» або навіть заперечення природно-наукової, матеріалістичної методології як філософської основи наукового психологічного знання.

Цей процес спостерігається не тільки в психології. Достатньо явно він простежується і в такій науці, як фізика. Відомо, що останнім часом ряд фізиків вводять в свої фізичні теорії зовні-фізичні категорії: ідеї буддійської, індійської, японської релігії і міфології. Відбувається ніби об'єднання наукових фізичних переконань зі східними релігійними ідеями, що і видається за нове слово у фізиці. Сучасна фізика стала використовувати такі поняття як свідомість, семантика, смисл і т. ін. Деякі фізики стверджують, що фізичні феномени і свідомість – єдині, не існують одне без одного, більш того – що свідомість «творить» реальність, і об'єкти фізичного пізнання створюються в процесі сприйняття. При цьому сама свідомість (або один з її проявів) трактується як особливий вид свідомості, яка функціонує на космічному рівні. Цей процес, як вказує О. Р. Лурія, можна позначити як появу «альтернативної» фізики.

Щось подібне спостерігається і в психології, де також можна констатувати появу «альтернативної» психології. У роботах цього напрямку також робиться спроба заперечувати (або хоча б поставити під сумнів) матеріалістичні методологічні основи психологічного знання. Тому обговорення методологічних проблем сучасної психології вельми актуально, оскільки наявність методологічних труднощів в різних галузях психології – факт, який вже трапився, усвідомлення якого корисно і для загальної оцінки стану сучасної психології, і для прогнозу її майбутнього розвитку.

В різних галузях психології методологічні труднощі виявляються по-різному. Особливо явно вони є видимими в тих галузях психології, які займаються проблемами особистості і свідомості.

Пожвавлення нематеріалістичних тенденцій в психології особистості найочевидніше в її прикладних галузях: психотерапії і психокорекції. Те, що відбувається в наш час, явно випереджає теоретичне осмислення проблеми. Фрейдизм, в своїй класичній формі, як теоретична основа психології особистості в області психоаналізу, тепер вже не визнається більшістю західних психологів. Більш того, на думку багатьох західних фахівців, навіть як прикладна дисципліна психоаналізу З. Фрейда вже вичерпав себе. Проте в пострадянських країнах він все ще достатньо популярний. З філософської методологічної точки зору фрейдизм – це концепція особистості, яка розглядає природжені інстинкти і вбачає в них головні детермінанти психіки, визнає провідну роль несвідомого в поведінці людини. Фрейдизм принижує роль соціальних, культурно-історичних чинників в розвитку особистості, в детермінації психічних процесів і поведінки в цілому.

Інша концепція особистості лежить в основі різних варіантів гуманістичної психології, яка має велике розповсюдження у нас і за кордоном. Гуманістична психологія, заснована К. Роджерсом, А. Маслоу, Г. Оллпортом і іншими, з'явилася як «третя сила», яка протистояла біхевіоризму і психоаналізу.

В цілому, в сучасній психотерапії домінують дві основні концепції особистості: одна з них – «глибинна психологія», що йде від психоаналізу, апелює до глибин особистості, інша – «вершинна психологія», що йде від гуманістичного напрямку, апелює до висот духу. Якщо перша виходить із спрощених уявлень про детермінанти розвитку особистості, з примату ваблень, тілесних відчуттів над духом, то друга заперечує глибинні чинники розвитку і детермінізм – як причинно-наслідкові (включаючи і соціальні) рушійні сили розвитку особистості – на користь духу. Кожна з цих концепцій обґрунтовує свій підхід до людини (свою «філософію людини») і свою психотерапевтичну практику (своя техніка дії на особистість пацієнта).

Слід зазначити, що в психотерапію і психокорекцію в даний час проникає і східна філософія (буддійська, індійська і т. ін.) з її ідеологією особистості і технікою дії. Східна філософія, заснована на запереченні чисто раціонального мислення, не тільки яке розглядає людину в єдності з навколишнім середовищем, з космосом, але і заперечливу незалежність навколишнього світу від суб'єкта, приймається деякими психотерапевтами як нова наукова парадигма, продуктивніша, ніж інші. Цей напрям психотерапії пропонує свій набір методів психологічної дії (медитації і т. ін.). Концепція особистості цього напрямку психотерапії є еkleктичним змішуванням різних точок зору на природу людини, запозичених і із західної, і із східної філософії та релігії.

В цілому – при загальній орієнтації на західні дослідження – у вітчизняній психотерапії жодна з концепцій особистості не може претендувати на статус загальноновизнаної. Одночасно співіснують різні «філософії людини», які пропонують різну техніку дії на особистість пацієнта і результати, що по-різному пояснюють їх. Подібне положення справ в психотерапії дає підставу деяким практикуючим психологам взагалі нехтувати будь-якими теоріями особистості і використовувати різні прийоми безвідносно до їх походження (подібну психологічну практику Л. С. Виготський, як відомо, називав «фельдшеризмом»).

Таким чином, можна констатувати, що разом з безумовно корисною і широко вживаною практикою психологічної дії на особистість пацієнта, в цій галузі психології співіснують явно суперечливі теоретичні концепції особистості, які інтерпретують практичні результати з діаметрально протилежних позицій. Віддаючи належне складності самої проблеми (загальна теорія особистості, її структура, детермінанти розвитку, співвідношення свідомого і несвідомого і т. ін.), слід все ж таки визнати, що саме в даній галузі (а не в психології пам'яті, уваги і т. ін.) сконцентровані сьогодні найбільш гострі теоретичні і методологічні труднощі і суперечності. Не випадково в психологічній літературі практично відсутні роботи, які пояснюють конкретні психологічні механізми тих або інших технологій і аналізують причини їх дії. Це пов'язано з відсутністю адекватних у теоретичних і методологічних відносинах концепцій особистості. Розрив практики і теорії, що все збільшується в цій галузі психології, загрожує негативними наслідками для всієї психологічної науки, тому що ніщо так не розкладає науку зсередини, як неувага до теорії.

Потрібно відзначити також, що особливістю нашої вітчизняної психології є злиття академічної психології з «психотерапевтичною». Як відомо, в багатьох країнах остання розглядається як чистий практичний напрям, що не займається теоретичними узагальненнями. У нас же «психотерапевтичний» напрям претендує на статус самостійної психологічної науки (а не тільки практики), що і дозволяє пред'являти до неї підвищені вимоги. Так, на думку одного з відомих ідеологів практичної психології (психотерапії) В. Франкла, остання не є прикладною галуззю академічної психології, а є самостійною гуманітарною наукою зі своєю методологією.

Слід також відзначити, що психотерапія і психокорекція – галузь знань, яка межує з медициною, – знаходяться під великим впливом чисто медичних переконань на людину. У зв'язку з чим уявлення про психіку, свідомість, несвідоме несуть на собі дух клінічного прагматизму, а крім того, на жаль, поширено ототожнення понять «особистості» і «індивіда».

Не менш тривожна ситуація складається і навколо проблеми «психологія і релігія». Як відомо, за останній час в нашому суспільстві швидкими темпами став відроджуватися інтерес до різних релігій і не тільки до традиційного православ'я як галузі християнства, але й до інших конфесій. У зв'язку з чим аналіз зв'язку психології і релігії став дуже актуальним. У центрі цієї проблеми – старе і знову нове питання про співвідношення науки і релігії, наукового і релігійного світогляду. Для психології це питання особливо важливе, тому що і у психології як науки, і у релігії як певного світогляду – один і той самий предмет пізнання: людина, особистість. Прийнято вважати, що вивчення людини психологічною наукою і релігією ведеться з різних методологічних позицій. Психологія як галузь наукового знання будується на системі доказів (фактів) і без таких не приймає ніяких теоретичних положень. Релігія ж не потребує ніяких доказів, її положення засновані на постулатах віри.

Проте, сучасна психологія (в особі її деяких представників) оскаржує цю точку зору. Так, автори колективної монографії «Начала християнської психології» (Б. С. Братусь, В. Л. Воейков, С. Л. Воробйов та ін., 1995) вважають, що способи релігійного пізнання тільки здаються ненауковими, суб'єктивними. Насправді, дійсне пізнання душі людини можливе тільки через релігію. Заперечується опозиція релігії і науки в пізнанні психологічної реальності, робиться спроба об'єднати релігію і науку під виглядом «єдності пізнання психічного життя людини». Орієнтація на природничо-науковий матеріалістичний підхід у вітчизняній психології, що бере початок від робіт І. М. Сеченова, І. П. Павлова, В. М. Бехтерева і інших природничих дослідників, оголошується помилковою. Як нове слово, в давній суперечці між психологією і релігією проголошується «християнська психологія» (до речі, а як бути з іншими конфесіями?). Автори «Начала християнської психології» не розкривають змісту нового напрямку, його методів. Ясно лише, що під душею розуміються, перш за все, етичні категорії.

Абсолютно очевидно, що в основі складної ситуації, яка склалася в цій галузі психологічного знання, – недостатня увага до методологічних проблем психологічного знання. Мабуть назріла необхідність відкритого обговорення всього кола психологічних проблем, пов'язаних з релігією і, в першу чергу, методологічних основ науково-психологічного і релігійного підходу до вивчення людини.

Можна говорити про наявність методологічних труднощів і в інших галузях психології, наприклад в нейропсихології. Нейропсихологія як одна з нейронаук, що займаються вивченням мозкової організації психічних явищ, завжди була ареною гострої боротьби матеріалістичних і ідеалістичних концепцій, які по-різному

пояснюють співвідношення мозку і психіки. Заслугою О.Р. Лурія і його школи стала розробка принципово нового підходу до цієї проблеми, відмінного від двох основних способів її вирішення (вужького локалізаціонізму або психоморфологічної концепції і концепції еквіпотенціальної організації мозку).

Концепція О.Р. Лурії про системну динамічну локалізацію вищих психічних функцій відкрила нові можливості для вивчення проблеми «мозок і психіка» з чисто матеріалістичних позицій. Раніше (до О. Р. Лурії) ніхто не сумнівався в можливості локалізації (у чіткому співвідношенні з певними мозковими утвореннями) так званих елементарних сенсорних і моторних процесів (зорових, слухових відчуттів, моторних реакцій і т. ін.). Проте залишалося відкритим питання про можливість локалізації вищих психічних функцій (сприйняття, пам'яті, мови і інших). Після робіт О. Р. Лурії це питання було в принципі вирішене. Аналіз чинників порушень вищих психічних функцій дозволив по-новому пояснити їх мозкову організацію і відкрив широкі перспективи подальших досліджень в цій галузі.

На сучасному етапі розвитку нейропсихології вельми актуальними стають питання про мозкову організацію найбільш складних форм психічної реальності – емоційно-особистісної сфери і свідомості. І знов лунають голоси про принципову неприпустимість самої постановки питання про їх мозкову організацію (або локалізацію), про неможливість пов'язувати ці складні психічні явища з будь-якими конкретними мозковими утвореннями. Знов дискутуються питання про суспільно-історичні, соціальні і біологічні, генетичні детермінанти психіки, причому в процесі таких дискусій нерідко змішуються питання про зміст психічних явищ (який визначається соціальними чинниками) і способи їх реалізації (за допомогою конкретних мозкових механізмів). При вирішенні цих проблем в рамках нейронаук на сучасному рівні знов спливають спрощені уявлення про матеріальні основи психіки (ідеї про мозкові «центри» емоцій, центренцефалічна теорія свідомості), з одного боку, і сучасні «еквіпотенційні» теорії (голографічні концепції роботи мозку) – з іншого. Разом з цими концепціями достатньо поширені і уявлення про принципову неможливість природничо-наукового пояснення таких складних психічних явищ, як особистість і свідомість в природничо-науковій матеріалістичній парадигмі.

Як відомо, О. Р. Лурія, розробляючи нейропсихологію як нову галузь психологічної науки, навмисно обмежував сферу своїх інтересів вищими психічними функціями (когнітивними, руховими), що відобразилося і на назві теорії, яка пояснює співвідношення мозку і психіки («теорія системної динамічної локалізації вищих психічних

функцій»). Емоційно-особистісні явища і свідомість як предмети спеціальних нейропсихологічних досліджень в його працях якщо і зустрічаються, то тільки в контексті загального опису нейропсихологічних синдромів. Проте О.Р. Лурія не сумнівався в безумовній необхідності і принциповій можливості вивчення проблем особистості та свідомості з позицій нейропсихології.

За роки, що пройшли з часу смерті О. Р. Лурії, ситуація в цих галузях нейропсихології змінилася мало. Нейропсихологія особистості і нейропсихологія свідомості поки що не сформувалися як експериментальні напрями, як це відбулося з нейропсихологією пам'яті. Вивчення нейропсихології особистості в даний час зводиться до двох типів робіт. По-перше, це використання в клініці локальних уражень мозку особистісних опитувальників. Результати тестування прямо зіставляються з локалізацією ураження. Якщо врахувати, що самі тести (опитувальники) складені для інших цілей і не мають спеціального нейропсихологічного обґрунтування, а отримані дані засновані тільки на самоспостереженні пацієнтів, то очевидно, що серйозних висновків на підставі таких даних робити не можна. А головне, в подібних дослідженнях відсутній основний принцип лурієвського підходу до вивчення мозкової організації психічних явищ – чинник, або синдромний аналіз наслідків локальних уражень мозку. З теоретичної точки зору – це варіант сучасного психоморфологічного підходу до вирішення проблеми «мозок і особистість».

Інший тип більш традиційних досліджень – аналіз внеску особистісних компонентів (планування, контролю і т. ін.) в порушення різних психічних функцій (пам'яті, мислення, мовного спілкування і т. ін.). Але ці дослідження не можуть розглядатися як ті, що розкривають тему «мозок і особистість» по суті.

Більш продуктивно в нейропсихології розробляються проблеми, пов'язані з мозковою організацією емоцій, особливо в контексті проблеми міжпівкульної асиметрії мозку. Проте і ці дослідження не присвячені власне нейропсихології особистості.

Подібні дослідження, як і всі клінічні описи порушень свідомості в психіатрії, засновані тільки на спостереженнях за хворими і їх висловами. Тому у ряді випадків їх інтерпретація виглядає не дуже переконливо (наприклад, твердження, що в свідомості хворих присутнє тільки минуле або тільки майбутнє). Описи патології свідомості у хворих з локальними ураженнями мозку, безумовно, містять дуже цікавий пласт клінічної реальності, який потребує точного експериментального дослідження. На жаль, в сучасній нейропсихіатрії, як і в нейропсихології, немає достатньо ясної концепції свідомості, що

гальмує розвиток експериментальних досліджень. Гідністю цих нейронаук є те, що обидві вони виходять з положення про іманентний зв'язок свідомості з мозком. У цій галузі знання психіатри прокладають дорогу нейропсихологічному експерименту, проте поле фактів, описаних ними, потребує, перш за все, теоретичного осмислення.

У інших нейронауках (наприклад, в нейрофізіології) проблема свідомості також далека від свого вирішення. Головне питання в цих нейронауках – те саме, що і в психології: чи є свідомість персональною, але матеріальною за своєю основою функцією мозку або нематеріальним явищем, втіленням духу? В цілому в нейронауках переважає природничонаукова традиція у вивченні проблеми свідомості, відповідно до якої свідомість визначається як «усвідомлення нашої розумової і / або фізичної діяльності» і розглядається як функція мозку. При цьому багато нейробіологів, як і О. Р. Лурія, вважають, що усвідомлюються тільки ті внутрішні події, які пройшли переробку в мовній системі.

Що стосується конкретних мозкових механізмів, відповідальних за процеси свідомості, то найбільш популярні в нейробіології уявлення, згідно з якими свідомість як прояв інтеграційних процесів вищого порядку забезпечується корою великих півкуль, переважно асоціативною. Широко відома гіпотеза В. Маунткастла і співавторів, згідно якої основу свідомості складає широко розгалужена по всій корі мережа нейронних ансамблів, організованих за принципом вертикальних «колонок», об'єднуючих нейрони різного типу. Вважається, що важливою гідністю цієї гіпотези є її доступність експериментальній перевірці.

Таким чином, фахівці з нейронних мереж пов'язують свідомість з конкретними нейронними утвореннями. Проте, на іншому полюсі нейронаук до ідеї пошуку конкретних «носіїв» свідомості відносяться негативно. Представники багатьох зарубіжних нейропсихологічних шкіл, що не розділяють поглядів О. Р. Лурії, заперечують саму можливість мозкової організації таких складних психічних явищ як особистість і свідомість. Так, в добре відомому керівництві з клінічної нейропсихології, яке вийшло в 1993 році, розділи, присвячені нейропсихології особистості і нейропсихології свідомості, відсутні. Немає будь-яких згадок про ці проблеми і в інших авторитетних нейропсихологічних джерелах.

Таким чином, в сучасних нейронауках, які займаються проблемами особистості і свідомості, можна констатувати вельми широкий набір позицій: від повного заперечення зв'язку особистості і свідомості з мозком до вузько конкретних уявлень про певні типи нейронів – «носіїв» свідомості. Ця ситуація, безумовно, свідчить про неопрацьованість проблем, які відносяться до особистості і свідомості, у

тому числі і на теоретичному і методологічному рівнях, а не тільки про особисті смаки, пристрасті, позиції різних дослідників цих проблем (включаючи і нейропсихологів).

Можна привести приклади методологічних труднощів і суперечностей, пов'язаних з проблемами особистості і свідомості, і з інших галузей психології. Проте сказаного цілком достатньо, щоб зробити деякі висновки.

У сучасній психології, і особливо у вітчизняній, можна бачити ознаки методологічної кризи, яка краще виявляється в тих галузях психології, які займаються проблемами особистості і свідомості. Як це вже було в історії психології, поживалися (або з'явилися) різні «альтернативні» підходи до вивчення людини. Ця ситуація в психології не випадкова. Як вже підкреслювалося вище, вона є частиною більш загальної методологічної кризи, яка розповсюдилася і на інші наукові дисципліни (фізику, астрономію, біологію і ін.), яка обумовлена, мабуть, і зовнішніми, і внутрішніми причинами. Зовнішні (соціальні чинники) – це припинення ідеологічного «тиску» на науку, повна свобода думок. А також проникнення в психологію непрофесіоналів, не знайомих (або які навіть не вважають потрібним знати) з вже накопиченими психологічними відомостями (фактами, законами, теоріями) і внаслідок цього схильних до інших спрощених або взагалі поза-наукових пояснень психологічних даних. Внутрішні (логіка розвитку самої науки) – це розширення сфери інтересів сучасної психології, поява нових проблем, для вирішення яких вона ще не готова, що природно для розвитку науки.

В історії вітчизняної і світової психології можна виділити декілька критичних періодів, коли проблеми методології обговорювалися особливо активно.

У 60–70-х роках минулого століття, після публікації робіт І. М. Сеченова («Рефлекси головного мозку», «Кому і як розробляти психологію»), як відомо, розвернулася гостра дискусія між прихильниками «об'єктивної» і «суб'єктивістської» психології, тобто між І. М. Сеченовим і його послідовниками, які розглядали психіку людини (включаючи і найскладніші її форми) як об'єкт наукового пізнання, з одного боку, і тими, хто заперечував подібну можливість, – з іншого.

На межі ХХ століття загострюється боротьба двох методологій в психології, а саме тієї, яка лежала в основі «пояснюючої» (або номотетичної) психології, прагнучої, як і всяка наука, знайти загальні закономірності психіки, і тієї, на якій базувалася «розуміюча» (або ідеографічна) психологія, прагнуча зрозуміти конкретну людину зі всією її своєрідністю, яка заперечує загальні закони психіки.

На початку 20-х років минулого століття знов вибухнула психологічна криза, якій Л.С. Виготський надавав історичне значення. Суть її полягала в боротьбі за нову психологію проти редукаціоналізму і дуалізму, в спробі Л.С. Виготського і його школи сформулювати нові методологічні основи психології.

При всіх кризах відбувається боротьба двох основних методологій: природничо-наукової і гуманітарної. Відповідно, центральним у всіх випадках є питання про принцип детермінізму психічних явищ, їх ролі в психології. Представники природничо-наукових напрямів в психології відстоюють принцип детермінізму як основу вивчення причинно-наслідкових відносин в психології. Представники протилежного підходу («суб'єктивістського») відмовляються від всякого детермінізму, проголошуючи «духовну особистість» (суб'єкта, індивіда), її непередбачуваність і незалежне від об'єктивної реальності. Таким чином, визнання або невизнання принципу детермінізму психічних явищ – одна з важливих відмінностей між природничою і гуманістичною парадигмами в психології.

Проте відомо, що детермінізм як основний методологічний принцип в психології по-різному трактується різними напрямками. Це або механістичне розуміння детермінанту психіки, що апелює безпосередньо до зовнішніх стимулів (біхевіоризм, рефлексологія), або спрощене зведення психічного до фізіологічного («фізіологічна» психологія), або визнання психічного наслідком природжених ваблень (психоаналіз і його варіанти), або безпосереднє виведення психічного з соціального («марксистська» психологія та її варіанти); нарешті, це може бути «гнучкий» (внутрішній) детермінізм у вигляді опосередковування психічних процесів знаряддями, знаками, мовою, що мають культурно-історичне (зовнішнє) походження, як це затверджує школа Л.С. Виготського.

Отже, можна говорити про «якість» детермінізму, але сам принцип детермінізму, тобто застосування до психіки філософських законів про загальну обумовленість психічних явищ реаліями об'єктивного матеріального світу і розповсюдження на психіку причинно-наслідкових закономірностей, є найважливішим критерієм природничо-наукової парадигми в психології.

Можна говорити і про інші критерії цього підходу: раціональність пізнання, доступність для емпіричної перевірки, включення в систему вже накопичених і т. ін. Абсолютно очевидно, точки зору – змінні «альтернативні».

Розвиток вітчизняної психології в значній мірі знаходиться під впливом робіт Л.С. Виготського і його школи. Це пов'язано, перш за

все, з тим, що Л.С. Виготський і його послідовники внесли найважливіший внесок до формування методологічних основ сучасної психології. У 20-х роках минулого століття Л.С. Виготський вперше зробив спробу сформулювати основну методологічну концепцію, яка дозволила б створити нову наукову психологію. Як методолог психологічної науки, Л.С. Виготський спирався на філософію марксизму, але для нього марксизм був не ідеологією, а філософською методологією, яка повинна бути використана для розробки конкретної методології «загальної психології», тобто для розробки конкретно-психологічної «філософії людини». Проте, завершити цю роботу він не встиг. Л.С. Виготський вперше зумів подолати спрощене соціологізаторське розуміння співвідношення людини і суспільства, яке було властиво іншим будівельникам «марксистської» психології. Він висунув тезу про опосередковану (через знаряддя-знаки, символи, мову) детермінацію психічних процесів і свідомості. Культурно-історична концепція Л.С. Виготського і була тією конкретною методологічною позицією яка дала можливість почати створення нової наукової психології та її різних галузей не тільки в нашій країні, але і за кордоном, де за останні роки відбувається друге народження праць Л.С. Виготського, які придбали велику популярність.

Л.С. Виготський відповідно до філософії марксизму виділяв декілька рівнів методологічного осмислення (методологічних принципів) науки, а саме: 1) загальні методологічні принципи марксизму (діалектичного матеріалізму) як загальної методологічної основи всього природознавства; 2) методологічні принципи конкретної науки – психології («загальної психології»); 3) окремі методологічні принципи певної галузі психології (наприклад, нейропсихології, дитячої психології та ін.).

Як загальна, методологія всього природознавства, включаючи і психологію, розглядала принципи детермінізму, системності, розвитку, переходу кількості в якість. Як конкретна методологія, «загальна психологія» була сформульована на основі концепції культурно-історичного генезису психічних функцій (в онтогенетичному і історичному плані).

В якості ще конкретніших форм методології, створеної на основі культурно-історичної теорії, Л.С. Виготський починав, наприклад, розробку теоретичних основ нейропсихології. Всі рівні методологічного аналізу, на думку Л.С. Виготського, повинні тісно взаємодіяти один з одним, складаючи цілісну будівлю методології психологічної науки. Як відомо, Л.С. Виготський скептично ставився до спроб, які робилися в 20-30 -і роки минулого століття. В працях класиків марксизму

Л.С. Виготський шукав лише метод побудови психології як науки, а не конкретні рецепти вирішення психологічних проблем.

Методологічні проблеми психологічної науки, як відомо, активно обговорювалися і після Л.С. Виготського в працях багатьох провідних психологів (С.Л. Рубинштейна, О.М. Леонтьєва, О. Р. Лурії, П.Я. Гальперіна, Б.Ф. Ломова, В. П. Зінченко і С.Д. Смірнова, Г.М. Андрєєвої, О.В. Брушлинського, О.К. Тихомірова, Н.І. Чуприкової та ін.). В результаті склалася достатньо стійка природничо-наукова парадигма, в рамках якої було отримано багато досягнень вітчизняної психологічної науки, визнаних світовою науковою громадськістю. Продуктивно розвивалися намічені Л.С. Виготським різні напрями наукової психології в працях О.М. Леонтьєва (у вигляді концепції діяльнісного підходу до вивчення психіки), О.Р. Лурії (у вигляді створення нової галузі психологічної науки – нейропсихології), П.Я. Гальперіна (у вигляді теорії поетапного формування розумових дій) і інших вітчизняних учених.

Проте процес створення нової наукової («загальної») психології не завершений. Не завершена і робота по формуванню методологічних принципів психологічної науки (загальних і окремих). Про це свідчить і та ситуація, в якій опинилася сучасна психологія, – ситуація методологічної кризи. Крім традиційної для нашої вітчизняної психології природничо-наукової матеріалістичної позиції, що йде від І.М. Сеченова і інших природничих дослідників і продовженої плеядою видатних учених (Л.С. Виготським, С.Л. Рубінштейном, О.М. Леонтьєвим, О.Р. Лурією, П.Я. Гальперіним та ін.), достатньо популярними, якщо не сказати модними, стали різні нематеріалістичні концепції психіки, особливо в психології особистості і свідомості.

Є.Д. Хомська пропонує в процесі цієї дискусії спробувати відповісти на питання: чи вичерпала себе природничо-наукова матеріалістична парадигма в психології? Якщо так, то що саме може її замінити? Можливо, не вичерпала, але має обмеження в сферах застосування? Якщо так, то які її межі? І, головне, чи справедлива доктрина загального детермінізму в психології (включаючи і найскладніші явища – рівня особистості і свідомості)? Іншими словами, чи справедлива природничо-наукова матеріалістична методологія психологічної науки? Для того, щоб її спростувати, необхідна не просто декларація нового шляху (або шляхів) в психології (типу «християнської» психології), а переконлива аргументація.

Після публікації у 1977 році статті Хомської Є.Д. «Про методологічні проблеми сучасної психології» розгорнулись дебати щодо методологічних проблем в психологічній науці. Так, Н.М. Чупрікова (доктор психологічних наук) вказує на те, що намітився

прихований або явний відхід від питань, пов'язаних з чітким визначенням методологічних основ психологічних досліджень; намітилася тенденція до заперечення природничо-наукової, матеріалістичної методології як філософської основи наукового психологічного знання, що завжди вважалося одним з безперечних завоювань вітчизняної психології; збільшується розрив між теорією і психотерапевтичною практикою, позбавленою, як правило, будь-скільки міцних теоретичних основ, що загрожує наслідками для всієї психологічної науки, тому що ніщо так не руйнує науку з середини, як неувага до теорії.

О.Д. Давидов (доктор психологічних наук) вказує на те, що Є.Д. Хомська правомірно констатує наявність у сучасній вітчизняній психології абсолютно різних методологічних (або теоретичних) позицій: «глибинного», «вершинного», релігійного і ін. Вони часто служать базою для відповідних видів практики. Справедливо наголошується, що джерела таких позицій існують давно. Також правомірно вказується, що саме тут найбільш гострі теоретичні і методологічні труднощі і суперечності. Разом з тим не можна погодитися з твердженням, що в цих областях немає розгорнутих теорій. Вони фахівцям відомі, але інша справа, що поки відсутній чіткий зв'язок окремих теоретичних положень, що жорстко простежується у результаті практичних дій на людину. У цьому, дійсно, основна біда всієї світової психології. Тому необхідне відкрите обговорення науково-психологічного і релігійного підходів до людини. В усякому разі, прихильниками «християнської психології» таке обговорення вже ведеться, проте потім чомусь переходить до сучасних проблем нейропсихології. На думку О.Д. Давидова, ці проблеми лежать декілька в іншій площині, ніж проблеми загальнотеоретичного характеру.

М.Г. Ярошевський (доктор психологічних наук) підтримуючи необхідність обговорення окресленої проблеми, вказує на те, що абсолютно не ясно, який буде предмет цієї дискусії: вона свідомо не може бути науковою, оскільки прихильники критикованих автором поглядів не сприймають наукової парадигми, а зване ними альтернативною парадигмою ні за однією ознакою до науки (у тому саме розумінні, яке історично властиво цій формі культури і діяльності) відношення не має. Це ж стосується і хіромантії, астрології, спиритизму і тому подібного.

Таким чином, порушена проблема щодо методологічних основ в психології залишається дискусійною. Необхідна нова науково обґрунтована думка, яка з відвертістю і об'єктивністю визначить ситуацію методологічного розброду, який веде до втрати досягнень нашої психологічної науки і компрометації самої психологічної науки.

РОЗДІЛ 2 ОСОБЛИВОСТІ ЗМІСТОВНОГО НАПОВНЕННЯ КУРСОВОЇ ТА ВИПУСКНОЇ РОБОТИ

2.1 Мова і стиль написання курсової та випускної роботи

Сучасна психологічна наука немислима без використання всіляких знаків і символів, які дозволяють фіксувати і транслювати знання, які з'являються у ході наукової діяльності. При цьому способи використання знаково-символічних засобів в науковому пізнанні стають все більш складними і не завжди носять усвідомлюваний і рефлексивний характер.

До основних функцій знаково-символічних засобів, які найчастіше указуються в психологічній літературі, узагальнено можуть бути віднесені:

- функції вказівки на предмети і явища, і функції заміщення предметів і явищ;

- комунікативні функції, які включають: 1) інформаційний аспект – обмін значеннями і смислами, а так само – привласнення і вироблення нових значень; 2) регулятивний аспект – організацію і регуляцію поведінки інших людей і спільної діяльності в процесі спілкування;

- пізнавальні функції: 1) фіксація значень – збереження і передача суспільно історичного досвіду; 2) засіб організації мислення – операція представлення об'єктів і предметів і їх перетворення у внутрішньому плані свідомості; 3) побудова «іншої реальності», «образу світу» – системи моделей, що дозволяють орієнтуватися в навколишньому світі;

- функція самоорганізації і самоконтролю – засіб організації управління рефлексії своєю поведінкою і психічними процесами.

Використання людьми мовних і інших знаково-символічних засобів часто розглядається як інформаційний процес із залученням непсихологічної термінології. Це може приводити до серйозних помилок і невірних висновків.

Перш за все, відзначимо, що власне інформаційні процеси, що забезпечують передачу змістовних повідомлень, характеризують тільки живі системи. Використання терміну «інформація» додає до причинно-наслідкових відносин і зв'язків у фізичному світі тільки у тому випадку, коли повідомлення, що приймається, має будь-яке значення для певної мети в майбутньому. У неживих системах будь-яку взаємодію можна розглядати просто як систему причинно-наслідкових зв'язків, результатом яких виступають різні природні або штучно створені людиною процеси і явища. Про інформаційні зв'язки можливо говорити

у тому випадку, коли передані повідомлення мають значення для системи, що приймає їх. В майбутньому і на основі їх отримання живий організм активно підпорядковує свої внутрішні процеси або поведінку чому-небудь як необхідному або можливому результату. Таким чином, при визначенні інформаційних зв'язків слід пам'ятати, що інформаційні зв'язки необхідні для побудови телеологічних зв'язків між явищами. Коли ж досліджується нежива система, що не має своїх власних цілей, інформаційні зв'язки і відносини можуть бути зведені до різних причинно-наслідкових відносин.

Для будь-якого інформаційного процесу основною характеристикою виступає детермінація відносин в системі, що «приймає» інформацію, відносинами в тій системі, яка інформацію «передає». Така детермінація є особливою формою причинного зв'язку – «інформаційною причинністю». Для інформаційних процесів істотна саме передача структурних і функціональних відносин від однієї системи до іншої і неістотні речовинно-енергетичні характеристики матеріальних засобів інформаційного зв'язку – сигналів. Структурні відносини можуть передаватися, по-перше, поза кодовим способом, шляхом прямого перенесення структурних відносин за причинними зв'язками – наприклад, відображення одного предмету на поверхні іншого. По-друге, перенесення структурних відносин можливе за допомогою впорядкованих сигналів, знаків, кодів, які забезпечують детермінацію одного типу відносин іншим типом відносин. Сигнальний характер інформаційного зв'язку необхідно припускає впорядкований код, який сам по собі не може фіксувати зміст повідомлення. Хоча при цьому може бути заміряний об'єктивний ступінь впорядкованості системи сигналів за певними підставами і ознаками.

Для прийому змісту повідомлення приймаючої системи (живому організму або людині) необхідний внутрішній механізм, який дозволяє збудувати систему змістовних відносин на основі сигналів, що приймаються, або знаків. У зв'язку з цим слід підкреслити, що сигнали, знаки, символи – це не прямі «переносники» змісту повідомлень. Об'єктивно сигнали, знаки і символи представляють тільки впорядковану послідовність матеріальних об'єктів, що певним чином чергуються. Таку міру впорядкованості безвідносно до об'єктивного змісту повідомлення позначають терміном «інформація» в кібернетиці і теорії інформації. Впорядковані сигнали, знаки – це не самодостатні носії змісту повідомлень, це засоби для постійного «конструювання» (витягання або побудови) змісту (структурних відносин) повідомлення з власної внутрішньої організації систем, вступаючих в інформаційний зв'язок (інформаційний обмін). Тому поняття «інформаційний зв'язок»

буде точнішим і вірнішим, ніж поняття «передача інформації» і «прийом інформації».

У зв'язку з викладеним вище, вкажемо на поширену помилку. Сигнальний або знаково-символічний код часто розглядається тільки як система зовнішніх матеріальних носіїв, в яких «міститься об'єктивна інформація». Це може призводити до ряду невірних наслідків при інтерпретації обміну повідомленнями між тваринами або людьми, а також – при аналізі мовної і знаково-символічної діяльності людини. В психології потрібно точніше визначення знаково-символічного коду і інформаційного зв'язку не тільки через процеси, пов'язані з порядком проходження одиниць коду, але, перш за все, через формування і функціонування у суб'єкта особливих внутрішніх механізмів, функціональних органів, які здійснюють кодування і декодування впорядкованих систем сигналів або знаків з певною метою.

Інформаційний зв'язок, передача і прийом повідомлень – це, перш за все, особливі внутрішні механізми в живій системі, яка активно приймає або відправляє повідомлення. І такі механізми необхідно припускають:

- орієнтування в тому, які пов'язані сигнали, знаки, символи із значущими для приймаючої системи об'єктивними подіями і явищами у минулому, сьогоденні і майбутньому;

- орієнтування в системі граматичних (комбінаторних і парадигматичних, селективних) відносин, які існують між сигналами, знаками, символами;

- наявність здатності змінювати певні структурні відносини усередині власного організму або в своїй поведінці вслід за прийомом повідомлення, з метою досягнення будь-якого результату в майбутньому;

- наявність здатності відповідно до послідовності знаків і символів, що приймаються, актуалізувати і конструювати (репрезентувати) зміст значень, уявлень і понять у власній психіці (у людини).

В онтогенезі знаково-символічними системами людина опановує в наступній послідовності:

- природничі знакові системи, де базисними знаками виступають жести, предмети, слова;

- системи запису, де базисними знаками можуть виступати зображення, символи (ікони, ієрогліфи), знаки (букви);

- знаково-символічні системи, що складаються з формалізованих знаків, що довільно вводяться, символів, моделей, які забезпечують рішення різних задач.

Саме останню групу знаково-символічних засобів і використовують в розвинених наукових системах для максимально однозначної фіксації знань. Абсолютна однозначність в інтерпретації різними людьми і різними вченими знаково-символічних послідовностей в текстах неможлива. Але прагнення до такої однозначності в науці постійно присутнє. При цьому максимальна однозначність у фіксації і інтерпретації деяких природничо-наукових знань досягається за допомогою використання логіко-математичних засобів, що запозичуються з «точних» наук.

Коли говорять про засоби обміну повідомленнями між людьми, то часто встає питання про розведення ознак, які характеризують знаки і символи як особливі засоби людської діяльності. Символи протиставляються знакам по ряду підстав. Услід за Ф. Соссюром, більшість авторів протиставляють три основні типи семіотичних функцій: індекси, символи, знаки.

Якщо знак позначає щось відмінне від нього (значення), то символ або частково зображає певний зміст, або виражає емоційно-ціннісне ставлення до будь-якого змісту. На відміну від знаку, символ може бути інформаційно-комунікативним засобом, адекватна інтерпретація і використання якого одночасно спираються на зображення, а також на різнорівневі системи кодів знакового і сигнально-індексального рівня. Наприклад, лінгвістична символічність заснована на взаємодії фонетичного, лексичного і граматичного рівнів (підкодів) мови.

Знаки і символи характеризуються системою відносин, які часто називають «знаковою ситуацією». Серед таких відносин найчастіше вказують на:

– наявність матеріальної форми знаку (звук, зображення, жест), що забезпечує можливість для його зорового або слухового сприйняття;

– наявність змісту, який складається з двох компонентів: наочність – те, що словом позначається і заміщається: об'єкти, процеси і предмети, їх властивості, ознаки, зв'язки і відносини, а також способи їх перетворення; значення – системи стійких узагальнень (уявлень, понять), які актуалізуються в свідомості суб'єкта при використанні знаку. Суб'єкт повинен опанувати такі уявлення і поняття, щоб мати можливість активно і самостійно користуватися в різних видах діяльності;

– наявність смислу, який може отримуватися суб'єктом з повідомлення: ситуативного (контекстуального) смислу – сприйняття людиною з системи узагальнень, тільки тих, які мають відношення до даного моменту, до даного контексту, до даної ситуації; особового

смыслу – індивідуальних, суб'єктивних емоційно-мотиваційних ставлень людини до змісту, що позначається в слові, ситуації і т. ін.

Існує ряд ознак, якими характеризуються розвинені форми знаково-символічних засобів і термінів в науці:

- наявність базисних знаків і правил утворення складених і похідних знаків (морфологія);

- граматична співвіднесеність з іншими знаками – синтаксичні правила, на основі яких з базових знаків будуються складніші знакові послідовності у формі «висловів» і моделей;

- система фіксації знаків, система запису або зображення;

- метамова системи – використання іншої знаково-символічної системи (зазвичай природної мови) з метою опису: а) базисних знаків; б) правил їх трансформації в складніші одиниці – морфологічні і синтаксичні правила;

- наявність ряду «логік знакової системи»: а) логіки відповідності знакової системи дійсності, що відображається (логіки наочної відповідальності); б) логіки внутрішньо-системних операцій із знаками (логіки допустимих перетворень знакових моделей); г) логіки додатку знаково-символічної системи до рішення різних практико-прикладних і науково-теоретичних задач.

Впродовж індивідуального життя кожна людина необхідно вимушена опанувати різними знаково-символічними системами. Це означає, що суб'єкт опановує способи використання знаково-символічних засобів, які забезпечують рішення різноманітних задач і організацію виконання різних дій. Такі способи використання знаків і символів в психології фіксуються терміном «знаково-символічні (семіотичні) дії» (Салміна, 1988; Глотова, 1990).

Мова і стиль наукової роботи як частина писемної наукової мови склалися під впливом так званого академічного етикету, сутністю якого є інтерпретація власної та запозичених точок зору з метою обґрунтування наукової істини. Вже окреслилися певні традиції у спілкуванні вчених між собою як в усному, так і в писемному мовленні. Проте не слід думати, що існує збірка «писаних» правил наукової мови. Може йтися лише про деякі особливості, що стали традиційними.

Найхарактернішою ознакою писемної наукової мови є формально-логічний спосіб викладу матеріалу. Це відображається в усій системі мовних засобів. Науковий виклад складається, головним чином, із роздумів, метою яких є доведення істин, виявлених унаслідок дослідження фактів дійсності.

Для наукового тексту характерними є смислова завершеність, цілісність і складність викладу. Найважливішим засобом вираження логічних зв'язків тут є:

– спеціальні функціонально-синтаксичні засоби, що вказують на послідовність розвитку думки (спочатку, насамперед, потім, по-перше, по-друге, отже і т. ін.);

– заперечення (проте, тим часом, але, тоді як, однак, аж ніяк);

– причинно-наслідкові відношення (таким чином, тому, завдяки цьому, відповідно до цього, внаслідок цього, крім того, до того ж);

– перехід від однієї думки до іншої (перш ніж перейти до..., звернемося до..., розглянемо, зупинимось на..., розглянувши..., перейдемо до..., треба зупинитися на..., варто розглянути...);

– результат, висновок (отже, таким чином, як висновок, на закінчення зазначимо, все сказане дає змогу зробити висновок, підсумовуючи, слід сказати...).

Засобами логічного зв'язку можуть виступати займенники, прикметники і дієприкметники (даний, той, такий, названий, вказаний і т. ін.).

Ці та подібні їм слова є своєрідними покажчиками в науковій роботі, які свідчать про якісь нові аспекти авторської думки, характеризують особливості творчого стилю науковця. Той, хто буде читати наукову роботу, відразу зрозуміє, що слова «справді» або «насправді» вказують, що подальший текст має бути доведенням; слова «з іншого боку», «навпаки», «але» готують читача до сприйняття протиставлення, «бо» – до пояснення. Саме вони завжди використовуються для відображення логічних зв'язків, які відтворити іншим способом практично неможливо.

У деяких випадках розглянуті вище словосполучення не тільки допомагають окреслити переходи авторської думки, а й сприяють удосконаленню рубрикації тексту. Наприклад, слова «перейдемо до розгляду» можуть замінити заголовок рубрики. Вони, відіграючи роль невиділених рубрик, пояснюють внутрішню послідовність викладу, а тому в науковому тексті дуже потрібні.

На рівні цілого тексту для наукової мови, мабуть, основною прикметою є цілеспрямованість і прагматизм. Звідси стає зрозуміло, чому емоційні мовні елементи в наукових працях не відіграють особливої ролі. Особливістю наукового тексту є те, що його становлять лише точні, отримані внаслідок тривалих спостережень і наукових експериментів відомості та факти. Це зумовлює і точність їх словесного вияву, а отже, використання спеціальної термінології.

Завдяки спеціальним термінам стає можливим у стислій та економічній формі давати розгорнуті визначення і характеристики наукових фактів, понять, процесів, явищ.

Треба добре пам'ятати, що науковий термін – це не просто слово, а втілення сутності даного явища. Отже, добирати наукові терміни і

визначення необхідно дуже уважно. Не можна довільно змішувати в одному тексті різну термінологію, пам'ятаючи, що кожна галузь науки має свою, притаманну тільки їй термінологічну систему.

Не використовується також замість прийнятих у даній науці термінів і професійна лексика, тобто слова та вирази, поширені у певному науковому середовищі професіоналами – це не позначення наукових понять, а умовні, вищою мірою диференційовані найменування реалій, які використовуються у вузькому середовищі фахівців певної галузі та зрозумілі тільки їм. Це їх своєрідний жаргон, в основі якого лежить побутове уявлення про наукове поняття.

Фразеологія наукових текстів також вельми специфічна. Вона покликана, з одного боку, визначати логічні зв'язки між частинами висловлювань (наприклад, «навести результати», «як показав аналіз», «на підставі отриманих даних», «підсумовуючи сказане», «звідси випливає, що» і т. ін.), а з іншого боку – позначати певні поняття, будучи, по суті, термінами (наприклад, «навколишнє середовище», «вікові особливості» і т. ін.).

Розглянемо тепер деякі особливості наукової мови, які суттєво впливають на мовностилістичне оформлення наукового дослідження. Насамперед, слід відзначити наявність великої кількості іменників з абстрактним значенням, а також віддієслівних іменників (дослідження, розгляд, вивчення і таке інше).

У наукових текстах широко представлені відносні прикметники, оскільки саме вони, на відміну від якісних, дають змогу з максимальною точністю вказувати на достатні й необхідні ознаки понять.

Як відомо, не можна утворювати форми ступенів порівняння відносних прикметників. Тому в науковому тексті, використовуючи якісні прикметники, перевагу віддають аналітичним формам вищого та найвищого ступенів. Для утворення найвищого ступеня часто використовують слова «найбільш», «найменш».

Особливістю наукових текстів є також відсутність експресії. При оцінюванні домінуючою має бути констатація ознак, властивих поняттю, якому дають визначення. Тому більшість прикметників є частинами термінологічних виразів. Так, прикметник «наступні» правильно буде замінити займенником «такі», який підкреслює послідовність перелічення особливостей і прикмет.

Дієслово і дієслівні форми несуть у тексті наукових праць особливе інформаційне навантаження. Автори наукових текстів зазвичай пишуть «проблема, яка розглядається», а не «проблема, яка розглянута». Ці дієслівні форми служать для окреслення постійної ознаки предмета (у наукових законах, закономірностях, встановлених

раніше або в процесі даного дослідження), вони використовуються також при описі дослідження, доведення, будови приладів і таке інше.

Широко вживаються також дієслівні форми недоконаного виду минулого часу дійсного способу, бо вони не фіксують ставлення до дії, яку описують, на момент висловлювання. Рідше використовуються дієслова умовного способу і майже ніколи – наказового. Часто вживаються зворотні дієслова, пасивні конструкції, що зумовлено необхідністю підкреслити об'єкт дії, предмет дослідження (наприклад, «у даній статті розглядаються...»), «передбачено виділити додаткові умови...»).

У науковій мові дуже поширені вказівні займенники «цей», «той», «такий». Вони не тільки конкретизують предмет, але й визначають логічні зв'язки між частинами висловлювання (наприклад, «ці дані служать достатньою підставою для висновку...»). Займенники «щось», «дещо», «будь-що» через неконкретність їх значення в наукових текстах не використовують.

Зупинимося тепер на синтаксисі наукової мови. Оскільки вона характеризується логічною послідовністю, то окремі речення, частини складного синтаксичного цілого, всі компоненти (прості та складні), як правило, дуже тісно пов'язані один з одним, кожен наступний впливає з попереднього або є наступною ланкою в розповіді чи міркуваннях. Тому для наукового тексту, який потребує складної аргументації і виявлення причино-наслідкових відносин, властиві складні речення різних видів із чіткими синтаксичними зв'язками. Звідси розмаїття складених сполучників підрядності «завдяки тому, що...», «між тим, як...», «тому що...», «замість того, щоб...», «з огляду на те, що...», «зважаючи на те, що...», «внаслідок того, що...», «після того, що...», «тоді як...» та інші. Особливо часто використовуються похідні прийменники «впродовж...», «відповідно до...», «внаслідок...», «на відміну від...», «поряд з...», «з огляду на...» тощо.

У науковому тексті частіше зустрічаються складнопідрядні, ніж складносурядні речення. Це пояснюється тим, що підрядні частини складнопідрядного речення відображають причинні, часові, наслідкові, умовні й подібні відношення, а також тим, що окремі частини у складнопідрядному реченні тісно пов'язані між собою. Частини ж складносурядного речення немовби нанизуються одна на одну, утворюючи своєрідний ланцюг, окремі ланки якого є незалежними і можуть легко піддаватися перегрупуванню.

Безособові, неозначено-особові речення в тексті наукових робіт вживаються при описі фактів, явищ і процесів. Називні речення використовуються в назвах розділів, підрозділів і пунктів, у підписах під рисунками, діаграмами, ілюстраціями.

Писемна наукова мова має й суто стилістичні особливості. Об'єктивність викладу – основна її стилістична риса. Звідси наявність у тексті наукових праць вставних слів і словосполучень на позначення ступеня достовірності повідомлення. Завдяки таким словам той чи інший факт можна подати як достовірний (справді, насправді, зрозуміло), припустимий (треба гадати, як видно), можливий (можливо, ймовірно).

Обов'язковою вимогою до об'єктивності викладу матеріалу є також вказівка на джерело повідомлення, автора висловленої думки чи якогось виразу. У тексті цю умову можна реалізувати за допомогою спеціальних вставних слів і словосполучень («за повідомленням...», «за даними...», «на думку...», «на нашу думку...» і таке інше).

Стиль писемної наукової мови – це безособовий монолог. Тому виклад, як правило, ведеться від третьої особи, оскільки увага зосереджена на змісті та логічній послідовності повідомлення, а не на суб'єкті. Порівняно рідко використовуються форми першої особи однини і зовсім не використовуються займенники другої особи. Авторське «Я» ніби відступає на другий план.

На сьогодні стало неписаним правилом використовувати у наукових працях замість «я» займенник «ми» з огляду на те, що вираз суб'єкта авторства як формального колективу надає викладу більшої об'єктивності. Справді, виклад матеріалу від першої особи множини («ми») дає змогу відобразити власну думку як думку певної групи людей, наукової школи чи наукового напрямку. І це цілком зрозуміло, оскільки сучасну науку характеризують такі тенденції, як інтеграція, колективність творчості, комплексний підхід до розв'язання проблем. Займенник «ми» та похідні від нього якомога краще передають і відтінюють ці тенденції.

Ставши фактом наукової мови, цей займенник зумовив цілу низку нових похідних словосполучень, наприклад, «на нашу думку». Проте нагромадження його в тексті справляє малоприємне враження. Тому автори наукових праць намагаються використовувати звороти, що виключають наявність цього займенника. На допомогу приходять конструкції з неозначено-особовими реченнями («Спочатку проводять відбір зразків для аналізу, а потім встановлюють їх відповідність за якість...»). Використовується також форма викладу від третьої особи («Автор вважає...»). Аналогічну функцію виконують речення з пасивними дієприкметниками («Розроблений комплексний підхід до вивчення...»), у яких відпадає потреба у фіксації суб'єкта дії, що тим самим дає змогу уникати в науковому тексті особових займенників.

Якостями, які визначають культуру наукової мови, є точність, ясність і стислість. Смысловая точність – одна з головних умов забезпечення наукової та практичної значущості інформації, вміщеної в

тексті наукової роботи. Недоречно вжите слово може суттєво викривити зміст написаного, призвести до подвійного тлумачення тієї чи іншої фрази, надати всьому тексту небажаної тональності.

Точність наукової мови забезпечується ще й дотриманням стилістичних норм і зв'язків слів у реченні. Їх порушення породжує неправильне чи двозначне тлумачення викладеної думки.

Ще одна необхідна якість наукової мови – її ясність. Ясність – це вміння писати доступно, дохідливо. Практика показує, що особливо багато неясностей виникає там, де автори замість точних кількісних значень використовують слова і словосполучення з невизначеним або занадто узагальненим значенням.

Стислість – наступна обов'язкова якість наукової мови. Реалізація цієї якості означає вміння уникати непотрібних повторів, надмірної деталізації і «словесного мотлоху». Кожне слово і вираз служать тут меті, яку можна сформулювати так: донести сутність справи не тільки точніше, а й якомога стисліше. Тому слова і словосполучення, які не несуть жодного смислового навантаження, необхідно повністю вилучити з наукового тексту.

До мовної надмірності належить також і вживання без потреби іншомовних слів, які дублюють українські і тим самим невиправдано ускладнюють вислів. Навіщо, наприклад, говорити «нічого екстраординарного», коли можна сказати «нічого особливого»? Замість «ординарний» вжити слово «звичайний», «індиферентно» – замість «байдуже», «орієнтовно» – «приблизно» і т. ін.

Неправильне або паралельне використання іншомовної лексики призводить, як правило, до зайвих повторів.

Інший різновид багатослів'я – тавтологія, тобто повторення одного і того самого іншими словами. Багато наукових робіт переповнено повтореннями однакових або близьких за значенням слів.

Трапляються в наукових працях стилістичні вади, серед яких переважають канцеляризми, що засмічують мову, надаючи їй казенного відтінку.

При аналізі опосередкованих знаками сучасних наукових текстів на різних рівнях аналізу часто можна спостерігати зміщення гносеологічної проблематики з семіотичною і психологічною проблематикою. Це виявляється в двох основних аспектах.

По-перше, в зведенні один до одного: 1) семантичних відносин між знаком і його значенням, з одного боку, і 2) гносеологічних відносин між ідеальним чином об'єкту і самим об'єктом – з іншого. Таке змішування часто веде до приписування знакам значень істинності і

помилковості. Але значення помилковості і істинності можуть бути приписані тільки образам і діям людини, але не знакам.

По-друге, в змішуванні питань про адекватність результатів пізнання пізнаваному об'єкту, з одного боку, з питаннями про використання тих або інших інформаційних засобів (знакових і незнакових) для отримання і фіксації таких результатів – з іншого. Таке змішування часто забезпечує помилковий розгляд відчуттів, образів, уявлень, понять як знаків. Знаки не можуть розглядатися як самостійна форма пізнання, альтернативна образам і поняттям. Образи і поняття не можуть в семіотичному плані бути альтернативою знакам в їх ролі засобів пізнання і засобів комунікації.

Образи і поняття існують тільки в свідомості суб'єкта в якості:

1) результатів безпосередньо-чуттєвого пізнання світу в процесах реалізації наочних дій; 2) результатів інтерпретації знакових і незнакових інформаційних зв'язків суб'єкта з навколишнім світом; 3) джерела породження нових знакових повідомлень.

В даний час стає очевидним суперечність між логікою організації сучасного наукового дослідження, логікою отримання наукових знань (а також їх використання) і логікою викладу наукових знань в навчальній діяльності і на сторінках навчальної літератури.

Узагальнену логіку організації знань в навчальній діяльності можна з великою часткою справедливості позначити як наочно-орієнтована відповідь на питання: «Що є в даній наочній області?» – і як наочно орієнтовану установку: «Що слід знати і пам'ятати». Така логіка націлена на організацію змісту знань за різноманітними структурними підставами безвідносно до функціональних сторін використання отримуваних знань в різних видах людської діяльності і, як правило, підпорядкована завданням відтворення знань безвідносно до діяльності їх отримання або діяльності їх застосування.

Узагальнена логіка отримання і використання наукових знань має діяльнісно-функціональні підстави. Логіка сучасних фундаментальних наукових досліджень підпорядкована завданням пояснення різноманітних предметів, явищ і спрямована на пошук відповідей на питання, які не мають очевидних рішень. Логіка прикладних досліджень в науці підпорядкована завданням використання наявних в науці фундаментальних знань в цілях отримання прогнозованих результатів при вирішенні практичних задач або створенні штучних об'єктів.

Вказану суперечність обумовлює ряд недоліків в оволодінні сучасними науково-теоретичними знаннями як школярами, так і студентами. Відзначимо тільки деякі з них. Відсутність функціональності знань – знання можуть відтворюватися в знаково-символічній або

вербальній формі, але не застосовуються з метою вирішення практичних життєвих задач і орієнтування в навколишньому світі. Відсутність у учнів орієнтування в структурі наукового пізнання не дозволяє вірно аналізувати різні складові власних знань: розводити знання науково обґрунтовані і знання ненаукові; орієнтуватися у функціональних відмінностях описово-емпіричних і пояснювально-теоретичних знань.

Результати наукової діяльності фіксуються в різноманітних знаково-символічних системах (у наукових «мовах» і термінах). При цьому важливо враховувати, що без оволодіння відповідною знаково-символічною системою глибоке оволодіння змістом наукових знань у відповідній науці неможливо. Використання сучасних наукових знаково-символічних систем вимагає чіткого розведення: 1) логіки організації знаків і символів, а також правил їх перетворення усередині системи; 2) логіки використання знаків і символів для фіксації, опису і пояснення явищ в певній наочній області знань. Таке розведення способів використання знаково-символічних засобів, як правило, формується у учнів з часом.

Всі відмічені змістовні і формальні розведення необхідні для вірного з'ясування сучасних знань. Тим часом, такі способи організації орієнтування в наукових знаннях не прописуються на сторінках більшої частини вітчизняних підручників і далеко не завжди задаються методичними засобами організації учбового процесу. Тому в даний час необхідна розробка нових методів організації змісту науково-теоретичних знань в навчальній літературі, а також розробка нових принципів організації навчального процесу при з'ясуванні таких знань студентами.

2.2 Структурні частини роботи та їх змістове наповнення

Структура дослідницької роботи – це загальноприйнята для більшості робіт такого типу послідовність викладу матеріалу, яка може бути представлена наступним чином.

1. Титульний лист.
2. Зміст.
3. Вступ.
4. Розділи основної частини.
5. Висновки.
6. Список використаних джерел.
7. Додатки.

Особливості оформлення структурних частин роботи докладно описані в розділі 3, а приклади оформлення – в Додатку А.

Зупинимось на особливостях змістовного наповнення частин роботи.

2.2.1 Титульний лист

Титульний лист є першою сторінкою дослідницької роботи. На ньому, як правило, вказується:

- повне найменування відомства, в структуру якого входить навчальний заклад;
- повна назва навчального закладу;
- найменування основної освітньої дисципліни (для курсової роботи); вид кваліфікаційної роботи (для випускної роботи);
- тема дослідницької роботи (слово «тема» не пишеться);
- відомості про виконавця (повністю П. І. Б., студента курс/група навчання);
- відомості про наукового керівника (П. І. Б., вчений ступінь, посада) та нормоконтролера (для випускної роботи);
- місцезнаходження вузу і рік написання роботи.

Тема дослідницької роботи повинна відображати задум дослідження в загальному вигляді, основний зміст без його конкретизації.

Означимо правила, за якими має формуватися тема роботи.

1. В темі повинні знаходити відображення мета і предмет дослідження.
2. Тема не повинна формуватися дуже широко (наприклад, «Міжособистісні стосунки», «Агресія у дошкільників»).
3. Формулювання теми:
  - а) не може включати невизначені слова (наприклад, «Особливості деяких аспектів креативності», «Дослідження деяких питань соціально-психологічного клімату»);
  - б) не може включати скорочення або підміну наукових понять життєвими формулюваннями (наприклад, «Особливості ОСВ в старшому юнацькому віці», «Психологічні причини сварок між сіблінгами»).

Приклади рекомендованого визначення теми дослідження.

1. Соціальні чинники психологічного благополуччя.
2. Екзистенціальна активність як чинник успішного професійного самовизначення студентів.
3. Образ дитини у батьків молодших школярів.
4. Вирішення проблем соціалізації в підлітковому віці засобами психологічного тренінгу.
5. Психологічні особливості сепарації від батьківської сім'ї в юнацькому віці.

2.2.2 Зміст

В змісті роботи наводиться назва розділів та підрозділів з номерами сторінок, з яких вони починаються.

Назви розділів та підрозділів у змісті і тексті роботи повинні бути ідентичними.

Не допускається:

- скорочення назви розділів та підрозділів;
- подача їх в формулюванні, послідовності, що відрізняються від таких в тексті;
- перенос частини назви розділу/підрозділу на іншу сторінку.

2.2.3 Вступ

Наступним структурним елементом дослідницьких робіт є вступ. Підготовка вступу вимагає особливої ретельності, оскільки в ньому має бути представлено опис концепції дослідження, що дозволяє в загальних рисах оцінити якість всієї роботи. Зазвичай, остаточний вигляд вступу до роботи набуває наприкінці дослідження. Якісно продуманий та складений вступ значною мірою полегшує проведення дослідження та написання цілісної роботи.

У вступі послідовно та коротко викладаються наступні питання.

1. Актуальність обраної теми роботи.
  2. Ступінь розробленості проблеми науковцями.
  3. Об'єкт дослідження.
  4. Предмет дослідження.
  5. Мета дослідження.
  6. Завдання дослідження.
  7. Гіпотеза дослідження (не для всіх робіт – її необхідність визначається для кожного окремого дослідження).
  8. Методи дослідження.
  9. База дослідження та вибірка досліджуваних.
  10. Наукова новизна дослідження (для магістерської випускної роботи).
  11. Практична значущість дослідження.
- Розглянемо більш детально особливості розкриття цих питань.

1. Актуальність дослідження. Це ступінь його важливості в даний момент; це доводи, аргументи, які свідчать про значимість даного дослідження в рішенні соціальної або наукової проблеми. Актуальність

наукового дослідження означає, що воно є важливим і присвячено вирішенню злободенних питань в сучасній науці і практиці.

При обґрунтуванні актуальності дослідження доцільно навести аргументи, що відображають:

- події і проблеми в сучасному суспільстві, які вимагають осмислення і рішення;
- конкретний соціальний запит від фізичної (клієнт, досліджуваний) або юридичної особи (організація, установа) проведення дослідження;
- суперечливість або недолік наукових відомостей, розробок на тлі соціальної затребуваності та т. ін. [23].

Типові помилки при обґрунтуванні актуальності теми роботи:

- позначення актуальності теми дослідження за допомогою посилання на думку того чи іншого автора (наприклад, «як вказує В.П. Петриченко, дослідження, присвячені вивченню психології професійного самовизначення зараз як ніколи актуальні»);
- вживання голослівних тверджень (наприклад, «вивчення етапів формування образу професії зараз дійсно актуально»);
- вказівку на недостатню розробленість даної теми в науці («не розкриті», «не виявлено») без змістовного обґрунтування необхідності вивчення даної теми.

Приклад формулювання актуальності дослідження.

«Останнім часом психологи відзначають, що у молоді змінилося традиційне ставлення до себе, до свого оточення, до свого майбутнього. Криза в суспільстві, сім'ї, провокує її об'єктне ставлення до себе, психологію «жертви», «споживача». У молоді формуються непродуктивні типи поведінки; вона прагне розв'язувати проблеми за допомогою маніпулювання, стає більш вимогливою до інших і, разом з тим, менш вимогливою до себе. У значної частини юнаків та дівчат виявляється пасивне ставлення до життя, невпевненість у власних силах, тривожність, залежність. Все це ускладнює процес суб'єктного самовизначення юнацтва, чіткого осмислення життя.

Розвиток особистості студента, здатної до усвідомлення та реалізації власних потенціалів, соціально стійкої й мобільно одночасно, ґрунтується, в першу чергу, на усвідомленні суб'єктом себе та власних індивідуальних особливостей, свого внутрішнього світу. Це виражається в розвитку особистісної рефлексії як центрованого на осмислення власного Я психічного новоутворення людини, що дорослішає».

2. Наукова проблема та ступінь її розробленості науковцями.

Проблема є знання не про безпосередньо предметну реальність, а про стан знання про цю реальність («знання про незнання»);

усвідомлене протиріччя між запитами практики до теорії і обмеженими можливостями теорії (в силу її неповноти) у відповіді на ці запити. Саме недостатність знань, фактів, суперечливість наукових даних створює підстави для проведення наукового дослідження.

Постановка наукової проблеми передбачає: 1) виявлення існування такого дефіциту; 2) усвідомлення потреби в усуненні дефіциту; 3) опис проблемної ситуації природною мовою; 4) формулювання проблеми в наукових термінах. Більш докладно щодо постановки наукової проблеми нами було вже описано в п. п.1.1 цього посібника.

Ступінь розробленості проблеми зарубіжними та вітчизняними науковцями представляє перелік напрямів в рамках досліджуваної проблематики, які розроблялися конкретними науковцями в певний період або продовжують розроблятися в даний час. Варто зауважити, що цей перелік має бути складений за матеріалами розділів роботи.

Приклад формулювання ступеню розробленості проблеми науковцями.

Представники когнітивної психології (У. Джемс, Т. Ньюком, Дж. Брунер, У. Найссер та ін.) та інтеракціонізму (Дж. Мід, Ч. Лантухі, Г. Блумер, М. Кун, Т. Шибутані та ін.) розглядали рефлексивність разом з механізмами категоризації та ідентифікації у функції контролю якості цих процесів. Рефлексивність як властивість особистості, яка пізнає і реалізує власні ~~оповідування~~ соціальної реальності, розглядається в теоріях соціального конструктивізму (К. Герген, П. Бергер, Т. Лукман та ін.), соціальних уявлень (С. Московічі, Д. Жоделе, Ж. П. Кодол та ін.), соціальної ідентичності (А. Теджфелл), ситуаційної ідентичності (Ю.Л. Качанов), самокатегоризації (Дж. Тернер), дискурсу та етогеники (Р. Харре), феноменологічної установки (А. Шютц), системного ~~вжиттів~~ світу (Ю. Хабермас) та ін.

У вітчизняній психології проблема рефлексивності особистості традиційно вивчається у рамках проблеми соціальної перцепції (Н.Б. Ковальова, Ю.І. Лобанова, С.Д. Максименко, С. М.Маслов, М.В. Савчин, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко, Т.С. Яценко та ін.). Перетворювальна, активна роль рефлексії ~~успіх~~ спосіб її реалізації у міжособистісному спілкуванні за допомогою психологічного «зворотнього зв'язку» виявлена і обґрунтована Л.А. Петровською. Творчий аспект розвитку особистості на основі здатності до рефлексії досліджувався І.П. Манохою, В.О. Моляко, М.Г. Домбинською та ін. Здатність особистості не лише адаптуватися, але й творчо змінювати своє оточення, продукуючи та реалізуючи в діях власні цінності та смисли, активно

використовується у практиці кадрового консультування як рефлексивний засіб співорганізації мислення та діяльності команди фахівців (В.І. Барко, С.В. Загороднюк, Л.М. Карамушка, А.Б. Коваленко, Н.Л. Коломинський, Л.Е. Орбан-Лембрик, О.Д. Сафін та ін.) [11].

3. Об'єкт дослідження. Це частина об'єктивної реальності, яка включена в процес наукового пізнання; це система властивостей і відносин, яка існує незалежно від суб'єкта, що пізнає і служить конкретним полем пошуку, джерелом необхідної для дослідника інформації.

У психологічній науці об'єктом дослідження виступає будь-яке психічне явище, властивість або процес, але не носій досліджуваного явища (людина, група).

Приклади формулювання об'єкта дослідження

1. *Тема дослідження: образ «Я» користувачів соціальних мереж в юнацькому і зрілому віці.*

Об'єкт дослідження: образ «Я».

2. *Тема дослідження: психологічні особливості життєвого шляху жінок-політиків.*

Об'єкт дослідження: життєвий шлях особистості.

4. Предмет дослідження. Це аспект (ракурс) розгляду об'єкта; властивості, складові, відносини, функції об'єкта, які підлягають більш ретельному, спеціальному вивченню. Саме предмет вивчення піддається виміру і опису в науковому дослідженні.

Як правило, об'єкт і предмет психологічного дослідження співвідносяться як частина-ціле або рід-вид. Однак, при виконанні робіт психологічної спрямованості іноді допускається виділення об'єкта і предмета в різних наукових областях. Наприклад, об'єкт визначається в області психології (увага як психічний процес), а предмет – в педагогіці (методи розвитку уваги у навчальній діяльності).

Приклади формулювання об'єкта і предмета дослідження

1. *Тема дослідження: психологічні особливості ціннісно-сислової сфери особистості в юнацькому і зрілому віці.*

Об'єкт дослідження: ціннісно-сислова сфера особистості.

Предмет дослідження: структура ціннісних орієнтацій особистості на етапі юності.

2. *Тема дослідження: навчальна мотивація молодших школярів при різному стилі батьківського виховання.*

Об'єкт дослідження: мотиваційна сфера особистості.

Предмет дослідження: навчальна мотивація молодших школярів.

3. *Тема дослідження: засоби вербального впливу вчителя в експериментальному навчальному закладі.*

Об'єкт дослідження: педагогічне спілкування вчителя молодших класів.

Предмет дослідження: засоби вербального впливу в експериментальному навчальному закладі.

5. Мета дослідження. Це уявлення про кінцевий результат наукового пошуку; бажаний результат науково-дослідницької, практичної діяльності. Л.В. Куликов виділяє наступні типи цілі психологічного дослідження [12].

1). Визначення характеристик психічного явища. Дослідник здійснює пошук нових характеристик явища або уточнює описані раніше. Найчастіше підставою для постановки такої мети виступають або неповнота опису досліджуваного предмета, або протиріччя між емпіричними даними, отримані різними авторами.

Приклади формулювання мети дослідження даного типу.

Мета дослідження: виявити індивідуально-типологічні особливості особистості похилого віку.

Мета дослідження: описати психологічні особливості образу «Я» підлітків з адиктивною поведінкою.

2). Виявлення взаємозв'язку психічних явищ.

Необхідно враховувати, що багато явищ, процесів, станів в психіці взаємопов'язані. Тому досліднику необхідно не тільки встановити факт наявності зв'язку, але і його характер (тісноту, спрямованість, стійкість), постаратися визначити цілісну структуру взаємозв'язків або місце того зв'язку, який знаходиться в центрі уваги, серед сукупності інших, пояснити природу зв'язку.

Приклади формулювання мети дослідження даного типу.

Мета дослідження: виявити взаємозв'язок психологічного благополуччя та емоційного інтелекту жителів півдня України.

Мета дослідження: виявити характер зв'язку між положенням старшокласників в системі міжособистісних стосунків в шкільній групі та їх індивідуально-типологічними особливостями.

3). Опис нового феномена.

Найчастіше новий феномен відкривають в ході емпіричного дослідження, перевірки гіпотез. При цьому сам феномен може бути очікуваним, а може виникнути і бути помічений дослідником випадково. Завданнями дослідника будуть фіксація феномена, визначення умов його виникнення і ін.

Приклад формулювання мети дослідження даного типу.

Мета дослідження: виявити феномен проекції особистісних властивостей слухачів на особистість композитора при прослуховуванні музичної мелодії в спеціально створених умовах.

4). Вивчення динаміки явища.

Дана мета передбачає проведення емпіричного дослідження з використанням методів «поперечних» або «поздовжніх» зрізів.

Приклади формулювання мети дослідження даного типу.

Виявити динаміку комунікативної компетентності в ході соціально-психологічного тренінгу.

Виявити динаміку самооцінки в підлітковому і юнацькому віці.

5). Відкриття нової (іншої) природи явища.

Опис природи явища передбачає наукове пояснення останнього, тобто пошук відповіді на питання «чому це явище відбувається?». Розкрити природу того чи іншого явища означає виявити і описати той закон, якому це явище підпорядковується. Нове пояснення феномена, як правило, вимагає проведення значної кількості окремих емпіричних досліджень, а також введення нового поняття.

Приклади формулювання мети дослідження даного типу.

Мета дослідження: виявити роль вивченої безпорадності у формуванні депресивної структури характеру.

Мета дослідження: визначити специфіку засобів вербального впливу вчителя в експериментальному навчальному закладі

б). Узагальнення наукових уявлень, відомостей.

Досліднику необхідно виявити найбільш загальні закономірності на основі аналізу наявних відомостей. Це може бути здійснено шляхом введення нових понять, розширенням значення деяких термінів і ін. Узагальнення наукових відомостей – це не просто перерахування наявних поглядів, уявлень на те чи інше явище, але, перш за все, це виявлення сутності цього явища, бачення загального в одиничному.

Приклади формулювання мети дослідження даного типу.

Мета дослідження: обґрунтувати категоріальний статус поняття «суб'єкт» у вітчизняній психології.

Мета дослідження: виявити динаміку вивчення свідомості впродовж розвитку психологічної науки.

7). Створення класифікації, типології.

Розробка класифікації здійснюється на основі певної теорії, підходу і передбачає виявлення істотних ознак, які виступають в якості підстави класифікації, опис різних груп об'єктів (понять) і зв'язків між ними, створення ієрархічної системи понять в будь-якій галузі знань.

Типологія дозволяє групувати, систематизувати різноманітні явища, виявляти подібності та відмінності між об'єктами (групами явищ).

Приклади формулювання мети дослідження даного типу.

Мета дослідження: виявити типи смислового переживання материнства.

Мета дослідження: виявити типи індивідуальних особливостей особистості студентів-гуманітаріїв.

8). Адаптація психодіагностичних методик.

Адаптація методики – це модифікація наявної методики з метою використання її в новому культурному, етнічному, мовному чи іншому середовищі. Адаптована методика повинна проходити ті ж самі психометричні перевірки, що і будь-яка методика.

Приклад формулювання мети дослідження даного типу.

Мета дослідження: адаптація методики «Мета життя» на україномовній вибірці.

9). Створення методики.

Створення нової методики – трудомісткий процес. Методика може називатися новою в тому випадку, якщо вона:

– дозволяє виміряти раніше не вимірюваний психічний процес або явище;

– підвищує точність, надійність вимірювання того чи іншого психічного процесу або явища;

– оптимізує процес вимірювання (скорочує час обстеження, полегшує обробку його результатів).

Приклади формулювання мети дослідження даного типу.

Мета дослідження: розробка та психометрична перевірка методики діагностики екзистенціальної рефлексії.

Мета дослідження: розробка аудіальної проєктивної методики.

6. Завдання дослідження. Це уявлення про проміжні результати наукового дослідження; це послідовні етапи (кроки, дослідницькі дії), реалізація яких забезпечує досягнення поставленої мети дослідження. У формулюванні завдань роботи повинні входити змістовні аспекти послідовності виконання роботи.

Виділяють наступні групи завдань.

1. Історико-діагностична група: пов'язана з вивченням історії та сучасного стану проблеми, визначенням або уточненням понять, загальнонаукових основ роботи.

2. Теоретико-моделююча група: пов'язана з розкриттям структури, сутності, функцій досліджуваного предмета, факторів його зміни, способів його перетворення.

3. Практично-перетворювальна група: пов'язана з розробкою і виконанням методів, прийомів, засобів організації практичної діяльності, рекомендацій.

Приклади формулювання завдань дослідження.

Тема дослідження: образ «Я» користувачів соціальних мереж в юнацькому і зрілому віці.

Завдання дослідження.

1. На основі аналізу наукової літератури:

1) узагальнити і систематизувати підходи до вивчення образу «Я» у вітчизняній та зарубіжній психологічній науці;

2) розкрити сутність поняття образ «Я»;

3) розкрити психологічний зміст віртуального і реального образу «Я» користувачів соціальних мереж.

2. Емпірично дослідити відмінності в психологічному змісті віртуального і реального образу «Я» користувачів соціальних мереж юнацького та зрілого віку.

Тема дослідження: статево-вікова динаміка морально-етичної відповідальності особистості у дорослих.

Об'єкт дослідження – відповідальність як особистісне психологічне явище.

Предмет дослідження – статево-вікова динаміка морально-етичної відповідальності дорослих.

Мета дослідження: ретентивно визначити та емпірично дослідити статево-вікові відмінності рівня морально-етичної відповідальності у дорослих.

Для досягнення мети дослідження нами були поставлені такі завдання.

1. На основі аналізу наукових літературних джерел:

1) визначити сучасний стан розробленості поняття відповідальності в психології;

2) виявити та описати структуру морально-етичної відповідальності особистості;

3) проаналізувати вікову динаміку ~~рівня~~ етичної відповідальності.

5. Емпірично дослідити статево-вікову динаміку рівня морально-етичної відповідальності у дорослих.

6. Розробити програму розширення уявлень про морально-етичну відповідальність у дорослих.

Найбільш типовою помилкою при виконанні дослідницької роботи є спроба представити в якості завдання дослідження один з видів

діяльності, що здійснюється в ході дослідження. Так, наприклад, помилково в якості завдань дослідження визначають: підбір методик, проведення експерименту, інтерпретацію отриманих даних. Насправді, завдання дослідження полягають у виявленні певних властивостей, станів, механізмів психічної реальності та формулюються змістовно (наприклад, «виявити», «описати», «визначити» і т. ін.) [23].

7. Гіпотеза дослідження. Це наукове припущення, що висувається для пояснення будь-якого явища і потребує емпіричної перевірки. Гіпотеза дослідження повинна бути узгоджена з темою, предметом і метою дослідження а також – доступною для перевірки емпіричним шляхом за допомогою дослідницьких процедур.

«Хороша» гіпотеза дослідження:

– теоретично обґрунтована (є розумним припущенням, включеним в якусь систему знань);

– інформативна (здатна пояснити достатнє ко явищ);

– лаконічна і проста за конструкцією;

– не містить неоднозначних понять;

– виходить за межі реєстрації фактів;

– може бути перевірена емпірично;

– не включає в себе ціннісних суджень;

– має правильне стилістичне оформлення.

В якості гіпотези може бути припущення про:

– існування або відсутність будь-якого феномена;

– взаємозв'язок двохаб кількох явищ;

– відмінності в рівні вираженості якоїсь властивості у різних об'єктів або груп;

– тимчасові характеристики певного явища;

– умови виникнення або прояви деяких психічних характеристик та ін. [23].

Приклади формулювання гіпотези дослідження.

Тема дослідження: уявлення про майбутнє в юнацькому і зрілому віці. Гіпотеза дослідження: існують відмінності в змісті уявлень про майбутнє осіб юнацького і зрілого віку.

Тема дослідження: навчальна мотивація молодших школярів при різному стилі батьківського виховання. Гіпотеза дослідження: існує взаємозв'язок між стилем батьківського виховання та навчальною мотивацією молодших школярів.

Типові помилки при формулюванні гіпотези в дослідницьких роботах:

– гіпотеза містить положення, які не потребують доведення (наприклад, «існує взаємозв'язок між екстраверсією і комунікабельністю»). Помилка полягає в тому, що загальний фактор екстраверсії вже включає орієнтацію на спілкування, взаємодію, здатність встановлювати і підтримувати контакти з іншими людьми);

– висунуті припущення неможливо перевірити чи є занадто складними для перевірки в рамках даної дослідницької роботи (наприклад, «найбільш ефективним в роботі з тривожними старшокласниками є арт-терапевтичний метод». Для того, щоб перевірити цю гіпотезу необхідно оцінити ефективність усіх наявних методів психологічної корекції, що в рамках окремої дослідницької роботи студента не доцільно);

– гіпотеза не узгоджена з проблемою і метою дослідження;

– гіпотеза сформульована в загальному вигляді, що не розкриває структуру гіпотетичної теорії, яка підлягає перевірці (наприклад, «стиль батьківського виховання впливає на дитину». Помилка полягає в тому, що в гіпотезі не конкретизовано припущення про те, на що саме впливає стиль виховання) [23].

Необхідно зауважити, що деякі види досліджень можуть не мати гіпотези. Це характерно для психологічного обстеження, описових і прикладних досліджень. В цьому випадку дослідник може вказати тільки мету роботи та завдання дослідження.

8. Методи дослідження. Це способи наукового пізнання. У даній частині роботи досліднику необхідно перерахувати ті методи, які він використовував під час науково-дослідницької діяльності:

– теоретичні (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, дедукція, індукція, моделювання та ін.);

– організаційні (порівняльний, лонгітюдний, комплексний методи);

– емпіричні (спостереження, бесіда, опитування, експеримент, тестування, проєктивний метод, психологічний вимір, метод аналізу продуктів діяльності та ін.); дослідник також перераховує методики, які використовуються в емпіричному дослідженні, із зазначенням їх назви, авторів та посилання на джерела (зі списку використаних в роботі джерел), з яких взято опис та методичні рекомендації з використання методик;

– методи обробки даних (методи кількісного та якісного аналізу; статистичні процедури);

– інтерпретаційні методи (генетичний і структурний метод).

Приклад опису методів дослідження.

Тема дослідження: особистісні детермінанти соціально-психологічної дистанції в подружніх стосунках.

Методи дослідження: для вирішення поставлених завдань в роботі були використані теоретичні, емпіричні методи, а також методи кількісної обробки даних:

– *теоретичні методи – аналіз, порівняння, систематизація психологічних відомостей за темою дослідження;*

– *емпіричні методи – для вивчення соціально-психологічної дистанції в парах використовувалися методика «Соціально-психологічна дистанція в міжособистісних стосунках» (С. В. Духновський) [посилання на джерело], «Визначення передбачуваної соціально-психологічної дистанції в міжособистісних стосунках» (С. В. Духновський) [посилання на джерело]; для вивчення особистісних особливостей подружжя, які виступають в якості детермінант соціально-психологічної дистанції в парах використовувалися методика дослідження самоставлення (С. Р. Пантелєєв) [посилання на джерело], методика діагностики міжособистісних стосунків Т. Лірі [посилання на джерело], методика «Рівень суб'єктивного контролю» (Дж. Роттера) [посилання на джерело];*

– *методи математичної статистики (критерій Манна-Уїтні; кореляційний аналіз (критерій Спірмена); регресійний аналіз) [23].*

9. База дослідження та вибірка досліджуваних. Ця частина вступу передбачає опис того – де, коли і з кимовпорядлює дослідження, а також – кількісний та якісний (за статтю, віком та іншими демографічними даними, передбаченими завданнями дослідження, параметрами) опис вибірки досліджуваних.

Приклад опису бази дослідження та вибірки досліджуваних.

Дослідження проводилось на базі Запорізького національного технічного університету в березні-квітні 2017 року. Вибірку досліджуваних склали 40 студентів 2 курсу, які навчаються за спеціальністю «Психологія». Серед досліджуваних – 10 юнаків та 30 дівчат віком від 17 до 19 років.

10. Наукова новизна роботи. Ця частина відображає внесок дослідника в розвиток наукового знання, рішення проблем практики. Наукова новизна роботи повинна бути не тільки продекларована, а й підтверджена.

До ознак, що дозволяють стверджувати про наукову новизну дослідницької роботи, відносяться:

– постановка нової наукової проблеми;

- введення нових наукових категорій і понять, що розвивають уявлення про дану галузь знань;
- розкриття нових закономірностей протікання психічних процесів;
- застосування нових методів, інструментів, апарату дослідження;
- розвиток наукових уявлень про психічну реальність.

Приклад формулювання новизни дослідження.

Тема дослідження: феномен проєкції особистісних властивостей слухачів різних вікових груп на особистість композитора.

Новизна дослідження полягає в наступному. По-перше, розроблена і описана дослідницька процедура виявлення феномена проєкції особистісних властивостей слухачів на особистість композитора при прослуховуванні мелодії. По-друге, виявлено можливості та обмеження аудіальних проєктивних методик в дослідженні особистості.

11. Практична значущість дослідження. Ця частина відображає внесок дослідника в рішення будь-яких конкретних практичних завдань, проблем суспільства або науки. Іншими словами, дослідження дозволяє не стільки отримати нове знання про дійсність, скільки досягти вирішення практичних завдань.

Про практичну значущість роботи свідчать:

- розробка та апробація нової психодіагностичної методики;
- адаптація зарубіжної психодіагностичної методики на україномовній вибірці;
- розробка та апробація плану корекційних, розвиваючих занять, тренінгу;
- розробка психолого-педагогічних рекомендацій зацікавленим особам (батькам, педагогам, фахівцям інших напрямків) та ін. [23].

Приклад опису практичної значущості дослідження.

Тема дослідження: психолого-педагогічний супровід розвитку саморегуляції підлітків.

Практична значущість дослідження. На основі аналізу психолого-педагогічної літератури з проблеми саморегуляції особистості, з урахуванням принципів проведення психологічних тренінгів нами була розроблена програма розвитку регуляторних умінь старшокласників, а також практичні рекомендації педагогам, які проводять навчальні заняття з учнями. Участь у тренінгу з розвитку саморегуляції доволіно активності дозволила старшокласникам засвоїти навички планування своєї діяльності (навички визначення цілей і розробки плану дії), оцінки процесу і результатів своєї діяльності і поведінки, стати більш самостійними, а також більш стійкими до невдач у навчальній діяльності.

Обсяг вступу зазвичай становить 1,5–3 сторінки – в залежності від рівня роботи.

2.2.4 Розділи основної частини

Розділи відображають основний зміст роботи. Дослідницька робота, як правило, складається з двох-трьох розділів, кожен з яких містить не менше двох підрозділів. Підрозділи повинні закінчуватися короткими резюме, розділи – короткими висновками. Питання про кількість розділів в тексті дослідницької роботи вирішується, виходячи з поставленої мети і завдань дослідження.

Приклади назви глав дослідницької роботи.

1. Тема дослідження: особливості ціннісно-сислової сфери особистості глядачів розважальних програм.

Розділ 1. Теоретичні основи вивчення ціннісно-сислової сфери особистості.

Розділ 2. Емпіричне дослідження особливостей ціннісно-сислової сфери особистості глядачів розважальних програм.

2. Тема дослідження: психологічні особливості життєвого шляху жінок-політиків.

Розділ 1. Аналіз підходів до вивчення життєвого шляху в психології.

Розділ 2. Методи дослідження життєвого шляху людини.

Розділ 3. Емпіричне дослідження психологічних особливостей життєвого шляху жінок-політиків.

3. Тема дослідження: розвиток впевненості в собі засобами психологічного тренінгу.

Розділ 1. Аналіз підходів до вивчення феномена впевненості в психології.

Розділ 2. Соціально-психологічний тренінг як метод розвитку впевненості в собі.

Розділ 3. Емпіричне дослідження динаміки розвитку впевненості в собі в процесі соціально-психологічного тренінгу.

1. Опис розділів, що містять літературний огляд

Перші розділи (або один розділ) основної частини роботи зазвичай представляють собою літературний огляд на тему дослідження – виклад різних точок зору на об'єкт і предмет вивчення, опис і аналіз підходів до вивчення проблеми дослідження.

Заголовки розділів повинні відображати основний зміст, який розкривається в ньому, і бути фактичним виконанням теоретичних завдань дослідження.

Приклад назви першого розділу дослідницької роботи. *Тема дослідження: життєвий шлях як предмет психологічного дослідження.*

Назва першого розділу: аналіз підходів до вивчення життєвого шляху в психології.

Курсова і випускна роботи повинні містити не тільки перерахування існуючих підходів, поглядів і визначень ключових понять, але і їх узагальнення, аналіз, систематизацію.

У процесі викладу матеріалу доцільно відобразити наступні аспекти:

- понятійний апарат роботи (визначення ключових термінів);
- основні напрямки, підходи у вивченні проблеми;
- види, функції, структуру досліджуваного явища;
- особливості формування (фактори, умови, механізми, етапи) і прояви (ознаки, нормативне та патологічне функціонування) досліджуваного явища.

Л.В. Куликов наводить таку структуру викладу матеріалу, заснованого на аналізі наукової літератури [12]:

1) феноменологічний опис предмету вивчення (область і частота проявів, тимчасові, просторові та ін. характеристики);

2) місце даного явища серед інших психічних явищ, а також фактори взаємозв'язку з іншими психічними процесами і явищами, що його викликають;

3) опис структури досліджуваного явища;

4) розгляд предмету дослідження відповідно до обраного підходу, наукового напрямку;

5) розгляд сутності, природи явища;

6) опис закономірностей, яким підкоряється явище;

7) можливості використання знання про дане психічне явище в практичній діяльності.

Для наочного представлення різних точок зору, підходів щодо досліджуваного явища, можна використовувати табличну форму.

В завершенні розділів, присвячених аналізу різних точок зору на досліджувану проблему, слід сформулювати основні висновки.

Правила формулювання висновків:

- висновки повинні формулюватися самостійно, використання цитат недоречно;

- висновки повинні формулюватися ємно, змістовно, лаконічно;

– послідовність висновків повинна відображати логіку викладу матеріалу розділу і перебувати у відповідності до поставлених завдань.

Окремий підзаголовок для висновків по розділу не вноситься.

Висновки формулюються, починаючи з ввідних слів «отже», «таким чином».

2. Опис розділу, що містить емпіричне дослідження

Другий розділ роботи (або третій – якщо перші два розділи представляють літературний ряд) представляє собою опис організації емпіричного дослідження, отриманих даних і результатів, а також їх обговорення. Структура і зміст розділу залежить від мети (встановлення взаємозв'язків, відмінностей між явищами, розробки програми психолого-педагогічного супроводу тих чи інших груп та ін.) і виду емпіричного дослідження (прикладне, описове, кореляційне, факторне та ін.).

Назва розділу з емпіричним дослідженням повинна відображати основний зміст, що розкривається в ньому.

Приклад назви другого розділу дослідницької роботи.

Тема дослідження: особливості самоставлення старшокласників з різним рівнем саморегуляції.

Назва другого розділу: емпіричне дослідження самоставлення старшокласників з різним рівнем саморегуляції.

Розглянемо докладніше структуру опису емпіричного дослідження.

1). Процедура дослідження. У цьому підрозділі описується загальна стратегія, план проведення наукового дослідження.

У цьому ж підрозділі описуються терміни, основні етапи, умови проведення емпіричного дослідження, уточнюється гіпотеза дослідження. Принципово важливо, щоб концепція роботи (задум, предмет, мета роботи, методологічна основа дослідження) і стратегія емпіричного дослідження були узгоджені.

Описується також вибірка дослідження. Вибірка – це обмежена за чисельністю група об'єктів (респондентів, досліджуваних), яка спеціально відбирається з генеральної сукупності для вивчення її властивостей. При описі вибірки необхідно вказати: кількість досліджуваних, їх соціально-демографічні характеристики (стать, рід занять, рівень освіти і т. ін.), а також ті відомості, які необхідно врахувати досліднику відповідно до теми, мети та гіпотези дослідження.

Вимоги до вибірки наступні:

а) достатній обсяг вибірки (адекватність). Кількість респондентів залежить від:

– виду і гіпотези дослідження: у тому випадку, коли дослідник проводить прикладне дослідження, то вибіркою може бути сформований робочий або навчальний колектив будь-якої установи, а також тренінгова група, чисельністю, наприклад, від 8 до 18 осіб.;

– методів математично-статистичної обробки даних: у тому випадку, якщо дослідник має намір виявити відмінності між двома незалежними вибірками за допомогою критерію Манна-Уїтні, то буде потрібно мінімум 10 респондентів, тоді як для використання його параметричного аналогу (критерію Стьюдента) необхідно мінімум 30 респондентів; у випадку проведення кореляційного дослідження, необхідна кількість респондентів залежить відогобран критерію; надійні висновки про факторну структуру досліджуваного явища можуть бути отримані лише у тому випадку, коли кількість досліджуваних в вибірці не менш ніж в три рази перевищує кількість ознак, які включено до факторного аналізу.

– бажання дослідника отримати репрезентативні результати: у тому випадку, якщо дослідник прагне отримати достовірні результати, якієвін змож поширити на генеральну сукупність, то обсяг вибірки повинен бути істотно збільшений (наприклад, до 200–500 осіб);

б) гомогенність вибірки (однорідність складу): респонденти, включені до вибірки, повинні мати схожі характеристики (стать, вік, рід занять, наявність певних ознак, суттєвих для даного дослідження);

в) репрезентативність вибірки – здатність вибірки представляти досліджувані явища досить повно з точки зору їх мінливості в генеральній сукупності.

При описі вибірки дослідження можна використовувати результати описової статистики, табличну або графічну форму представлення даних. При плануванні вибірки важливо розуміти, що при виконанні дослідницької роботи недостатньо продемонструвати уміння проводити експеримент чи психодіагностичне обстеження, фіксувати зміни в ході навчання дітей або дорослих, обробляти протоколи, вираховувати бали, складати таблиці та діаграми тощо. Якщо в роботі відсутні висновки, що мають наукову новизну, то підтверджується лише кваліфікація лаборанта, але не бакалавра чи магістра. Для наукових висновків потрібне обґрунтування, база доказів. В емпіричному дослідженні така база може бути створена лише накавдатній та репрезентативній виборці [4; 13; 15; 16].

Приклад опису характеристик вибірки дослідження.

Тема дослідження: особистісні особливості людей з різним типом самопрезентації в інтернет-середовищі.

Характеристика вибірки: у дослідженні взяли участь 40 осіб. З них 50% досліджуваних жіночої статі (20 дівчат), 50% – чоловічої статі (20 юнаків). Всі досліджувані належать до вікового періоду 20–25 років, що відповідає стадії ранньої зрілості, відповідно до вікової періодизації Е. Еріксона. Це період, коли ~~перидимо~~ людьми стоять завдання

досягнення автономії від своїх батьків, досягнення соціально-економічної самостійності, отримання професії та певного соціального статусу, розвиток власної кар'єри, побудова міжособистісних стосунків з протилежною статтю. Всі досліджувані на момент дослідження перебували в процесі отримання освіти, були студентами різних вищих навчальних закладів. Вибірку склали користувачі мережі інтернет з різних міст України: Запоріжжя, Дніпро, Харків, Полтава, Львів, Херсон. Всі досліджувані проводять в мережі тривалій час (не менше 4-х годин щодня), мають свої «сторінки» в соціальних мережах.

2). Опис методів і методик емпіричного дослідження.

Метод – це науковий спосіб пізнання, вивчення дійсності, тобто виявлення сутності, динаміки явища або процесу і фіксації даних про нього. Методика – конкретне втілення методу на рівні приватної дослідницької мети; це конкретна техніка збору і обробки емпіричних даних.

При описі методів дослідження можна скористатися однією з класифікацій методів психології. Наприклад, класифікацією методів Б.Г. Ананьєва, до якої увійшли: 1) організаційні методи – порівняльний, лонгітюдний, комплексний; 2) емпіричні методи – спостереження і самоспостереження, експеримент, аналіз продуктів процесу і діяльності, біографічний метод; 3) методи обробки даних – математико-статистичні методи і якісний аналіз; 4) інтерпретаційні методи – генетичний і структурний метод.

У цій частині роботи дослідник перераховує і описує методи збору та обробки первинної інформації. В якості методів отримання емпіричних даних виступають методи психології, психодіагностичні методики, дослідницькі процедури, а в якості методів обробки інформації – якісно-кількісні методи (математично-статистичні методи, контент-аналіз тощо).

Методики повинні бути узгоджені з теоретичними положеннями роботи; вибір психодіагностичного інструментарію повинен бути обґрунтований. Дослідник повинен зробити роботу з операціоналізації предмета, тобто поставити у відповідність характеристикам досліджуваного явища (стану, процесу) певні методики емпіричного дослідження.

Приклад опису методичного інструментарію емпіричного дослідження [23].

Тема дослідження: суб'єктні властивості особистості раннього зрілого віку.

Предмет дослідження: структура суб'єктних властивостей особистості раннього зрілого віку.

При описі методик дослідження в певній послідовності необхідно вказати:

- 1) повне та скорочене найменування методики;
- 2) автора методики (при необхідності – автора адаптаційної версії методики) із зазначенням джерела зі списку використаних в роботі джерел;
- 3) цільове призначення;
- 4) короткий опис шкал методики;
- 5) відомості про валідність і надійність методики;
- 6) вимоги до респондентів (зокрема, вікові обмеження).

Таблиця 2.1

Методичний інструментарій емпіричного дослідження

<i>Характеристики суб'єкта</i>	<i>Назва і автор методики</i>	<i>Шкали методики</i>
<i>Здатність до самоактуалізації.</i>	<i>Самоактуалізаційний тест (САТ). Автори: Е. Шостром, адаптація Ю. Є. Альошиної, Л.Я. Гозмана, М.В. Кроз.</i>	<i>Компетентність у часі, підтримка, гнучкість поведінки, сензитивність до себе, спонтанність, самоприйняття, контактність, пізнавальні потреби, креативність.</i>
<i>Здатність до саморегуляції.</i>	<i>Стиль саморегуляції поведінки (ССП). Автори: В.І. Моросанова, Є.І. Коноз.</i>	<i>Загальний рівень саморегуляції поведінки.</i>
<i>Рефлексія.</i>	<i>Рівень розвитку рефлексивності. Автор: О. В. Карпов.</i>	<i>Рівень розвитку рефлексивності.</i>
<i>Усвідомлення себе в якості джерела (причини) змін.</i>	<i>Рівень суб'єктивного контролю (РСК). Автори: О.О. Голинкіна, О.М. Еткінд.</i>	<i>Загальна інтернальність.</i>
<i>Позитивне і гармонійне самоставлення.</i>	<i>Методика дослідження самоставлення (МДС) Автор: С.Р. Пантелєєв</i>	<i>Відкритість, самовпевненість, самокерівництво, відображене самоставлення, самоцінність, самоприйняття, самоприв'язаність, внутрішня конфліктність.</i>
<i>Здатність до суб'єкт-суб'єктного спілкування.</i>	<i>Методика дослідження спрямованості особистості в спілкуванні (СОС) Автор: Братченко Л.С.</i>	<i>Діалогічна, авторитарна, маніпулятивна, альтероцентристська, конформна, індиферентна спрямованість.</i>

При описі методик не рекомендується приводити відомості про систему обробки первинної інформації.

Детальний опис дослідницької процедури (мета, структура, хід проведення та т. ін.) – необхідний в разі її самостійної розробки автором. Зокрема, при використанні контент-аналізу вказуються категорії, одиниці і індикатори тексту, система виділення категорій, в додатку розміщується кодировочна матриця та ін.; при використанні глибинного інтерв'ю вказується теоретична підстава розробки системи питань, питання і їх спрямованість (цільове призначення).

При описі методів математично-статистичної обробки даних необхідно вказати: назву методу (критерію); короткий опис методу; обґрунтування його використання в даному дослідженні.

3). Опис і аналіз отриманих емпіричних даних. В результаті проведеного дослідження (психологічного обстеження) дослідник отримує первинні («сирі») дані, які потім будуть зазнавати перетворення і аналізу. В якості результатів дослідження виступають проаналізовані, осмислені підсумки математико-статистичної обробки, якісного аналізу та інтерпретації первинної інформації.

Описувати емпіричні дані і результати необхідно в певній послідовності. Спочатку дослідник представляє результати описової статистики (середнє, дисперсія, стандартне відхилення, мода, відсотки та ін.).

Потім дослідник представляє результати аналітичної статистики (використовуючи методи аналізу нормальності розподілу даних, методи порівняння вибірок, кореляційний аналіз, кластерний і факторний аналіз, регресійний і дисперсійний аналіз).

При описі результатів дослідження важливо дотримуватися наступної послідовності.

1. Вступне речення – наприклад: «В ході емпіричного дослідження ціннісних орієнтацій підлітків ми отримали наступні дані (див. табл.3.1)». Або «В ході кореляційного аналізу параметрів емоційного інтелекту і соціометричних виборів ми отримали наступні дані (див. рис.3.2.)».

2. Представлення даних в табличній або графічній формі.

3. Опис (вербалізація) даних, відображених в таблиці або на рисунку.

4. Пояснення, інтерпретація отриманих даних.

Інтерпретація – це пояснення того чи іншого результату емпіричного дослідження з точки зору теоретико-методологічних основ дослідження. Даючи інтерпретацію, дослідник пояснює, чому були отримані саме ці результати, що вони означають. Автор роботи може також співвіднести отримані дані з результатами інших досліджень.

Інтерпретація результатів математично-статистичного аналізу даних являє собою пояснення тих психологічних властивостей, закономірностей, які стоять за цифрами, коефіцієнтами.

Опис і інтерпретація емпіричних даних і результатів дослідження повинні бути змістовними, повними і коректними.

Необхідно врахувати, що якість інтерпретації залежить від особистості дослідника, рівня його обізнаності, ґрунтованості, вільного володіння понятійно-категоріальним апаратом науки (під поняттями, концепції, в рамках яких було виконано дослідження), повноти опису і глибини узагальнення первинної психологічної інформації.

Таблиці з «сирими даними», а також інша допоміжна інформація міститься в додатки.

У дослідницькій роботі в якості ілюстративного матеріалу можуть бути також використані малюнки (роздруковані, або представлені в оригіналі, або копії) та фотографії.

Висновки по емпіричному розділу формулюються без додаткового заголовка – з використанням вступних слів «отже», «таким чином». У висновках змістовно і лаконічно формулюються результати емпіричного дослідження – відповідно до емпіричних завдань дослідження, сформульованим у вступі.

Висновки дослідження:

- мають бути наслідком даного дослідження і не вимагати додаткових вимірів, доказів;
- мають відповідати поставленим завданням, меті дослідження;
- мають формулюватися в узагальненій, лаконічній формі (не припустимо використовувати мову математичної статистики, наприклад, приводити коефіцієнти кореляції, висловлюватись у термінах «фактор», «кореляція», «дисперсія» та ін.);
- не повинні містити загальновідомих істин, теоретичних положень (наприклад, «сім'я має суттєвий вплив на розвиток дитини»);
- складаються у вигляді тверджень, які формулюються від загальної двопитного;
- формулюються самостійно, без посилань на наукові джерела.

2.2.5 Висновки

Виклад змісту роботи закінчується висновками, які представляють собою короткий огляд (резюме) всього виконаного дослідження. Як правило, висновки складають 2–4 сторінки.

Як правило, висновки нумеруються, кожен новий висновок починається з нового рядка. Бажано, щоб нумерація висновків була

проведена у відповідності до нумерації завдань дослідження (тобто, висновки формулюються по кожному з поставлених завдань).

Таким чином, у загальних висновках по роботі в цілому автор:

1) формулює основні результати і висновки дослідження відповідно до мети, гіпотези (якщо така була позначена) і завдань дослідження;

2) оцінює відповідність результатів дослідження поставленим завданням і меті;

3) дає оцінку ефективності обраного підходу до вирішення означеної проблеми;

4) вказує практичну значущість і новизну результатів дослідження (якщо такі мають місце);

5) позначає перспективи подальших розвідок в рамках теми.

2.2.6 Список використаних джерел

Список використаних джерел представляє собою обов'язкову частину тексту дослідницької роботи. У нього в алфавітному порядку включаються тільки ті джерела, які були вивчені і використані в тексті роботи. Всі джерела мають бути представлені мовою оригіналу (тобто, не перекладаються на мову, якою виконана робота) та не мають повторюватися кілька разів, навіть якщо в тексті роботи вони згадувалися більш ніж один раз.

Джерела англійською мовою розміщуються у списку після українсько- та російськомовних джерел – також за алфавітом.

В якості джерел дослідник може використовувати статті, опубліковані в наукових журналах, дисертації, автореферати дисертацій, монографії, а також довідкову літературу (енциклопедії, словники), представлені в друкованому або електронному вигляді.

Рекомендується включати в список використаних джерел публікації:

– провідних наукових вітчизняних журналів, що входять до переліку рекомендованих ВАК (фахових видань), а також включених в бібліографічну базу даних наукових публікацій;

– зарубіжних видань;

– за темою дослідження за останні 10–15 років.

Список використаних джерел оформлюється відповідно до діючої системи «ДСТУ 8302:2015. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання», що вступив в дію 01.07.2016р. Правила оформлення списку використаних джерел у курсовій/випускній роботі представлено в п. п. 3.10 даного посібника.

Варто відмітити, що в обсяг курсової/випускної роботи (кількість сторінок, що вказується у рефераті до роботи) не входить ані список використаних джерел, ані додатки, але їх сторінки нумеруються.

2.2.7 Додатки

Додаток являє собою додаток до основної частини роботи. У нього можуть увійти допоміжні і додаткові матеріали в текстовій, табличній і графічній формах. В додаток розміщують:

- описи маловідомих психодіагностичних методик;
- зведені таблиці первинних емпіричних даних;
- результати математично-статистичної перевірки гіпотез дослідження в табличному вигляді;
- повний опис програм розвиваючих, корекційних, тренінгових занять (якщо це передбачено завданнями дослідження);
- ілюстрації (фотографії продуктів діяльності, малюнки, колажі та ін.).

Додаток може бути представлений мовою оригіналу, що позначається в дужках у назві додатку. Правила оформлення додатку представлено в п. п. 3.10 даного посібника, а приклад – в Додатку А.

РОЗДІЛ 3

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕННЯ КУРСОВОЇ ТА ВИПУСКНОЇ РОБОТИ

Усі складові курсової та випускної роботи потребують відповідного оформлення.

Роботу виконують українською мовою. Переклад на українську мову (з російської), зроблений за допомогою спеціальних комп'ютерних програм, варто дуже уважно перевірити на предмет помилок та недоліків перекладу (особливо «комп'ютерного» перекладу).

Перекладу не підлягають бібліографічні описи, які входять до списку використаних джерел: описи джерел подаються у списку мовою оригіналу.

3.1 Технічні характеристики оформлення роботи

Текст роботи набирають на комп'ютері: шрифт Times New Roman текстового редактору Word; 14 пт; 1,5 міжрядковий інтервал.

Друкують роботу на білих листах паперу формату А4 з однієї сторони, залишаючи поля:

- праве – 1 см;
- ліве – 3 см;
- верхнє і нижнє – 2,0 см.

З метою запобігання шкоди у разі попадання вологи на сторінки друкованої роботи, не допускається її друк на струйному принтері (за винятком сторінок з кольоровим зображенням).

Абзацний відступ повинен бути однаковим впродовж усього тексту звіту і дорівнювати п'яти знакам.

В тексті курсової/випускної роботи не допускається виділення жирним шрифтом або курсивом, підкреслення в основному тексті роботи. Винятково це допустимо в тексті додатків.

Вписувати вручну в текст окремі іншомовні слова, формули, умовні позначки допускається чорним кольором, при цьому вписаний текст повинен бути наближеним за розміром та щільністю до основного тексту.

Допускається робити окремі незначні виправлення з використанням корегуючого засобу, акуратно вписавши поверх «коректора» чорним кольором правильний текст.

Сторінки випускної роботи нумеруються арабськими цифрами шрифтом 14 пт у правому верхньому куті без знака № та без крапки в кінці.

Такі структурні елементи роботи як титульний лист, завдання, реферат включають до загальної нумерації сторінок, але номер на цих

сторінках не друкують. Тобто, номери на сторінках друкують, починаючи зі змісту.

Пробілів не має бути перед: розділовими знаками, закриттям дужки, лапками, знаками %, %. Після вказаних елементів має бути пробіл перед наступним текстом.

Між прізвищем та ініціалами в тексті має бути пробіл, а між ініціалами – ні. Наприклад: *Рубінштейн С.Л.*

Прізвище не може «відриватися» від ініціалів – тобто має бути розміщеним цілком в одній строці. Тому замість звичайного пробілу між ініціалами та прізвищем використовують нерозривний пробіл (замість пробілу набирається комбінація 3х клавіш Ctrl+Shift+Space (пробіл) одночасно).

В тексті мають бути правильно розставлені пробіли для дефісів та тире: між словом з дефісом пробілу не має бути (наприклад: *по-перше; будь-який, з-під*); між словом та тире має бути пробіл.

Тире ставиться в наступних випадках:

1) між двома чи кількома словами для позначення меж («від... до»):

а) просторових, наприклад: *переліт Одеса–Київ; рухатись шляхом Львів–Київ–Харків;*

б) часових, наприклад: *дослідження XI–XIII століть; план на січень – березень;*

в) кількісних, наприклад: *рукопис обсягом десять – дванадцять сторінок (те ж саме цифрами: 10–12); предмет масою 300–500 грамів; 5–7-річна програма.*

Якщо між двома числами, що стоять поруч, можна за змістом вставити не слова «від... до», а слово або (чи), то вони поєднуються дефісом, наприклад: *буде у відрядженні п'ять-шість днів* (але при цифровому позначенні ставиться тире: *5–6 днів*).

2) між двома або кількома власними назвами, сукупністю яких називається будь-яке вчення, науковий заклад тощо, наприклад: *закон Геккеля-Мюллера; зустріч «Динамо» – «Металург».*

3. Тире ставиться між окремими словами для показу внутрішнього зв'язку між ними, наприклад: *конференція «Психологія – людина – навколишнє середовище»; вчора – сьогодні – завтра; «Кращий студент – 2017».*

Крапки не ставляться в кінці заголовків, назв таблиць, рисунків, а також – після пояснень до таблиць та після підрисуночних надписів.

По центру до тексту (без абзацу) мають бути вирівняні:

– назви розділів та додатків;

– назви таблиць та рисунків та самі таблиці й рисунки;

– «шапки» в таблицях.

Знаки апострофу та лапок мають бути однаковими впродвж всього тексту: (апостроф – `); (лапки – «»).

В десяткових дробах має стояти кома, а не крапка (0,83).

Позначка номеру в тексті роботи має бути № замість N.

Шрифт в таблицях може бути на 1–2 пункти менший за основний. А при продовженні таблиці на іншій сторінці має бути повторена «шапка» таблиці та вказано «продовження таблиці ....» (приклад – див. в п. п. 3.7).

3.2 Обсяги змістовних частин роботи

Всі сторінки роботи підлягають загальній нумерації за описаним раніше принципом, а їхня нумерація надається у змісті роботи.

Слід зауважити: до загального обсягу випускної роботи (загальна кількість сторінок, яка вказується в РЕФЕРАТІ) не враховують сторінки, на яких розміщено список використаних джерел та додатки.

Рекомендовані загальні обсяги для курсової та випускних робіт за умов комп'ютерного набору (шрифт Times New Roman; 14 пт; 1,5 інтервал) та кількість використаних літературних джерел наведено в табл. 3.1.

Таблиця 3.1

Загальні обсяги для курсової та випускних робіт

№ за /п	Вид роботи	Загальний обсяг роботи (сторінок)	Кількість літературних джерел
1	Курсова робота	30–40	25–30
2	Випускна робота ОКР «Бакалавр»	70–80	60–80
3	Випускна робота ОКР «Магістр»	90–120	70–100

Обсяги структурних елементів роботи рекомендується розподілити таким чином:

- а) обсяг РЕФЕРАТУ не має перевищувати 1 сторінку;
  - б) обсяг ВСТУПУ не має перевищувати 4–5 сторінок;
  - в) рекомендований обсяг теоретичних матеріалів – 30%–40% від загального обсягу роботи;
  - г) обсяг емпіричних матеріалів може становити до 60%–70% від загального обсягу роботи;
  - д) обсяг ВИСНОВКІВ не повинен перевищувати 6 сторінок.
- В кінці кожного розділу рекомендується робити короткі висновки стосовно матеріалів, викладених у розділі;

ж) СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ повинен містити рекомендовану в табл. 3.1 кількість джерел. На включені в такий список літературні джерела мають бути посилання в основному тексті роботи. Не слід включати в бібліографічний список ті роботи, які фактично не були використані. Не рекомендується включати в цей список енциклопедії, довідники, науково-популярні книги, якщо немає особливої необхідності у використанні таких видань.

Джерела у списку подаються мовою оригіналу в алфавітному порядку. Англomовні джерела подаються після всіх україно- та російськомовних джерел, також в алфавітному порядку.

3.3 Оформлення структурних частин роботи

Приклади оформлення окремих структурних частин курсової та випускної роботи наведено в Додатку А.

Першим в роботі розміщують титульний лист. Переноси слів та скорочення у заголовках титульного листа (тема роботи та ін.) не допускаються.

Після титульного листа розміщують ЗАВДАННЯ та РЕФЕРАТ (для випускної роботи).

Наступним подають ЗМІСТ роботи. У ньому вказують назви розділів, підрозділів, пунктів, підпунктів та сторінки, на яких вони розміщені. Назви у ЗМІСТІ повинні повністю співпадати з назвами, які розміщено безпосередньо в тексті роботи.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ подають у роботі за необхідності окремим списком перед ВСТУПОМ, якщо в роботі було вжито специфічну термінологію а також маловідомі скорочення, нові символи, позначення тощо. Перелік друкують двома колонками, в яких зліва за алфавітом наводять, наприклад, скорочення, справа – їх детальну розшифровку. Якщо в роботі використовують спеціальні терміни, скорочення, символи, позначення тощо, які повторюються менше трьох разів, перелік не складають, а їх розшифровку наводять у тексті при першому згадуванні.

Заголовки структурних частин (ЗМІСТ, ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ, ВСТУП, РОЗДІЛ, ВИСНОВКИ, СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ) та додаткових елементів випускної роботи (РЕФЕРАТ, РЕЦЕНЗІЯ, ВІДГУК) друкують великими літерами та розташовують по центру до основного тексту, без абзацу. Текст розміщують через два вільні рядки після заголовку структурного елементу.

Кожну структурну частину курсової/випускної роботи починають з нової сторінки. Слід зауважити, що скорочення та переноси слів у заголовках не допускаються. Крапку в кінці заголовків не ставлять.

Нумерацію сторінок а також розділів, підрозділів, пунктів, рисунків, таблиць, формул подають арабськими цифрами без знака № (дивись далі в тексті більш детальну інформацію).

3.4 Особливості оформлення текстового матеріалу

Текстовий матеріал наукової роботи вельми різноманітний. Окрім питань, розглянутих в 1 та 2 розділах, варто звернути увагу і на правильне вживання в текстах курсових/випускних робіт складних числівників, літерних позначень, цитат, посилань, перерахувань і т. ін., тобто тих моментів, які при оформленні потребують знання особливих техніко-орфографічних правил.

3.4.1 Вживання кількісних числівників

У курсових/випускних роботах психологічної тематики часто використовується цифрова та словесно-цифрова форма запису інформації. Тому слід пам'ятати, що прості кількісні числівники, якщо при них немає одиниць виміру, пишуться словами (п'ять випадків, п'ять організацій). Складні числівники пишуться цифрами, за винятком тих, якими починається абзац (вони пишуться словами). Числа із скороченим позначенням одиниць виміру пишуться цифрами (24 кг, 125 грн). При перерахуванні однорідних чисел (величин, відношень) скорочена назва одиниць виміру ставиться після останньої цифри.

3.4.2 Вживання скорочень

У курсових та випускних роботах часто використовуються скорочення. В наукових текстах зустрічаються такі види скорочень:

- а) літерні абрєвіатури;
- б) складноскорочені слова;
- в) умовні скорочення за початковими літерами слів;
- г) умовні скорочення за частинами слів та початковими літерами.

Якщо використовуються незагальноприйняті абрєвіатури, при першому згадуванні вони вказуються у круглих дужках після повного найменування, надалі вживаються у тексті без розшифровки або подаються у ПЕРЕЛІКУ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ перед ВСТУПОМ.

Наведемо кілька загальноприйнятих умовних скорочень, які використовуються при оформленні випускної роботи:

- а) після перерахування (і т. ін.; і т. д.; і т. п.);
- б) при посиланнях (див. – дивись, пор. – порівняти);
- в) при позначенні цифрами століть і років (ст., р., рр.);
- г) інші загальноприйняті скорочення: т. – том, н. ст. – новий стиль, н. е. – наша ера, м. – місто, обл. – область, с. – сторінки, акад. – академік, доц. – доцент, проф. – професор, психол. – психологічних, к. н. – кандидат наук.

У наукових текстах і формулах дуже поширені літерні позначення. У курсовій/випускній роботі повинна бути створена така система, коли одному літерному позначенню відповідає одна величина, і навпаки, кожна величина репрезентується одним літерним позначенням.

3.4.3 Оформлення переліків

Наукові тексти відзначаються великою кількістю перерахувань (переліків), які складаються як із закінчених, так і з незакінчених фраз. Незакінчені фрази пишуться з маленьких літер і позначаються арабськими цифрами або маленькими літерами із напівкруглою дужкою, що закривається.

Перший варіант: перерахування складаються з окремих слів (або невеликих фраз без розділових знаків), які пишуться разом з іншим текстом і відокремлюються один від одного комою. Наприклад: *«Всі сукупності матеріальних об'єктів існують у чотирьох типологічних рівнях: хімічному, фізичному, біологічному та матеріальному, серед яких кожен наступний акумулює в собі, принаймні, левову частку властивостей попередніх.»*

Другий варіант: перерахування складається із розгорнутих фраз з власними розділовими знаками. Тут елементи перерахування найчастіше пишуться з нового рядка і відокремлюються один від одного крапкою з комою.

Наприклад: *«Пізнання за своєю сутністю є ієрархічним, оскільки воно вимагає багаторівневого дослідження предметів:*

- а) дослідження предмета – власний рівень;*
- б) дослідження цього ж предмета як елемента більш широкої системи – вищий рівень;*
- в) дослідження предмета у відносинах з елементами, що складають цей предмет, – нижчий рівень».*

Коли частини перерахування складаються із закінчених фраз, вони пишуться із абзацними відступами, починаються з великих літер і відокремлюються один від одного крапкою.

Приклад.

«План роботи психолога ПС підприємства складається з наступних розділів.

1. Психологічна діагностика кандидатів на заняття вакантних посад і оптимізація критеріїв профвідбору різних посадових категорій персоналу.

2. Участь в роботі атестаційної комісії.

3. Аналіз соціально-психологічних процесів в колективі.

4. Динамічне психологічне спостереження за співробітниками.

5. Навчання різних категорій персоналу основам психологічних знань.

6. Проведення підготовчих заходів для планування роботи наступного року.»

Переліки, за потреби, можуть бути наведені всередині пунктів або підпунктів. В такому разі перед переліком ставлять двокрапку, окрім випадку, коли перелік починається з великої літери.

Перед кожною позицією переліку слід ставити малу літеру української абетки з дужкою, або, не нумеруючи – дефіс (перший рівень деталізації).

Приклад 1: *«Таким чином, подальша диференціація концептуальних уявлень про рефлексію можлива за трьома підставами:*

– характер, модальність досвіду особистості, що є об'єктом рефлексії;

– характер ситуації утруднення;

– механізми, що забезпечують зміни й перебудову досвіду особистості.»

Приклад 2: *«Таким чином, подальша диференціація концептуальних уявлень про рефлексію можлива за трьома підставами:*

а) характер, модальність досвіду особистості, що є об'єктом рефлексії;

б) характер ситуації утруднення;

в) механізми, що забезпечують зміни й перебудову досвіду особистості.»

Для подальшої деталізації переліку слід використовувати арабські цифри з дужкою (другий рівень деталізації).

Переліки першого ~~рівня~~ ~~закладі~~ друкують малими літерами з абзацного відступу (5 знаків), другого рівня – з відступом відносно місця розташування переліків першого рівня (додатково до абзацу – 2 знаки, тобто 7 знаків).

Приклад: «Означимо, які знакові системи відповідають тому чи іншому виду комунікації:

а) вербальна комунікація використовує в якості знакової системи звичайну мову (звукова мова);

б) невербальна комунікація включає наступні знакові системи:

1) оптико-кінетичну;

2) паралінгвістичну та екстралінгвістичну;

3) організацію простору та часу комунікаційного процесу;

4) «контакт очей».

Правила написання наступного після розділового знаку тексту з великої/маленької літери – такі ж самі, як і при складанні будь-якого тексту: після крапки наступний текст пишеться з великої літери; після двокрапки, коми з крапкою, коми, крапки в скороченому слові, і т. ін. – з маленької літери.

3.4.4 Оформлення приміток та виносок

Примітки вміщують у роботі за необхідності пояснення змісту тексту, таблиці або ілюстрації.

Примітки розташовують безпосередньо після тексту, таблиці або ілюстрації, яких вони стосуються.

Одну примітку не нумерують.

Слово «Примітка» друкують з великої літери з абзацного відступу, не підкреслюють, після слова «Примітка» ставлять крапку і з великої літери в тому ж рядку подають текст примітки.

Декілька приміток нумерують послідовно арабськими цифрами з крапкою. Після слова «Примітки» ставлять двокрапку і з нового рядка з абзацу після номера примітки з великої літери подають текст примітки.

Пояснення по окремих даних, наведених у тексті або таблицях, допускається оформляти виносками.

Виноски позначають надрядковими знаками у вигляді арабських цифр (порядкових номерів) з дужкою або знаку *.

Знаки виноски проставляють безпосередньо після того слова, числа, символу, речення, до якого дають пояснення, та перед текстом пояснення.

Текст виноски вміщують під таблицею або в кінці сторінки й відокремлюють від таблиці або тексту лінією довжиною 30–40 мм, проведеною в лівій частині сторінки.

Текст виноски починають з абзацного відступу і друкують за машинописного способу виконання звіту через один інтервал, за машинного способу – з мінімальним міжрядковим інтервалом. Приклад оформлення виноски наведено в додатку Б – у прикладі оформлення відгуку наукового керівника для випускної роботи.

3.4.5 Оформлення посилань та цитат у тексті роботи

У науковій роботі обов'язково мають бути посилання на джерела та список використаних джерел після висновків тексту.

Посилання в тексті роботи подаються тільки у квадратних дужках, наприклад [1], [1; 6], де цифри 1 і 6 відповідають порядковому номеру праці або джерела у СПИСКУ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ. Якщо посилання на джерела підряд з 1 по 4, тоді [1–4].

Посилання на конкретні сторінки наводяться після номера джерела через кому з маленької букви «с.», наприклад: [1, с. 5]. Якщо посилання на кілька праць, то вони розділяються крапкою з комою: [1, с. 5; 6, с. 25–33].

Якщо використано відомості, матеріали чи твердження з монографій, оглядових статей, інших джерел з великою кількістю сторінок, тоді в посиланні необхідно точно вказати номери сторінок, ілюстрацій, таблиць тощо з джерела, на яке дано посилання.

Посилання у тексті зазвичай робиться в кінці речення. Крапка ставиться після закритої квадратної дужки.

Посторінкові посилання не робляться.

Розгорнуті посилання, наприклад (Олексієнко А.П. Вступ до мовознавства. – К., 2017. – С. 54), в тексті роботи не подаються.

Неприпустиме посилання на неопубліковані та незавершені праці.

Важливо давати посилання на джерело також при непрямому цитуванні – переказі, викладі думок інших авторів своїми словами; при огляді загальних тенденцій наукових досліджень; при зазначенні фактичних даних і результатів попередніх досліджень.

Наукові терміни, запропоновані іншими авторами, не виділяються лапками, за винятком тих, що викликали загальну полеміку. У цих випадках використовується вираз «так званий».

При написанні роботи слід обов'язково посилатись на ті джерела, з яких використано матеріал для тексту роботи – або дослівний (це вважається прямим цитуванням), або – перероблений, переформульований, узагальнений (це вважається непрямым цитуванням). При цьому варто дотримуватись наступних правил посилання та цитування.

Бібліографічні описи джерел, на які зроблено посилання в тексті курсової/випускної роботи, розміщують у СПИСКУ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ в алфавітному порядку. Джерела у представленому списку не повинні повторюватися. Тобто, посилатися на одне й те саме джерело можна багато разів у тексті, а у СПИСКУ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ воно має бути представлено тільки один раз.

Посилання на джерела зі списку помічають у квадратних дужках [1; 5–7] – для кількох джерел, або [48] – для одного джерела.

В разі використання цитат і даних з монографій, статей та інших джерел, які мають великий обсяг, в описі джерела (у СПИСКУ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ) необхідно вказати номери сторінок, на яких розміщено використаний матеріал.

Посилання на нормативні акти в тексті роботи мають позначатися в квадратних дужках тільки порядковими номерами бібліографічних описів цих документів та їх джерел у СПИСКУ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ без вказівки на конкретні сторінки (номер, дати) джерел.

Цитати звичайно наводять:

- для підтвердження власних аргументів;
- як посилання на авторитетне джерело;
- для критичного аналізу того чи іншого твердження.

В інших випадках краще робити непряме цитування.

Цитати в науковому тексті використовуються рідко; можна зазначити основну ідею, а після неї в дужках вказати прізвище автора, який вперше її висловив.

При цитуванні слід звертати увагу на такі вимоги.

1. Текст цитати починається і закінчується лапками і наводиться дослівно. Науковий етикет вимагає точне відтворення цитованого тексту, бо найменше скорочення наведеного витягу може спотворити зміст.

Наприкінці цитати закривають лапки та вказують номер посилання та сторінку, з якої взята цитата. Лапки впродовж всього тексту роботи повинні мати однаковий стиль – «...». Крапка ставиться в кінці речення, тобто після закриття квадратної дужки, без пробілу.

Приклад: *«Практична психологія – це одна з форм людської духовної практики, що має на меті внесення коректив у структуру та зміст ментального буття людини, її взаємин з навколишнім світом, розглядаючи при цьому особистість з точки зору її індивідуальності, як неповторне соціобіологічне явище» [18, с. 23].*

2. Якщо в курсовій або випускній роботі наводять декілька цитат з одного джерела, то кожну з них у тексті позначають одним порядковим номером в СПИСКУ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ та відповідними сторінками, з яких взято ці цитати. Наприклад: [2: с.15, с. 33].

3. Цитування повинно бути повним, без довільного скорочення авторського тексту і без перекручень думок автора. Пропуск слів у цитаті позначається трьома крапками. Вони ставляться у будь-якому місці цитати (на початку, всередині, на кінці). Якщо перед випущеним текстом або за ним стояв розділовий знак, то він не зберігається.

4. При непрямому цитуванні слід бути максимально точним і коректним, і також обов'язково посилатись на джерело.

5. Якщо автор виявляє своє ставлення до цитованого тексту, то після нього у круглих дужках ставиться знак оклику або знак питання.

3.5 Оформлення розділів та підрозділів роботи

3.5.1 Заголовки розділів та підрозділів та їх розміщення в тексті

Розділи і підрозділи повинні мати заголовки. Пункти і підпункти можуть мати заголовки.

Перенесення та скорочення слів у заголовках розділів та підрозділів, а також в темі роботи не допускається. Наприкінці заголовків крапка не ставиться.

Новий розділ, як і структурні елементи – РЕФЕРАТ, ЗМІСТ, ВСТУП, ВИСНОВКИ, СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ, ДОДАТКИ, слід починати з нової сторінки, а його заголовок розміщувати по центру до основного тексту (без абзацу). Відстань між заголовком розділу або іншого структурного елементу та подальшим текстом за машинного способу набору (комп'ютерного, міжрядковий інтервал – 1,5 пт) має бути два вільні рядки.

Відстань між заголовком підрозділу і подальшим чи попереднім текстом за машинного способу набору (комп'ютерного, міжрядковий інтервал – 1,5 пт) має бути один вільний рядок.

Заголовки підрозділів друкують з абзацного відступу маленькими літерами (з першої великої), без крапки в кінці заголовка, через два вільні рядки після назви розділу або один пропущений рядок після попереднього тексту.

Відстань між заголовком пункту і подальшим чи попереднім текстом за машинного способу набору (комп'ютерного, міжрядковий інтервал – 1,5 пт) має бути такою ж, як у тексті, без вільного рядка.

Відстань між основним текстом і номером таблиці (або початком ілюстрації) за машинного способу набору (комп'ютерного) має бути такою ж, як у тексті (тобто, міжрядковий інтервал – 1,5 пт), без вільного рядка.

Відстань між кінцем таблиці (або назви рисунку) і подальшим текстом за машинного способу набору (комп'ютерного, міжрядковий інтервал – 1,5 пт) має бути один вільний рядок.

Відстань між основами рядків заголовку, а також між двома заголовками приймають такою, як у тексті.

Не допускається розміщувати назву підрозділу, пункту, підпункту в нижній частині сторінки, якщо після неї розміщено тільки один рядок тексту. В такому разі заголовок та подальше викладення тексту слід починати з наступної сторінки.

3.5.2 Нумерація розділів та підрозділів

Новий розділ починають з нової сторінки. Для нумерації розділів після слова РОЗДІЛ ставиться його номер арабськими цифрами без крапки

та без знаку №. Після цього з нового рядка по центру до тексту (без абзацу) друкують заголовок розділу великими літерами, без крапки в кінці.

Після назви розділу перед наступним текстом або назвою підрозділу слід зробити відстань в два вільні рядки.

Підрозділи нумерують двома арабськими цифрами (між якими ставиться крапка) у межах кожного розділу: перша цифра – номер розділу, друга – порядковий номер підрозділу. В кінці номера підрозділу також ставиться крапка і друкується заголовок підрозділу без крапки в кінці. Перед наступним текстом слід зробити відстань в один вільний рядок.

3.6 Оформлення ілюстрацій

Основними видами ілюстративного матеріалу в курсових/випускних роботах є схеми, графіки, рисунки, діаграми, фотознімки, креслення.

Схема – це зображення, яке передає зазвичай за допомогою умовних позначень і без збереження масштабу основну ідею явища або процесу, показує взаємозв'язок їх головних елементів.

Результати обробки числових даних можна подати у вигляді графіків, тобто умовних зображень величин та їх співвідношень, через геометричні фігури, точки, лінії.

Діаграма – це один із способів графічного зображення залежності між величинами. Відповідно до форми побудови розрізняють діаграми площинні, лінійні й об'ємні. При виборі типу діаграми необхідно враховувати характер вихідних даних і мету побудови, наприклад, для відображення динаміки показників доцільно застосувати лінійний графік або стовпцеву діаграму, а складу та структури – секторну діаграму.

Як правило, графічні рисунки будуються в прямокутній системі координат; нанесення масштабних цифр по осях координат обов'язкове для будь-якого графіка. Осі абсцис і ординат викреслюються суцільними лініями. На кінцях координатних осей стрілок не ставлять. Цифри ставляться зовні контуру. Написи, що позначають величини, відкладені по осях, мають свій рядок паралельно осі. В написі указують назву відкладеної величини і одиниці вимірювання. На графіках потрібно обов'язково наносити крапки, відповідні експериментальним даним. Якщо крива, зображена на графіку, займає невеликий простір, то для економії місця числові розподіли на осях координат можна починати не з нуля, а обмежувати тими значеннями, в межах яких розглядається дана функціональна залежність. Ілюстрація має містити мінімум написів, які слід замінити цифровими або буквеними позначеннями, розшифрованими в підписі до неї.

На всі ілюстративні матеріали мають бути посилання у тексті роботи. Ілюстративний матеріал необхідно подавати безпосередньо після тексту, де він згаданий вперше, або на наступній сторінці.

Будь-який різновид ілюстративного матеріалу позначається словом «Рис. _____», яке разом з назвою ілюстративного матеріалу розміщують по центру (без абзацу) після самої ілюстрації та пояснювальних даних до неї.

Не слід оформлювати посилання на ілюстрації як самостійні фрази, в яких лише повторюється те, що міститься у назві ілюстрації. У тому місці, де викладається тема, пов'язана з ілюстрацією, розміщують посилання у вигляді виразу у круглих дужках «(рис. 5.1)» або «... як це показано на рис. 5.1».

Ілюстрації в основному тексті нумеруються в межах розділу, за винятком ілюстрацій, поданих у додатках.

Номер ілюстрації в основному тексті складається з номера розділу і порядкового номера ілюстрації, відокремлених крапкою. Між номером ілюстрації та її назвою проставляють крапку.

Наприклад: *Рис. 3.1 – перша ілюстрація третього розділу.*
А розмістити її в тексті треба таким чином:

(ілюстрація)
(пояснення до ілюстрації)
Рис. 3.1. Назва ілюстрації

Наочний приклад оформлення ілюстрації наведено в додатку А.

Номер ілюстрації в додатках складається з літери додатку і порядкового номера ілюстрації в межах цього додатку. Наприклад: Рис. Д.1 – перша ілюстрація додатку Д.

Якщо ілюстрація не вміщується на одній сторінці, можна переносити її на інші сторінки, вміщуючи назву ілюстрації на першій сторінці, пояснювальні дані – на кожній сторінці, і під ними по центру (без абзацу) позначають:

Рис. ____, лист ____

3.7 Оформлення таблиць

Над відповідною таблицею по правому краю без абзацного відступу розміщується напис «Таблиця» із зазначенням її номера та назви. Таблиці нумерують послідовно в межах розділу. Номер таблиці складається з номера розділу і порядкового номера таблиці, між якими ставиться крапка (наприклад: *Таблиця 2.1 (перша таблиця другого розділу)*).

Номер таблиці розміщується по правому полю (без крапки в кінці), а з нової строки по центру (без абзацу) розміщується її назва. Назву (заголовок) таблиці друкують з великої літери без підкреслень та крапки в кінці. Назва повинна бути стислою і відображати зміст таблиці. Заголовки граф і рядків таблиці мають бути короткими і починатися з великої букви,

підзаголовки – з маленької, якщо вони складають із заголовком одне речення, і з великої – якщо вони є самостійними. Всі слова в заголовках, як правило, наводять без скорочень в називному відмінку однини. Крапка в кінці заголовка і підзаголовка не ставиться. При перенесенні частини таблиці на іншу сторінку слово «Таблиця» та її номер вказують один раз над першою частиною таблиці, над іншими частинами по центру пишуть слова «продовження таблиці» і вказують номер таблиці. Над перенесеною частиною таблиці повторюють «шапку» таблиці. Якщо шапка громіздка, можна її не повторювати. У такому випадку графі таблиці нумерують і повторюють в подальшому тільки їх нумерацію (див. табл. 3.1).

Приклад оформлення табл. в тексті роботи та перенесення таблиці на наступну сторінку.

Таблиця 3.1

Назва таблиці

Назва підприємства	Стаж роботи на підприємстві, %					
	5 років	7 років	10 років	12 років	15 років	Більше 20 років

продовження табл. 3.1

1	2	3	4	5	6	7

3.8 Оформлення формул та рівнянь

Формули та рівняння розташовують безпосередньо після тексту, в якому вони згадуються, по центру до тексту (без абзацу).

Довгі і громіздкі формули, які мають у своєму складі знаки суми, добутку, ділення тощо, розміщують на окремих рядках. Це стосується також і всіх нумерованих формул.

Для економії місця кілька коротких однотипних формул, відокремлених від тексту, можна подати в одному рядку, а не одна під одною. Невеликі і нескладні формули, які не мають самостійного значення, вписують серед основного тексту.

Пояснення значень символів і числових коефіцієнтів треба подавати безпосередньо під формулою в тій послідовності, у якій вони наведені у формулі. Значення кожного символу і числового коефіцієнту записують з нового рядка. Перший рядок пояснення починають зі слова «де» без двокрапки.

Рівняння і формули необхідно відділяти від подальшого тексту вільними рядками (не менше одного). Якщо формула (рівняння) не

вміщується в один рядок, її переносять у наступний рядок після знаків «=», «+», «-», «х», «:».

Нумерувати слід лише ті формули, на які є посилання у тексті. Порядкові номери позначають арабськими цифрами в круглих дужках біля правого поля.

Слід пам'ятати, що формула входить до речення як його рівноправний елемент, тому в кінці формул і в тексті перед ними розділові знаки ставляться відповідно до правил пунктуації.

Двокрапку перед формулами ставлять, якщо у тексті перед нею є узагальнююче слово або цього вимагає побудова тексту перед формулою. Розділовими знаками між формулами у тексті може бути крапка з комою.

Формули і рівняння у роботі (за винятком формул і рівнянь, наведених у додатках) слід нумерувати порядковою нумерацією в межах розділу. Номер формули або рівняння складається з номера розділу і порядкового номера формули або рівняння, відокремлених крапкою.

Приклад оформлення для першої формули третього розділу:

«Середню оцінку по виборці ми обчислили за формулою

$$\bar{x} = \frac{\sum(+)-\sum(-)}{n} \quad (3.1)$$

де $\sum(+)$ – сума позитивних відповідей,

$\sum(-)$ – сума негативних відповідей,

n – кількість досліджуваних членів групи».

3.9 Оформлення списку використаних джерел

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ містить бібліографічний опис всіх джерел, з яких у роботі використано матеріали, окремі результати, ідеї чи висновки для розробки і вирішення власних завдань.

Джерела у такому списку рекомендується розмішувати та нумерувати в алфавітному порядку перших літер в оформленому посиланні. Для того, щоб прізвище та ініціали автора залишалися в одному рядку і не розривалися, користуйтеся комбінацією Shift+Ctrl+Space (замість пробілу в необхідному місці).

Джерела іноземною мовою розміщуються після всіх джерел кирилицею (тобто українською та російською мовами).

Джерела, внесені у список, не перекладають на українську/російську мову, а вносять мовою оригіналу. Приклад оформлення СПИСКУ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ в курсовій/випускній роботі наведено в додатку А.

Джерела, які використано у додатках, розглядаються незалежно від літературних джерел основної частини роботи. Для них в кожному додатку складається окремий список використаних джерел.

3.10 Правила оформлення додатків

Додатки в роботі не нумерують, а позначають послідовно великими літерами українського алфавіту, за винятком літер Г, Є, З, І, Ї, Й, О, Ч, Ь, наприклад, «Додаток А», «Додаток Б» і т. д. Один додаток позначається як Додаток А.

Присвоюють букви та розміщують додатки в порядку появи перших посилань на них у тексті роботи. Тобто, перший додаток, на який є вперше посилання в тексті роботи, позначається як Додаток А та розміщується першим; згадування в тексті наступного додатку вперше позначається як Додаток Б, і т. д.

У додатки виносяться допоміжні або додаткові матеріали, які переобтяжують текст основної частини, але необхідні для повноти її сприйняття. У разі потреби до додатків можна включити допоміжний матеріал: інструкції і методики, первинні результати дослідження, проміжні формули і розрахунки, таблиці допоміжних цифрових даних, опис алгоритмів і програм вирішення задач на комп'ютері, ілюстрації допоміжного характеру. На кожний додаток мають бути посилання в тексті роботи.

Зміст та назва додатків узгоджується з науковим керівником курсової/випускної роботи.

Кожний додаток повинен починатися з нової сторінки.

Додаток повинен мати заголовок, надрукований малими літерами (з першої великої) по центру до тексту (без абзацу).

Додатки повинні мати спільну з рештою роботи наскрізну нумерацію сторінок. Але ці сторінки не враховуються до загального обсягу роботи.

Ілюстрації, таблиці, формули та рівняння, **якщо** є у тексті додатка, слід нумерувати в межах кожного додатка, наприклад, «Рис. Г.3» – третій рисунок додатка Г; «Таблиця А.2» – друга таблиця додатка А; формула (А.1) – перша формула додатка А.

Якщо в додатку одна ілюстрація, одна таблиця, одна формула, одне рівняння, їх нумерують, наприклад: «Рисунок А.1», «Таблиця А.1», «формула (В.1)».

Вилання у тексті додатка на ілюстрації, таблиці, формули, рівняння рекомендується писати: «... на рисунку А.2...», «... на рисунку А.1...» – якщо рисунок єдиний у додатку А; «... в таблиці Б.3...», або «... в табл. Б.3...»; «... за формулою (В.1)...», «... у рівнянні (Г.2)...».

Переліки, примітки і виноски в тексті додатка оформлюють і нумерують відповідно до вимог оформлення основної частини тексту роботи.

Приклад оформлення додатку наведено в додатку А.

РОЗДІЛ 4 ПОПЕРЕДНІЙ ЗАХИСТ І НОРМОКОНТРОЛЬ КУРСОВОЇ ТА ВИПУСКНОЇ РОБОТИ

4.1 Проходження попереднього захисту роботи

Відповідно до календарних етапів виконання роботи (які затверджені відповідним засіданням кафедри), студент повинен подавати на перегляд науковому керівникові частини своєї роботи, а в установленій графіком кінцевий термін – завершено курсову/випускную роботу.

У разі позитивного усного відгуку наукового керівника курсорова робота допускається до публічного захисту. Надалі студентові необхідно:

а) доопрацювати роботу згідно вимог щодо оформлення такого типу робіт (тобто успішно пройти всі етапи нормоконтролю);

б) підготувати роботу до публічного захисту (далі – більш докладно).

Для випускної роботи додатково має бути отриманий письмовий відгук наукового керівника та зовнішня рецензія на роботу від фахівця відповідного профілю з іншого підрозділу (кафедри, університету, наукового або науково-дослідного інституту/установи, тощо).

Відгук – це документ, який містить думку, критичний аналіз і висновки фахівця щодо певної розглянутої праці.

Заголовок відгуку на випускную роботу розміщують до центру до тексту та обов'язково вказують наступні відомості:

– назву роботи;

– статус та місце навчання (повна назва установи й структурного підрозділу) автора, його прізвище, ім'я та по-батькові (повністю).

Текст відгуку містить:

– загальну характеристику та актуальність теми випускної роботи;

– коло проблем та місце розглядуваної теми в певній вітчизняній науковій системі;

– стислий виклад основних положень (основних частин) роботи;

– висновки, критичні зауваження (недоліки в роботі);

– заключну рекомендацію щодо публічного захисту випускної роботи.

Після тексту відгуку проставляють дату укладання відгуку (не пізніше як за місяць до дати захисту роботи на засіданні ДЕК), посаду, підпис та розшифрування підпису наукового керівника.

Зразок оформлення відгуку наукового керівника наведено у додатку Б.

У разі позитивного відгуку наукового керівника випускна робота допускається до попереднього захисту (заслуховування на кафедрі).

Попередній захист випускної роботи проводиться в присутності комісії у складі викладачів кафедри за таким порядком.

1. Заслуховується стисла доповідь студента та ретельний перегляд наочних матеріалів з проведеної роботи.

2. Рукопис подається студентом завідувачу кафедри, який приймає рішення щодо дозволу до публічного захисту і оформлює його через відповідний запис у висновку кафедри про хід виконання випускної роботи.

Якщо завідувач кафедри вважає за неможливе допустити роботу до публічного захисту через її незадовільну якість, то питання виноситься на засідання кафедри за участю наукового керівника. Обговорення оформлюється протоколом і подається нанаятвердже відповідному проректорові університету.

Таким чином, результатом успішного попереднього захисту випускної роботи є:

а) отримання письмового відгуку наукового керівника – на випускну роботу (відгук в роботу не прошивається, а подається разом з переплетеною роботою на захист);

б) можливість подати випускну роботу на рецензування зовнішньому рецензентові;

в) допуск роботи до публічного захисту випускної роботи на засіданні ДЕК у призначений деканатом та затверджений навчально-методичним відділом університету час.

Надалі студентів необхідно:

а) доопрацювати роботу згідно вимог щодо оформлення такого типу робіт (тобто успішно пройти всі етапи нормоконтролю);

б) на випускну роботу – отримати зовнішню рецензію у встановлений термін (з проставленою датою не пізніше як за 14 днів до дати захисту роботи на засіданні ДЕК);

в) підготувати роботу до публічного захисту (далі – більш докладно).

4.2 Отримання зовнішньої рецензії на випускну роботу

Зовнішніми рецензентами можуть бути провідні спеціалісти за тематикою роботи: ті, які працюють у наукових установах, викладачі інших вищих навчальних закладів, інших кафедр університету.

Зовнішня рецензія надається у письмовому вигляді у довільній формі і має освітити такі питання:

а) висновки щодо актуальності обраної теми, практичної значущості виконаної випускної роботи;

- б) характеристику повноти розкриття теми роботи;
- в) відповідність змісту роботи її завданням;
- г) висновки щодо використання в роботі сучасних методів дослідження, методичних підходів до вдосконалення практичної діяльності згідно з тематикою роботи;
- д) оцінку конкретних пропозицій, рекомендацій, наданих в роботі;
- ж) оцінку загальних вражень від випускної роботи (оформлення, стиль і грамотність викладення тощо);
- к) інші питання на розсуд рецензента;
- л) висновок рецензента про відповідність якості виконаної випускної роботи до вимог, що висуваються до робіт такого типу, про можливість допущення її до захисту і, за бажанням рецензента, його думка про оцінку роботи за наступною системою: відмінно, добре, задовільно, незадовільно.

Рецензент має підписатися, зазначити звання, ім'я та по-батькові, місце роботи, посаду, яку обіймає, і завірити підпис (у відділу кадрів тієї установи, в якій він працює) датою не пізніше як за 14 днів до дати захисту роботи на засіданні ДЕК.

Приклад оформлення рецензії наведено у додатку Б.

Рецензія в роботу не прошивається, а додається до папки разом з відгуком наукового керівника роботи та переплетеною роботою.

4.3 Проходження нормоконтролю

Процедуру нормоконтролю для курсових робіт та кваліфікаційних робіт рівня «бакалавр» здійснює науковий керівник роботи; для кваліфікаційного рівня «магістр» – нормоконтролер, спеціально призначений кафедрою.

Проходження нормоконтролю відбувається в 3 етапи. До першого етапу допускаються роботи, оформлені після уважного опрацювання автором матеріалів цього посібника.

Перший етап – попередній. На цьому етапі нормоконтролер знайомиться з роботою в електронному варіанті (або роздрукованому на чернетках), та в письмовому вигляді робить зауваження щодо порушень вимог по оформленню випускної роботи.

На другому етапі студент подає роздруковану роботу з виправленим текстом ~~роздрукованим~~ і заповненим (власноруч) бланком «Завдання...», який наведено в додатку А.

Нумерація сторінок – наскрізна. Номера проставляють арабськими цифрами в правому верхньому куті сторінки, без знаку № та без крапки.

Матеріал випускної роботи складають та нумерують у такій послідовності:

а) для курсової роботи:

- титульний лист;
- зміст;
- перелік умовних скорочень (за необхідності);
- вступ;
- основна частина;
- висновки;
- список використаних джерел;
- додатки.

б) для випускної роботи:

- титульний лист;
- завдання – 2 листа;
- реферат;
- зміст;
- перелік умовних скорочень (за необхідності);
- вступ;
- основна частина;
- висновки;
- список використаних джерел;
- додатки.

Всі сторінки роботи нумерують, але номери друкують, починаючи зі ВСТУПУ або ЗМІСТУ роботи (тобто, на титульному листі, на завданні та рефераті (для випускної роботи) номери сторінки не друкують).

Якщо всі зауваження доопрацьовано в повному обсязі, студент допускається до третього етапу.

Якщо не всі зауваження було опрацьовано, нормоконтролер помічає додаткові зауваження в листі для зауважень. Студент їх доопрацьовує і пред'являє роботу (разом з прописаними на листі зауваженнями) нормоконтролеру ще раз. Процедура повторюється до повного виправлення помилок та виконання всіх умов щодо оформлення випускної роботи.

На третьому етапі, після успішного попереднього проходження нормоконтролю, виконується наступне.

1. Роздрукована курсова робота скріплюється скобами, а для випускних робіт – переплітається з твердою палітуркою (елементи роботи складаються в раніше описаному порядку).

2. На скріпленій/переплетеній роботі проставляються всі необхідні дати, номери протоколів та підписи.

Переплетена випускна робота складається в підписану (прізвище студента, номер групи) паперову папку, куди також додають складені у файл та оформлені належним чином і підписані зовнішню рецензію на роботу і відгук наукового керівника.

РОЗДІЛ 5 ЗАХИСТ КУРСОВОЇ ТА ВИПУСКНОЇ РОБОТИ

5.1 Захист курсової роботи

Під час підготовки до захисту студент має погодити зі своїм науковим керівником складену ним стислу доповідь щодо курсової роботи (3–4 сторінки тексту, надруковані через 1,5 міжрядковий інтервал, розміром шрифту Times New Roman 14 пт); підготовлені наочні матеріали (найважливіші ілюстративні матеріали – плакати або матеріали роздаток, слайди, фотографії, макети, рекламні проспекти тощо) та електронну презентацію.

Обсяг тексту доповіді має відповідати 5–10 хвилинам виступу, містити основні результати аналізу емпіричних матеріалів і творчих розробок, пропозицій і рекомендацій, які є результатом проведеного дослідження.

Наочні матеріали або презентація мають послідовно ілюструвати доповідь студента і забезпечувати повноту висвітлення всіх положень, які підлягають захисту.

5.2 Захист випускної роботи

Усі випускні роботи, які булизитивно оцінені науковими керівниками і рецензентом та пройшли попередній захист на випускаючій кафедрі, допускаються до захисту. Захист відбувається публічно на засіданні Державної екзаменаційної комісії (ДЕК), графік роботи якої затверджує ректор університету.

На засідання ДЕК до початку захисту подаються такі документи:

а) витяг із наказу ректора про затвердження персонального складу цієї комісії;

б) список студентів-випускників, які допущені до захисту випускних робіт за підписом декана факультету;

в) довідка деканату про виконання студентом навчального плану та про одержані ним оцінки з теоретичних дисциплін, практики або стажування;

г) випускна робота, оформлена належним чином;

д) письмовий відгук наукового керівника випускної роботи;

ж) зовнішня рецензія на випускну роботу.

Під час підготовки до захисту випускник має погодити зі своїм науковим керівником складену ним стислу доповідь щодо випускної роботи (4–6 сторінок тексту, надрукованих через 1,5 міжрядковий інтервал, розміром шрифту Times New Roman 14 пт) і підготовлені наочні матеріали у вигляді електронної презентації, в якій представлено

найважливіші ілюстративні матеріали – діаграми, фотографії, макети, рекламні проспекти тощо).

Процедура захисту протоколюється секретарем комісії.

Захист випускної роботи має підтвердити вміння презентувати результати дослідження.

5.3 Підготовка до захисту

Підготовка до захисту – відповідальна справа, адже успішність виступу на ньому серйозно впливає на остаточну оцінку за виконану курсову або випускную роботу.

Підготовка до захисту складається з кількох етапів.

1. Першим етапом є підготовка тексту усного повідомлення. Наявність написаного тексту – це необхідність, продиктована суворим регламентом захисту.

Структурно ксте усного повідомлення має містити три логічно взаємопов'язані частини, кожна з яких є самостійним смисловим блоком.

У першій – вступній частині:

- а) називають тему роботи;
- б) коротко висвітлюють сучасний стан розробки наукової проблеми, якій присвячено роботу;
- в) визначають об'єкт, предмет, мету, конкретні завдання і методи дослідження та стисло описують структуру роботи.

Основна частина, найбільша за обсягом, присвячена результатам дослідження та їх інтерпретації.

У заключній частині подають загальні висновки і практичні рекомендації.

Запропонована структура є загальною схемою. Вона може бути конкретизована, змінена залежно від особливостей і змісту роботи.

У виступі мають бути чітко позначені:

- а) початок і кінець повідомлення;
- б) подяка присутнім за увагу.

До тексту виступу необхідно додатково підготувати матеріали доповіді в електронній презентації, з використанням ілюстрацій (схем, діаграм, графіків тощо) і таблиць, та в разі необхідності – додатково на демонстраційних плакатах. Вони мають допомогти успішно викласти мету дослідження, його методiku та наочно продемонструвати основні результати. Якщо студент вирішив використати такі матеріали, йому слід обов'язково включити до тексту повідомлення посилання на них. Демонстраційні матеріали, про які в усному повідомленні не сказано ані слова, лише погіршать враження від виступу.

Оскільки текст виступу сприйматиметься на слух, його слід критично оцінити й максимально наблизити до усного мовлення. Для цього потрібно внести такі поправки:

а) довгі речення по можливості замінити короткими;

б) в «ключових позиціях» тексту ввести звертання до слухачів, покликані активізувати їх увагу, наприклад: «..., як ви знаєте, ...», «дозвольте звернути вашу увагу на...»;

в) в окремих місцях доповіді замість розповідних речень ввести запитання й відповіді, наприклад: «Чи правильна така думка?», «З цього приводу виникає питання:...»;

г) виразити словами смислові зв'язки між частинами доповіді, наприклад: «Далі перейдемо до розгляду ...», «Наступна проблема ...», «І ще одне: ...»;

д) замінити дієприслівники та дієприкметникові звороти окремими реченнями **слівними** формами.

Усі ці поправки поживляють виступ, полегшують сприйняття його слухачами.

2. Коли усна доповідь та презентація готова, слід позначити в тексті паузи й ті місця, які студент переказуватиме своїми словами. Після цього текст доповіді слід кілька разів прочитати вголос. Слід завершити цю роботу за день-два до захисту і зробити перерву, для того щоб повідомлення остаточно залишилось у пам'яті, «викристалізувалось».

3. Успішний виступ залежить не тільки від наявності добре продуманого тексту чи того, як добре студент знає текст, а й від того, як його прочитано, від манери триматися, характеру відповідей на запитання присутніх та членів ДЕК. Під час захисту **говорити** ясно, спокійно, впевнено, граматично правильно, виразно, дотримуючись літературної вимови. Студент, який поспішає, «ковтаючи» закінчення, або говорить тихо й нерозбірливо, справляє погане враження. Не краще враження залишає і той, хто не може відірватися від тексту й через це не бачить слухачів, не відчуває їхньої реакції.

Відповіді на запитання мають **бути** корисними і по суті. Перш ніж відповідати, слід уважно вислухати запитання. Якщо воно незрозуміле, потрібно попросити уточнити його.

Кількість і характер запитань на захисті курсової або випускної роботи значною мірою залежать від успішності виступу. Як правило, велика кількість запитань виникає у аудиторії або членів комісії тоді, коли з доповіді **не** зрозуміло, що повинен був зробити автор або що він зробив.

Таким чином, підготувавши добре логічно структуроване, ґрунтовне повідомлення, студент зменшує кількість можливих запитань.

При підготовці до захисту слід враховувати, що коло запитань, які можуть поставити члени ДЕК, може бути ширшим за тему випускної

роботи, адже на захисті з'ясовується не тільки рівень орієнтації в темі дослідження, а й рівень загальної підготовки з дисципліни.

Отже, готуючись до захисту, не тільки корисно, а й необхідно повторити за підручниками і конспектами матеріал усього курсу, насамперед загальні теоретичні питання.

5.4 Порядок захисту

Захист курсової роботи відбувається публічно у встановлений термін, згідно розкладу з відповідної дисципліни.

Захист курсової роботи проходить за такою процедурою:

а) виступ студента (5–7 хвилин), під час якого він викладає мотиви вибору теми, її актуальність, мету роботи, її основний зміст, загальні висновки;

б) питання студентів з боку присутніх на захисті осіб;

в) стисла відповідь ~~на~~ на поставлені запитання присутніх.

Після публічного захисту курсових робіт, науковий керівник визначає та оголошує оцінку кожної курсової роботи. Оцінка виставляється до залікової книжки та у відомість.

Захист випускної роботи відбувається публічно на засіданні ДЕК у встановлений ректором університету термін.

Захист випускної роботи проходить за такою процедурою:

а) виступ студента (7–10 хвилин), під час якого він викладає мотиви вибору теми, її актуальність, мету роботи, її основний зміст, загальні висновки;

б) питання студентів з боку членів ДЕК, інших присутніх на захисті осіб;

в) стисла відповідь на поставлені запитання присутніх.

Після публічного захисту випускних робіт, члени ДЕК на закритому засіданні обговорюють результати захисту та більшістю голосів визначають оцінку кожної випускної роботи, після чого голова ДЕК оголошує оцінку кожної випускної роботи. Оцінка виставляється до залікової книжки та в додаток до диплома.

5.5 Критерії оцінювання курсової та випускної роботи

Оцінювання курсової роботи здійснюється науковим керівником на основі критеріїв, окреслених в робочій навчальній програмі з дисципліни. Обов'язково враховуються наступні критерії, однакові для всіх курсових робіт:

– відповідність змісту обраній темі;

– ґрунтовність, повнота і критичність аналізу літератури з проблеми дослідження;

– успішність виконання завдань роботи, глибина аналізу зібраного фактичного матеріалу;

– відповідність вимогам щодо обсягів змістовних частин роботи;

– якість технічного оформлення роботи, охайність;

– вчасність подання роботи на кафедру.

Оцінювання випускної роботи здійснюється в два етапи.

На першому етапі (описаному раніше) з текстом роботи ознайомлюється науковий керівник та рецензент. Вони дають їй попередню оцінку за такими критеріями:

– відповідність змісту обраній темі;

– наявність глибоко продуманої в усіх її складових частинах програми дослідження;

– ґрунтовність, повнота і критичність аналізу літератури з проблеми дослідження;

– успішність виконання завдань роботи, глибина аналізу зібраного фактичного матеріалу;

– відповідність вимогам щодо обсягів змістовних частин роботи;

– якість технічного оформлення роботи, охайність;

– вчасність подання роботи на кафедру (не пізніше ніж за один тиждень до захисту).

Таблиця 5.1

Критерії оцінювання курсової та випускної роботи

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою
90–100	A	відмінно
82–89	B	добре
74–81	C	
64–73	D	задовільно
60–63	E	
35–59	FX	незадовільно з можливістю повторного складання
0–34	F	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

На другому етапі робота оцінюється членами ДЕК.

При оцінюванні враховуються не тільки відгуки наукового керівника та рецензента, а й виступ студента на захисті, а саме:

– наскільки студент володіє матеріалом представленої роботи;

– наскільки він вміє викладати та відстоювати свої думки і висновки;

– наскільки організував свою доповідь (чи використовував під час захисту наочні матеріали – таблиці, схеми, додаткові матеріали, презентацію тощо, які висвітлюють зміст виконаної роботи).

Оцінка «**відмінно**» (за системою ECTS – A) може бути виставлена лише у тому випадку, якщо на захисті студент показав вільне і глибоке володіння змістом курсової/випускної роботи, використовував ілюстративний матеріал, точно і повно відповів на всі задані запитання членів комісії, вільно володіє науковою термінологією.

Оцінка «**добре**» (за системою ECTS – B) виставляється, якщо на захисті студент показав вільне і глибоке володіння змістом роботи, використовував ілюстративний матеріал, в основному володіє науковою термінологією, проте, при відповіді на запитання студентом були допущені незначні неточності, які він не зумів повністю виправити після того, як на них було звернуто увагу з боку членів комісії.

Оцінка «**добре**» (за системою ECTS – C) виставляється, якщо на захисті студент показав, що він в основному володіє змістом роботи, під час доповіді використовувався ілюстративний матеріал, при відповіді на запитання студентом були допущені незначні неточності, які він, однак, так і не зумів повністю виправити після того, як на них було звернуто увагу з боку членів комісії, в основному володіє науковою термінологією. Під час доповіді використовувався ілюстративний матеріал, в якому теж були деякі помилки та неточності.

Оцінка «**задовільно**» (за системою ECTS – D) виставляється, якщо на захисті студент показав, що він в основному володіє змістом курсової/випускної роботи, проте, доповідь містить несуттєві помилки. Під час доповіді використовувався ілюстративний матеріал, в якому теж були деякі помилки та неточності. Відповіді на запитання членів комісії були не зовсім чітко сформульовані. Деякі наукові терміни студент вживав не за їх точним призначенням.

Оцінка «**задовільно**» (за системою ECTS – E) виставляється, якщо на захисті студент показав, що він в основному володіє змістом роботи, проте, доповідь була побудована нелогічно і містить помилки. Під час доповіді використовувався ілюстративний матеріал, в якому теж були деякі помилки та неточності і при коментуванні якого студент наражався на певні труднощі, що важко долав. Відповіді на запитання членів комісії були нечітко сформульовані. Деякі наукові терміни студент використав не за їх точним призначенням.

Оцінка «**незадовільно**» (F, FX) виставляється, якщо на захисті студент показав, що він не володіє частиною змісту курсової/випускної роботи, його доповідь нелогічна і містить серйозні помилки, а ряд висновків неправильно обґрунтовуються чи взагалі є неправильними. Під час доповіді використовувався ілюстративний матеріал, але змістовно прокоментувати його студент не міг. Відповіді на запитання членів комісії були нечіткими і поверховими. Знання наукових термінів незадовільне.

РОЗДІЛ 6 ПРАВОВА СУТНІСТЬ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

6.1 Охорона та використання результатів інтелектуальної діяльності

Науковцю будь-якого рівня необхідно суворо дотримуватись прав і обов'язків щодо інтелектуальної власності та авторського права своїх наукових здобутків та здобутків інших науковців. На сучасному етапі розвитку науки існує цілий ряд юридично закріплених положень щодо використання наукової спадщини ^{у науках} дослідженнях різного роду.

У сучасній цивілістичній науці існують декілька підходів до розуміння суті понять «інтелектуальна власність» та «право інтелектуальної власності». Перший – так званий пропріетарний (від англ. «proprietary» – власник) – базується на тому, що зміст права інтелектуальної власності визначається так само, як він визначається для звичайного права власності. Суб'єктивне право інтелектуальної власності є правом його суб'єкта на володіння, користування і розпоряджання належним йому відповідно до закону результатом інтелектуальної діяльності. Разом з тим, прихильники цієї теорії визнають, що інтелектуальна власність відрізняється від загального поняття власності рядом особливостей, зокрема, нематеріальним об'єктом, обмеженістю строків дії, способами набуття, оформлення та захисту прав.

Інший підхід до розуміння поняття права інтелектуальної власності спирається на неможливість ототожнення правового режиму матеріальних речей та нематеріальних об'єктів, якими є результати творчості. Саме тому категорія власності може бути застосована тільки до матеріальних носіїв творчих результатів.

Щодо самого терміну «інтелектуальна власність», то він є широко вживаним у законодавстві багатьох країн світу та у міжнародно-правових угодах. Тому в науковій літературі висловлено думку, яка є своєрідним компромісом у його визначенні та тлумаченні. Вона зводиться до того, що інтелектуальна власність – це термін, який склався історично, є умовним та має тільки термінологічну схожість з правом власності у його традиційному сприйманні і повинен розумітися як сукупність виключних прав особистого і майнового характеру на результати інтелектуальної діяльності.

Цивільний кодекс України визначає право інтелектуальної власності як право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об'єкт права інтелектуальної власності, визначений законом (ч. 1 ст.418).

Право інтелектуальної власності слід розглядати у двох значеннях: об'єктивному та суб'єктивному. У суб'єктивному значенні право інтелектуальної власності являє собою суб'єктивне право (майнові або немайнові права) на інтелектуальний продукт, тобто певні правомочності творця або іншої особи стосовно інтелектуального продукту. Цивільний кодекс України визначає, що право інтелектуальної власності становлять особисті немайнові права інтелектуальної власності та (або) майнові права інтелектуальної власності, які поширюються на результат інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об'єкт права інтелектуальної власності (ст. 418).

В об'єктивному значенні право інтелектуальної власності – це система правових норм, які регулюють суспільні відносини у сфері створення та використання інтелектуального продукту. Ця сукупність правових норм становить підгалузь цивільного права і складається з декількох правових інститутів: авторське право та суміжні права, право промислової власності (патентне право), інститут засобів індивідуалізації учасників цивільного обігу та їх продукції і послуг. Кожний з названих інститутів регулює суспільні відносини у певній сфері інтелектуальної діяльності, яка відрізняється як специфікою самого інтелектуального продукту, так і пов'язаними з нею особливостями його використання. Так, інститут авторського права та суміжних прав призначений для охорони результатів художньої творчості – творів науки, літератури та мистецтва (об'єктів авторського права), а також групи об'єктів, які з'являються з метою їх розповсюдження – виконання творів, фонограм та відеограм, програм теле- та радіомовлення (об'єктів суміжних прав).

Існують два види абсолютного права: речове право, що опосередковує майнові відносини, і право інтелектуальної власності на ідеальні результати інтелектуальної діяльності та прирівняні до них засоби індивідуалізації юридичних осіб, продукції, робіт і послуг. Зазначені види абсолютного права відрізняються як за об'єктами, так і за формами діяльності, у рамках якої вони виникають.

Інтелектуальною діяльністю є розумова (духовна, творча) праця людини в галузі науки, техніки, літератури, мистецтва, художнього конструювання (дизайну).

На відміну від фізичної праці, результатом якої зазвичай є речі, результатом інтелектуальної діяльності є втілений в об'єктивній формі продукт, що його залежно від характеру називають твором науки, літератури, мистецтва, винаходом або промисловим зразком. З кожним із цих результатів пов'язані особливі умови охороноздатності та

використання, а також здійснення та захисту прав їхніх авторів. Проте, всі вони мають ряд спільних ознак.

Результати інтелектуальної діяльності, на відміну від об'єктів речового права, мають ідеальну природу. Як і будь-які нематеріальні об'єкти, вони не зазнають зношення й амортизації, а можуть застарівати лише морально.

Право не може прямо впливати на розумовий процес. Але воно у змозі створити сприятливі умови для цього процесу шляхом вироблення правових норм організації науково-технічної та іншої творчої діяльності та закріплення в дефінітивних нормах умов охороноздатності її результатів.

Право інтелектуальної власності як інститут цивільного права традиційно виконує такі функції:

- визнання авторства на результати розумової праці;
- встановлення режиму їх використання;
- матеріальне та моральне заохочення;
- захист прав авторів, роботодавців та інших осіб, які набувають право інтелектуальної власності.

З огляду на характер результату визнання авторства не залежить (коли йдеться про твори науки) або залежить (коли йдеться про винаходи, корисні моделі, промислові зразки) від реєстрації результату.

Право інтелектуальної власності встановлює режим використання результату розумової праці, тобто визначає, хто має право і хто не має права його застосовувати. У рамках права інтелектуальної власності відбувається також надання авторам творів науки та іншим особам особистих немайнових прав, встановлення способів і форм захисту цих прав.

Хоча розробка комерційного найменування, торговельної марки або іншого засобу індивідуалізації також вимагає певних творчих зусиль, об'єднання цих інтелектуальних продуктів у межах інтелектуальної власності з творами науки зумовлене перш за все спільністю їхнього правового режиму. На обидві групи досягнень встановлюють такий вид абсолютного права, як право інтелектуальної власності.

Існують норми, спільні для речового права та права інтелектуальної власності. Йдеться про норми, що стосуються суб'єктів та об'єктів цивільних прав. Науковець, винахідник – не просто автори творів, винаходів, а й фізичні особи, тобто суб'єкти цивільного права, правовий статус яких характеризують правоздатність, дієздатність і місце проживання.

З іншого боку, громадянин, який не займається творчою діяльністю, потенційно (у межах реалізації конституційного права на

свободу творчості) теж є автором твору та може мати право інтелектуальної власності.

З метою повнішої регламентації специфіки результатів інтелектуальної діяльності, а також чіткішого розмежування об'єктів інтелектуальної власності та речового права загальні норми цивільного права передбачають виникнення цивільних прав і обов'язків внаслідок створення наукових творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності (пп. 2 п. 2 ст. 11 ЦК); право неповнолітніх у віці від 14 до 18 років самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що її охороняє закон (п. 2 п. 1 ст. 32 ЦК).

Специфіку результатів інтелектуальної діяльності та прирівняних до них засобів індивідуалізації відображено також у статтях 1107–1114 та у книзі четвертій Цивільного кодексу України.

З метою чіткішого розмежування речового права та права інтелектуальної власності закон наголошує, що авторське право та право власності на матеріальний об'єкт, у якому втілено твір, не залежать одне від одного. Відчуження матеріального об'єкта, у якому втілено твір, не означає відчуження авторського права, і навпаки (п. 1 ст. 12 Закону України «Про авторське право і суміжні права»).

До зобов'язань у галузі інтелектуальної діяльності повною мірою відносять загальні норми зобов'язального права: про сторони та види зобов'язання, виконання та способи забезпечення виконання, відповідальність за їх порушення та припинення зобов'язань.

Існують спеціальні інститути цивільного права, що опосередковують інтелектуальну діяльність та її результати. Недостатність загальних норм цивільного права, а також неприйнятність норм речового права для регламентації відносин, пов'язаних з ідеальними результатами інтелектуальної діяльності, зумовили формування ряду спеціальних інститутів, що опосередковують останню. Головними з них є авторське, суміжні права, патентне право та інші.

Основні норми цих інститутів зосереджені в Цивільному кодексі України, спеціальних цивільних законах і міжнародних конвенціях за участю України. Окремі положення спеціальних інститутів цивільного права входять до складу комплексних законів та інших правових актів, що містять деякі норми конституційного, адміністративного, фінансового, трудового, процесуального, кримінального права.

Авторські, суміжні, патентні та подібні права, будучи виключними правами, забезпечують їхнім володільцям легальну монополію на вчинення різних дій (використання результатів творчості та розпорядження ними) з одночасною заборонаю всім іншим особам здійснювати подібні дії.

Право інтелектуальної власності кілька століть тому сформувалося в багатьох країнах як реакція права на масове застосування товарно-грошової системи у сфері інтелектуальної діяльності та відшкодованого передання прав на використання її результатів.

Історія розвитку авторського, патентного і подібного права значило спроб консолідації (переважно в доктрині) різних видів права інтелектуальної власності. Нематеріальна природа об'єктів цього права, творчий характер діяльності щодо їх створення, виключний характер прав і подібність процедури оформлення деяких із них на початку ХХ ст. лягли в основу прагнення створити єдиний інститут «виключних прав» (Й. Колер, 1900) та інститут «авторського права» (Ф. Альфред, 1904; А. Елькер, 1928). Нині на Заході поширена концепція права нематеріальних, або духовних, благ (А. Троллер, О. Ульмар та ін.).

Виявлення спільних рис у різних інститутах, що опосередковують сферу інтелектуальної діяльності, корисне для розвитку правової теорії, законодавства про правозастосування та вивчення права. Проте цього замало для конструювання в системі цивільного права комплексного інституту, що опосередковував би всі форми творчої діяльності та правовий інститут охорони та використання її результатів. Подібність та навіть тотожність функцій, наприклад, авторського та патентного прав не означає необхідності включення останнього до сфери авторського права в широкому розумінні. Між видами права інтелектуальної власності є принципові розбіжності, що зумовлюють відокремлення їх як у системі цивільного права загалом, так і в рамках права інтелектуальної власності.

Так, авторське право охороняє, перш за все, форму твору. Для визнання результату розумової праці об'єкта авторського права досить втілення його в об'єктивній формі. Для прямої ж правової охорони наукового винаходу, корисної моделі або промислового зразка необхідний акт його кваліфікації компетентним державним органом.

Виходячи з вищезазначеного юридичну природу права інтелектуальної власності можна окреслити наступним чином. Інтелектуальна діяльність була властива розумним істотам від моменту їх появи. Проте в правовому та економічному обігу результати інтелектуальної діяльності взяли участь тільки в кінці ХVІІІ ст.

Перше згадування про інтелектуальну власність сягає часів Великої французької революції ХVІІІ ст., коли поширення набула теорія природного права. Відповідно до останньої все зроблене людиною, чи то матеріальні об'єкти, чи то результати творчої праці, визнається її власністю. А сама людина має виключне право розпоряджатися результатами власної творчої праці.

Поняття «інтелектуальна власність» стало терміном міжнародного права 1967 р., коли його було вжито у Стокгольмській конвенції про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності (ВОІВ). У Бернській конвенції про охорону літературних і художніх творів 1886 р. це значення мав термін «результати інтелектуальної творчості».

Відповідно до ст. 2 Стокгольмської конвенції поняття інтелектуальної власності охоплює всі права, пов'язані з інтелектуальною діяльністю у науковій, літературній і художній галузях.

Термін «інтелектуальна власність» застосовують у правових доктринах розвинених країн і в міжнародно-правових угодах, проте внутрішнє законодавство більшості країн не містить поняття інтелектуальної власності.

Право інтелектуальної власності охороняє великий спектр прав різного характеру. Деякі з них, що є результатом інтелектуальної творчості, визначають як її стимул і винагороду, інші, чи йдеться про інтелектуальну творчість, чи ні, надають із метою регулювання конкуренції між виробниками.

Право інтелектуальної власності належить до нематеріальних цінностей. У широкому розумінні право інтелектуальної власності означає закріплені законом права, що є результатом інтелектуальної, творчої діяльності у науковій, літературній і художній галузях. Уряди більшості країн усвідомлюють потребу в сучасних законах про охорону права інтелектуальної власності. По-перше, вони прагнуть законодавчо оформити майнові та немайнові права творців на результати їхньої інтелектуальної, творчої діяльності, а також право суспільства на доступ до цих результатів. По-друге, уряди прагнуть заохочувати до творчості, розповсюдження та застосування результатів творчої праці, а також сприяти вільній торгівлі в інтересах економічного та соціального розвитку.

Породження людського розуму, такі як ідея, що стоїть за винаходом не можуть, на відміну від матеріальних об'єктів, бути об'єктом охорони від використання іншими особами через той факт, що хтось ними володіє. Після того як результат інтелектуальної, творчої діяльності стає надбанням суспільства, творець не в змозі здійснювати контроль за його використанням. Цей основоположний факт, а саме нездатність охороняти об'єкт шляхом самого лише володіння ним, є наріжним каменем законодавства в галузі права інтелектуальної власності. До того ж, це право відносять не до матеріального об'єкта, у якому може бути втілений результат інтелектуальної діяльності, а до породження людського розуму як такого.

Таким чином, інтелектуальна власність має свої особливості. Процеси розумової діяльності як такі перебувають за межами правового

регулювання. Результати ж цієї діяльності, що містять елементи творчості, стають об'єктами правового впливу.

Спільним для цих об'єктів є те, що вони мають ідеальну природу, тобто є нематеріальними, проте можуть бути втілені у фізичні (матеріальні) предмети, які становлять певну матеріальну, економічну цінність.

Прихильники використання терміну «інтелектуальна власність» підкреслюють, що йдеться про особливу власність, яка вимагає спеціального регулювання через її нематеріальний характер.

Відповідно до ст. 418 Цивільного кодексу України, право інтелектуальної власності – це право особи на результати інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об'єкт права інтелектуальної діяльності, визначений законом.

Не кожний результат творчої діяльності визнають об'єктом права інтелектуальної власності, а лише той, який охороняють Цивільний кодекс України та інші закони України про інтелектуальну власність. Результати творчої діяльності, які з тих чи інших причин не стали об'єктом охорони права інтелектуальної власності, можуть бути визнані об'єктами цивільного права. За законом до об'єктів права інтелектуальної власності можна віднести торговельні марки та інші нетрадиційні об'єкти, які прирівняно до перших та які охороняє право інтелектуальної власності.

Право інтелектуальної власності становлять особисті немайнові та майнові права суб'єктів права інтелектуальної власності, зміст яких щодо певних об'єктів права визначає закон.

Право інтелектуальної власності є непорушним. Ніхто не може бути позбавлений цього права чи обмежений у його здійсненні, окрім випадків, передбачених законом. Суб'єкт майнового права інтелектуальної власності може з власної волі відмовитися від нього або погодитися на його обмеження.

Правовий режим власності, який традиційно пов'язаний із тілесними об'єктами і включає правомочність володіння, користування та розпорядження цими об'єктами, не можна беззастережно застосовувати до нематеріальних результатів розумової діяльності. Він прийнятний лише для матеріальних носіїв результатів творчості. Тому до продуктів інтелектуальної творчості застосовують режим виключних прав, який полягає в тому, що тільки творці цих продуктів, за винятком випадків, прямо зазначених законом, мають право користуватися та розпоряджатися ними.

Власник має безстрокове й абсолютне право на матеріальний об'єкт, у той час як виключне право на об'єкт інтелектуальної діяльності є строковим і в передбачених законом випадках може зазнавати обмеження. Виключне право на результат інтелектуальної

діяльності обмежене у просторі, а право на творчий результат нерозривно пов'язане з особою творця.

Економічна функція у права інтелектуальної власності така сама, як і у звичайного права власності. Проте юридичний інструментарій, застосований для захисту, інший. Так, наприклад, власник права інтелектуальної власності не може вимагати його уречевлення, оскільки такої речі не існує.

Право власності – це володіння, користування та розпорядження майном, система правовідносин, які закріплюють і охороняють належність майнових благ і зміст права власника на належне йому майно, способи та межі здійснення цього права.

Поняття «право інтелектуальної власності» вживають у двох значеннях: як цивільно-правовий інститут і як сукупність суб'єктивних прав творця на результат його інтелектуальної, творчої діяльності.

Право інтелектуальної власності як цивільно-правовий інститут – це сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини у сфері створення, використання й охорони результатів інтелектуальної, творчої діяльності.

Суб'єктивне право інтелектуальної власності – це право суб'єкта на володіння, користування та розпорядження належним йому відповідно до закону результатом інтелектуальної, творчої діяльності.

Правовий режим об'єкта права інтелектуальної власності характеризують такі особливості: право на нематеріальний об'єкт є строковим; момент виникнення права співпадає з моментом створення об'єкта; при відчуженні матеріального носія об'єкта права інтелектуальної власності автор не втрачає з ним зв'язок, останній продовжує існувати у формі немайнового права автора. Зазначені особливості закріплені в нормах авторського та винахідницького права, права на промисловий зразок, торговельну марку та інших інститутів права інтелектуальної власності.

Рішучий крок до розробки нового поняття природи авторського права зробив Пуіле, який розглядав його як «власність особливу», що вимагає спеціального регулювання через її нематеріальний характер.

На думку інших спеціалістів, авторські права є правами *sui generis* (особливими правами), або інтелектуальними правами, що перебувають поза класичними концепціями речових і особистих прав. Прихильники цієї теорії Ескарра, Рольт і Хепп, зважаючи на специфічний характер авторських прав як прав нематеріальних, які неможливо віднести ні до категорії речових прав, ні до категорії особистих прав, пропонують створити третю категорію прав, так звані інтелектуальні права, які можуть бути лише привласнені, але не є інтелектуальною власністю.

Дійсно, якою б ця категорія не була привабливою, однієї назви «інтелектуальна власність» замало для того, щоб усунути подвійну, змішану природу авторських прав. Останні включають і особисте немайнове, і майнове право, а якщо ідея власності співвідноситься з природою майнових прав автора, то вона не може пояснити природу особистого немайнового права, яке є невідчужуваним і безстроковим. Визнання пріоритету за одним із цих прав для обґрунтування єдиної природи авторських прав призвело б до спотворення їхньої складної будови, але не допомогло б з'ясувати їхню справжню правову природу.

Сучасна французька доктрина визнає подвійну природу авторських прав. Так, згідно з Дебуа, від моменту опублікування твору виникає виключне право, яке можна регулювати договірним способом; разом із тим від морального права не можна відмовитися, бо воно супроводжує проблеми грошового порядку і навіть відіграє в них головну роль.

Для Клода Коломбе моральне право автора, по суті, становить право особи, тому що будь-який твір є породженням особи. Разом із правом власності особа створює і немайнові права. Це дозволяє зробити висновок про змішану природу авторських прав, які включають до свого складу право власності, що належить до категорії майнових прав, а також право особи, що належить до категорії немайнових прав.

Інтелектуальна власність є досить гострою проблемою сучасного суспільства у зв'язку з великою кількістю випадків неправомірного використання результатів інтелектуальної діяльності, які охороняє закон, та інших порушень прав інтелектуальної власності.

Нааявність ефективної правової охорони інтелектуальної діяльності визнано важливою умовою динамічного розвитку економіки будь-якої країни, оскільки правильна державна політика в цій галузі стимулює творчу діяльність.

На відміну від звичайних товарів, продукти творчої діяльності, якщо їм не забезпечено спеціальну правову охорону з боку держави, не в змозі приносити їх власникам гарантованого прибутку. Після того як продукти творчості стають відомими суспільству, вони перестають бути об'єктами володіння однієї або кількох осіб. За відсутності спеціальної правової охорони, кожний член суспільства, маючи необхідні економічні ресурси, міг би використати їх для одержання прибутку, тому засобом запобігання такій ситуації є інститут виключного права на продукти творчої діяльності.

Під виключними правами розуміють тільки майнові права. Сам термін «виключне право» походить з часів середньовіччя, коли окремим особам як виняток із загального права надавали деякі права. Буржуазна система, проголосивши загальну рівність, скасувала поняття виключного права, проте нині щодо об'єктів інтелектуальної власності воно відродилося.

Виключне право – це абсолютне право на нематеріальний об'єкт. Виключне право виконує для нематеріальних об'єктів ту саму функцію, що й право власності для матеріальних об'єктів, хоча вона і не вичерпує значення першого.

При цьому постає проблема строковості права інтелектуальної власності. Власник права інтелектуальної власності має виключні повноваження щодо використання відповідного об'єкта протягом певного строку, встановленого державою. Тобто право інтелектуальної власності має строковий характер.

Строки, протягом яких діють виключні права на результати інтелектуальної діяльності або засоби індивідуалізації, розрізняють залежно від виду об'єкта інтелектуальної власності або засобу індивідуалізації, їх встановлює Цивільний кодекс України або спеціальне законодавство. Після закінчення певного строку, встановленого законодавством, зазначені об'єкти стають суспільним надбанням, тобто їх можна використовувати без згоди правовласника та виплати відповідної винагороди. При цьому слід дотримуватися особистих немайнових прав творців об'єктів інтелектуальної власності, які є невідчужуваними та діють безстроково.

Об'єкти інтелектуальної власності нематеріальні, їх можуть одночасно використовувати кілька осіб. Такі об'єкти є результатами або виявленнями розуму. Всі об'єкти інтелектуальної власності мають вартісну оцінку, як і інші результати людської праці. Особа, здійснюючи інтелектуальну діяльність, реалізує свою правочинність володіти, користуватися та розпоряджатися результатами цієї діяльності. Виникле право за своєю правовою природою абсолютне: ніхто не має права порушувати його.

Відповідно до Конвенції про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності інтелектуальна власність містить права щодо:

- літературних, художніх і наукових творів;
- виконавської діяльності артистів, звукозапису, радіо- та телевізійних передач;
- винаходів у всіх галузях людської діяльності;
- наукових відкриттів;
- промислових зразків;
- товарних знаків, знаків обслуговування, фірмових найменувань та комерційних позначень;
- захисту проти недобросовісної конкуренції, а також усі інші права щодо інтелектуальної діяльності у виробничій, науковій, літературній і художній галузях.

Відповідно до ст. 420 Цивільного кодексу України до об'єктів права інтелектуальної власності, зокрема, належать:

- літературні та художні твори;
- комп'ютерні програми;
- компіляції даних (бази даних);
- виконання;
- фонограми, відеограми, передачі (програми) організацій мовлення;
- наукові відкриття;
- винаходи, корисні моделі, промислові зразки;
- компонування (топографії) інтегральних мікросхем;
- раціоналізаторські пропозиції;
- комерційні (фірмові) найменування, торговельні марки (знаки для товарів і послуг), географічні зазначення;
- комерційні таємниці.

Можна виділити наступні групи об'єктів права інтелектуальної власності, об'єднаних на підставі спільних ознак:

- об'єкти авторського права та суміжних прав, що межують з першими. До цієї групи відносять традиційні об'єкти авторсько-правової охорони – наукові, літературні, художні твори. Українське законодавство відносить сюди також комп'ютерні програми та бази даних. До об'єктів суміжних прав належать виконання, фонограми та відеограми, передачі організацій мовлення;

- об'єкти промислової власності (об'єкти виключного права на результати творчої діяльності, використовувані у виробництві: винаходи, промислові зразки, корисні моделі, комерційна таємниця (ноу-хау);

- засоби індивідуалізації продукції, робіт, послуг (комерційні найменування, торговельні марки, географічні зазначення);

- нетрадиційні об'єкти інтелектуальної діяльності (сорти рослин і породи тварин, топографії інтегральних мікросхем).

Суб'єктами права інтелектуальної власності є, передусім, творці об'єктів права інтелектуальної власності (автори, виконавці, винахідники тощо). Творцем інтелектуальної власності може бути будь-яка фізична особа незалежно від віку. Вона є первинним суб'єктом права інтелектуальної власності, що на підставі закону чи договору може перейти до інших фізичних чи юридичних осіб – правонаступників, які є похідними суб'єктами права інтелектуальної власності.

Результати інтелектуальної діяльності та засоби індивідуалізації можуть бути предметом різних зобов'язальних правовідносин, і у зв'язку з цим на них поширюються загальні положення зобов'язального права.

При цьому обіг інтелектуальної власності має свої особливості. Так, правовласник передає іншим особам не саму інтелектуальну власність, а право користуватися нею.

Виходячи з цього, постає питання володіння та користування інтелектуальною власністю. Щодо нематеріальних благ, якими є всі продукти інтелектуальної діяльності, незастосовна правомочність володіння: не можна фізично володіти ідеями й образами. Не можна прямо застосовувати до нематеріальних об'єктів і майнову правомочність користування. Науково-технічні об'єкти та художні образи можуть бути водночас у користуванні необмеженого кола суб'єктів.

У ст. 432 Цивільного кодексу України викладені загальні положення про захист права інтелектуальної власності. Під захистом інтелектуальних прав слід розуміти сукупність встановлених законом мір, що спрямовані на відновлення або визнання виключних прав на інтелектуальний продукт при їх порушенні або оспорюванні. Об'єктом захисту є суб'єктивні права інтелектуальної власності немайнового та майнового характеру. Суб'єктами права на захист визнаються не тільки створювач інтелектуального продукту, а і його правонаступники – особи, які одержали відповідні права на нього за договором, у порядку спадкоємства або в результаті злиття, приєднання, поділу та перетворення юридичної особи.

Особа має право звернутися до суду за захистом свого права інтелектуальної власності, застосувавши способи, передбачені ст. 16 Цивільного кодексу України.

У порядку реалізації того чи іншого способу захисту суд для відновлення порушених прав, компенсації майнових втрат правовласника та попередження порушень у майбутньому, може постановити, зокрема, такі рішення: про здійснення негайних заходів щодо запобігання порушенню права інтелектуальної власності та збереження відповідних доказів; про зупинення пропуску через митний кордон України товарів, імпорту чи експорту яких здійснюється з порушенням права інтелектуальної власності; про вилучення з цивільного обороту товарів, виготовлених або введених у цивільний оборот з порушенням права інтелектуальної власності; про вилучення з цивільного обороту матеріалів та знарядь, які використовувалися переважно для виготовлення товарів з порушенням права інтелектуальної власності; про відшкодування моральної (немайнової) шкоди; про відшкодування збитків (матеріальної шкоди), включаючи упущену вигоду, за неправомірне використання об'єкта права інтелектуальної власності; про застосування разового грошового стягнення замість відшкодування збитків; про опублікування у засобах масової інформації відомостей про порушення права інтелектуальної власності та зміст судового рішення щодо такого порушення.

Для застосування будь-якої міри захисту, включаючи міру відповідальності, необхідно встановити факт порушення права

інтелектуальної власності, тобто наявність протиправної поведінки. Поняття порушень виключних прав щодо конкретного інтелектуального продукту розкриваються спеціальним законодавством, а саме ст. 50 Закону «Про авторське право і суміжні права», ст. 34 Закону «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» та інші.

У загальному вигляді його можна визначити наступним чином: порушення майнових інтелектуальних прав має місце у випадку вчинення без дозволу уповноваженої особи будь-яких дій стосовно її прав, які згідно а законом потребують дозволу та виплати винагороди за використання відповідних об'єктів. Порушення немайнового інтелектуального права залежно від виду інтелектуального продукту може полягати у: привласненні авторства (плагіат), невизнанні, запереченні дійсного авторства, використанні об'єкта без зазначення імені автора, якщо таке зазначення практично можливе; розголошенні імені автора, коли він бажав залишитися анонімним, розголошенні проти волі автора його псевдоніму; перекрученні, спотворенні та іншій істотній зміні твору, яка зашкодила честі і репутації автора.

6.2 Авторське право та суміжні права

Об'єктом авторсько-правової охорони є твір. Твором називають продукт інтелектуальної (наукової, літературної та художньої) авторської творчості, втілений у будь-якій об'єктивній, доступній для сприйняття формі. Під творчістю мають на увазі духовну інтелектуальну діяльність, в результаті якої людина розкриває свою індивідуальність і створює якісно новий результат, який не існував раніше.

Твір має належати до певної галузі людської діяльності: науки, літератури чи мистецтва. Виокремлення галузей є багато в чому даниною традиції, бо реального наповнення ці терміни не мають. Чітко окреслити галузь науки, літератури чи мистецтва для цілей авторського права досить складно. Так, твір літератури одночасно може бути і науковим твором. Оперу або театральну п'єсу можна вважати мистецтвом, а можна – літературою. Перелічені терміни доцільно розглядати не окремо, намагаючись розмежувати їх, а в сукупності, як певний орієнтир, що вказує на певну галузь людської діяльності.

Поняття «твір» і «об'єкт авторського права» не тотожні. Більш широке за суттю поняття – «твір». Наявність твору – обов'язкова умова авторсько-правової охорони.

Важливо розрізнити сам твір, який має нематеріальну сутність, і форму його втілення, тобто ту речову форму, яка є матеріальним носієм

твору. Авторське право на твір зберігається навіть у разі втрати матеріального носія, у якому він був втілений.

Авторське право на твір не пов'язане із правом власності на матеріальний об'єкт, у якому він втілений. Тому перехід права власності на матеріальний об'єкт або права володіння матеріальним об'єктом як такі не тягнуть за собою переходу авторських прав на твір як нематеріальне благо.

Отже, творами є не матеріальні продукти, а творча думка, що стала в них об'єктивною реальністю. Проте не будь-який твір як результат інтелектуальної діяльності людини охороняють норми авторського права. Об'єктами авторського права визнають лише такі твори, які мають передбачені законом ознаки. Ознаками твору, який визнано об'єктом авторського права, є творчий, оригінальний характер і об'єктивна форма вираження.

Творчий характер. Твір має бути результатом творчої діяльності. Мова йде про характеристику діяльності як процесу, але не завжди можна уявити, чим він завершиться і чи вдасться автору досягти певного результату. Не можна вимагати завершення роботи, щоб сказати, чи є діяльність автора творчою, чи ні. Авторське право не прагне охопити всі можливі відносини, пов'язані з існуванням творів у суспільстві. За межами правового регулювання залишається сам внутрішній процес створення твору. Правозастосовник не має реальних можливостей однозначно охарактеризувати діяльність, в результаті якої з'явився твір. Сам твір стає практично єдиним універсальним показником, який можна взяти до уваги в кожному спірному випадку. Повторне створення твору неможливе.

Наприклад, в англосаксонській судовій практиці відбувся відхід від трактування характеристик твору в бік характеристики діяльності автора. Твір визнають творчим, якщо автор виявив достатньо вміння, розсудливості та праці або здійснив відбір, оцінку, перевірку, якщо твір було створено в поті чола. Фактично твір має бути створений самим автором, а не скопійований ним.

Оригінальний характер твору. З позиції авторського права оригінальність полягає у творчому й індивідуалізованому способі вираження твору, якою б незначною не була частка творчого вкладу або індивідуалізації. Без цього мінімуму охорону не надають.

Твір може бути новим, проте в авторському праві новизна не є необхідною умовою охорони. Достатньо, щоб твір був оригінальним або індивідуальним за своїм характером, щоб він виражав щось властиве саме цьому автору, відображав його особу.

Питання оригінальності твору – це питання факту. Оригінальність не можна оцінювати однаково щодо всіх видів твору. Вона відрізняється

залежно від того, чи йдеться про твори науки, чи про художні твори. В авторському праві термін «результат творчості» тлумачать не в розумінні створення на голому місці, і не обов'язково повинна мати місце оригінальність твору. Використані автором ідеї можуть бути старі як світ, але це не завадить твору бути оригінальним, оскільки авторське право вважає допустимою інтелектуальну творчість на основі існуючих елементів. Головне, щоб твір відрізнявся від своїх попередників, щоб він не був копією або наслідуванням іншого твору.

Об'єктивна форма втілення. Первісно твір виникає у свідомості автора як комплекс ідей, думок і образів, тобто у вигляді творчого задуму. І до тієї миті, поки твір не став існувати поза свідомістю автора, не перетворився на самостійний об'єкт, немає необхідності законодавчо встановлювати правовий зв'язок між автором і його твором. Тобто твір має існувати у формі, яка відокремлена від особи автора та отримала самостійне буття. Існують різні види об'єктивної форми: письмова (рукопис, машинопис тощо), усна (публічне проголошення, публічне виконання тощо), звуко- або відеозапис (механічний, магнітний, цифровий, оптичний тощо), зображення (рисунок, план, креслення, кіно-, відео- або фотокадр тощо), об'ємно-просторова (скульптура, модель, макет, фотокадр тощо) або інша форма.

Цей перелік є приблизним і не виключає можливості використання інших форм об'єктивного вираження твору.

Можливі різні трактування терміну «об'єктивна форма». Оскільки від його розуміння залежить надання охорони твору, важливо виокремити критерії, які дозволять однозначно встановити наявність або відсутність у спірному випадку об'єктивної форми вираження твору.

Як правило, розглядають наступні критерії: відтворюваність та можливість сприйняття органами чуттів.

Щодо критерію відтворюваності, в юридичній літературі існують дві позиції. Деякі вчені вважали, що визнавати існування об'єктивної форми можна тільки в тому разі, якщо форма твору дозволяє його відтворення. Звідси випливає неможливість надання охорони творам, не закріпленим на певному носії. Дійсно, оскільки твір не закріплено на матеріальному носії, неможливо визначити його ідентичність, а отже, залишається тільки покладатися на пам'ять людей, які сприймали цей твір. У той же час така позиція має ряд недоліків. Вона позбавляє охорони багато творів, які з тих або інших причин були не безпосередньо зафіксовані, а тільки виконані.

Висловлювалися й думки про те, що будь-яка об'єктивна форма є відтворюваною. Наприклад, після того як твір оприлюднено, він може бути

відтворений. Фактично це означає, що оцінювати форму твору з погляду його відтворюваності немає сенсу, – головне, щоб автор якось виразив свій твір.

При цьому необхідно звернути увагу на феномен сприйняття твору. Йдеться про критерій сприйманості твору органами чуттів. У цьому разі можливість сприйняття твору є основним критерієм для надання йому охорони. Відповідно, охоплені будуть і всі випадки виконання твору в разі відсутності його фіксації на матеріальному носії. Проте в цьому разі значні труднощі пов'язані з використанням ряду сучасних способів розповсюдження творів.

Отже, обидва критерії не є універсальними. На практиці їх використовують, як правило, сукупно. Українське законодавство не вказує на критерій відтворюваності об'єктивної форми твору як обов'язкову умову надання охорони.

З поняттям об'єктивної форми вираження твору пов'язане питання визначення моменту, з якого твір стає об'єктом охорони авторського права. Закон України «Про авторське право і суміжні права» у ст. 11 встановлює, що авторське право на твір виникає внаслідок факту його створення. Під створенням твору слід розуміти надання йому певної об'єктивної форми, оскільки ідеї автора, не втілені поза свідомістю останнього, не є твором. Тому моментом виникнення авторського права й одночасно юридичним фактом, відповідно до якого воно виникає, є надання твору певної об'єктивної форми.

Охорона поширюється тільки на об'єктивні форми вираження результатів творчої діяльності, а не на ідеї, які містить твір. Відповідно до ст. 8 Закону України «Про авторське право і суміжні права» правова охорона поширюється тільки на форму вираження твору, а не на ідеї, навіть якщо вони виражені, описані, пояснені та проілюстровані у творі.

Ідеї не є творами, а тому їх можна вільно використовувати. Навіть будучи новими, ідеї не можуть стати об'єктом охорони або присвоєння.

Під охороною перебуває тільки відчутна форма втілення ідеї, а не сама ідея, незалежно від того, виражена вона схематично або у вигляді твору.

Авторське право охороняє творчу діяльність зі створення твору. Якби на ідеї як такі надавали виключні права, це стало б перешкодою на шляху розповсюдження ідей, заважало б вільному розвитку творчої думки та появи необмеженої кількості різних творів. До однієї й тієї самої ідеї, пошуку, теми повертаються безліч разів. Звертаючись до них, автор створює новий твір, що відображає його особу та індивідуальність. Результат іноді може бути вражаючим, іноді – незначним, але саме можливість відштовхнутися від того, що вже існує, без необхідності проходити знову вже пройдений кимось шлях, і дозволяє кожному поколінню зробити свій внесок у прогрес цивілізації.

З твору іншого автора можна запозичити не тільки чисту ідею, а й інші окремі елементи, як-от: розрізнені факти, задум, тему, систему, метод, стиль, манеру, словниковий запас тощо. Навпаки, запозичення сукупності елементів, що відображають індивідуальний характер твору, є протиправною дією.

Твір охороняють незалежно від його культурного або утилітарного призначення. Не слід брати до уваги, у якій галузі людської діяльності може бути застосований твір, наскільки ця галузь є актуальною і чи варто взагалі працювати в цій галузі.

Твір охороняють незалежно від його цінності. Цінність – категорія смаку, оцінку дають публіка та критика, а не право. Допустити зворотне – означає відкрити двері сваволі.

Об'єктом авторського права є не тільки твір загалом, а й частина твору (включаючи його назву), яка є результатом творчої діяльності та може бути використана самостійно (ст. 9 Закону України «Про авторське право і суміжні права»).

Які ж твори є об'єктами авторського права? Авторське право охороняє всі види творів. Ст. 8 Закону України «Про авторське право і суміжні права» перераховує такі види об'єктів авторського права: літературні письмові твори белетристичного, публіцистичного, наукового, технічного або іншого характеру; виступи, лекції, промови, проповіді й інші усні твори; комп'ютерні програми; бази даних; інші твори.

Значення в законі приблизного переліку об'єктів має на меті виокремити найважливіші об'єкти та тим самим поінформувати потенційних правовласників про можливість охорони їхніх інтересів у межах авторського права.

В авторському праві абсолютно оригінальними вважають первісні твори, композиція та спосіб вираження яких є оригінальними. Відносно оригінальними вважають похідні твори, у яких оригінальною може бути тільки композиція (як, наприклад, в антологіях, де охороні підлягає вибір творів або уривків із творів іншого автора) або тільки спосіб вираження (як, наприклад, в перекладах).

При цьому особливе місце займають літературні твори. Ознакою літературних творів є використання символів і знаків для закріплення твору на матеріальному носії. Вид і тип символів принципового значення не мають: це можуть бути літери відповідної мови, математичні символи, хімічні формули тощо. Матеріальний носій може бути різного типу, він може бути виготовлений із будь-якого матеріалу. Оскільки до літературних творів закон відносить комп'ютерні програми, то мікросхему, на яку здійснюють запис, також розглядатимуть як матеріальний носій. Літературний твір може бути записаний не тільки мовою людського

спілкування, а й мовами, які використовують для складання інструкцій для електронних пристроїв, до яких належать Бейсік, Паскаль, Сі, Ада та інші.

До літературних належать наукові роботи – монографії, статті, звіти тощо, навчальна література; промови, доповіді, проповіді та інші усні твори; твори журналістики – статті, інтерв'ю, дискусії тощо; листи, ділове й особисте листування.

Особливий правовий статус має такий вид творів, як інтерв'ю. Під інтерв'ю розуміють зустріч, під час якої психолог або журналіст одержує від співрозмовника (співрозмовників) певну інформацію, результати якої оформлюють у вигляді публікації. Якщо той, хто дає інтерв'ю, зробив творчий вклад, який втілюється як у спільній роботі над інтерв'ю, так і в оригінальному формулюванні відповідей, то є всі підстави вважати його співавтором цього твору.

Особлива увага приділяється авторському праву на назву твору. Назва є важливим елементом твору – його позначенням. Вона надає твору індивідуального характеру, дозволяючи ідентифікувати його.

Автор має право на назву як невід'ємну частину свого твору. Зміна назви без дозволу автора порушує його особисті немайнові права (право на авторство, право на цілісність твору). Автор може дозволити використати назву окремо від твору, він також має право на її охорону від імітації без дозволу або іншого неналежного використання.

Важливо з'ясувати, чи на всі назви творів поширюється однаковий захист, однаковий юридичний режим, або ж між ними існують відмінності.

Оригінальну назву твору, яка через свою відомість набуває розрізняльного характеру, не можна відтворювати в будь-якому іншому творі без дозволу автора.

Твори, які не є об'єктами авторського права. Законодавство передбачає певні випадки, коли твір не визнають об'єктом авторського права. Відповідно до ст. 10 Закону України «Про авторське право і суміжні права» не є об'єктами авторського права: повідомлення про новини дня або поточні події, що мають характер звичайної прес-інформації; твори народної творчості (фольклор); видані органами державної влади в межах їхніх повноважень офіційні документи політичного, законодавчого, адміністративного характеру (закони, укази, постанови, судові рішення, державні стандарти тощо) та їх офіційні переклади; державні символи України, державні нагороди; символи та знаки органів державної влади, Збройних Сил України та інших військових формувань; символіка територіальних громад; символи та знаки підприємств, установ та організацій; грошові знаки та таке інше.

Проекти символів і знаків до їхнього офіційного затвердження розглядають як твори, що є об'єктами авторського права.

Офіційні документи, державні символи та знаки позбавлені правової охорони через їхню виключну значимість у суспільстві. Ці об'єкти фігурують як продукти, що створені від імені всього суспільства і є актами виявлення його волі. Нормативні акти за своєю природою призначені для інформування членів суспільства про певні правила поведінки, тому практично будь-яку форму доведення їх до відома публіки вважатимуть дозволеною.

Твори народної творчості не є об'єктами авторського права через відсутність у них конкретного автора. Виключення творів народної творчості з переліку об'єктів авторського права має на меті пропаганду відповідної національної культури.

Разом із тим, твір народної творчості може бути об'єктом авторського права, якщо його використання здійснюватимуть в особливому режимі. Ця норма дає можливість захисту національного культурного надбання. Твори фольклору активно використовують за межами країни походження, їхня комерційна експлуатація може спричинити спотворення. Серйозність цієї проблеми визнано на міжнародному рівні. У результаті Стокгольмського перегляду (1967р) до Бернської конвенції про охорону літературних і художніх творів було внесене спеціальне положення (ст. 15), яке дає можливість у деяких випадках захистити твори фольклору.

Творцями інтелектуальних творів здатні бути тільки фізичні особи. Вчитися, думати, оцінювати, створювати наукові твори можуть тільки люди.

Авторське право виникає з інтелектуальної творчості. Оскільки остання може бути тільки плодом діяльності фізичної особи, первинним суб'єктом авторського права може бути тільки фізична особа, яка створила твір. Похідними суб'єктами авторського права можуть бути спадкоємці та інші правонаступники. Юридичні особи можуть набувати тільки похідне авторське право (за винятком випадків створення енциклопедій, енциклопедичних словників, періодичних і таких, що мають продовження, збірників наукових праць та інших періодичних видань, коли видавець отримує самостійне право). Інтереси юридичних осіб можуть бути забезпечені за допомогою використання службових творів.

За законом суб'єктами виключних майнових авторських прав можуть бути: автор твору; спадкоємці; наймач (роботодавець) автора службового твору; виробник аудіовізуального твору; особа, яка випускає у світ періодичні видання.

За договором суб'єктом виключних майнових авторських прав може бути будь-яка особа, якій їх передала інша особа, якщо ці права дійсно належали останній.

Набуття суб'єктивних авторських прав фізичною особою не залежить від віку, стану здоров'я, майнового стану, місця створення та випуску твору у

світ тощо. Малолітні (віком до 14 років) не можуть самостійно розпоряджатися своїми авторськими правами. Можливість здійснювати права автора твору науки виникає з 14 років. Обмеження дієздатності або визнання фізичної особи недієздатною автоматично обмежує цю можливість.

Згідно з українським законодавством власниками суб'єктивних авторських прав можуть бути українські фізичні особи та іноземці, їхні спадкоємці, інші правонаступники. Права на твори для кожної категорії суб'єктів виникають у зв'язку з різними юридичними фактами:

створенням твору, переходом авторських прав у спадщину, за авторським договором тощо.

Іноземний громадянин може бути суб'єктом українського авторського права, якщо його твір вперше випущено у світ на території України, або не випущено, але він знаходиться на її території в будь-якій об'єктивній формі.

Якщо твір іноземного автора вперше випущений у світ за кордоном або знаходиться там в об'єктивній формі, автор стає суб'єктом українського авторського права тільки відповідно до укладених Україною міжнародних угод і в межах, ними встановлених.

Авторські права у творця твору виникають, щойно досягнутий творчий результат втілено в об'єктивну форму, що забезпечує його сприйняття іншими особами. При цьому не має значення, оприлюднено твір чи ні, повністю він завершений чи становить собою лише ескіз або нарис.

Не впливають на визнання особи автором форма, призначення та цінність створеного ним твору.

Суб'єктами авторського права визнають творців похідних творів.

Суб'єктом авторського права виступає упорядник збірника. Його праця полягає в тому, що він організовує, обробляє, систематизує або відновлює ті чи інші твори. При упорядкуванні збірника творів упорядник нарівні з відбором матеріалу для включення до збірника здійснює певну дослідницьку роботу.

Упорядники використовують твори, які є предметом чийогось авторського права або не є такими. Якщо первинний твір охороняє закон, необхідно одержати згоду його автора або іншого власника прав на твір для використання створеного на його основі похідного твору. Відсутність такої згоди перешкоджатиме лише використанню твору, але не визнанню особи, яка творчо переробила твір, автором переробки.

Упоряднику збірника творів, які не є предметом чийогось авторського права, належить авторське право, якщо він самостійно їх обробив або систематизував.

Суб'єктом авторського права є також особа, яка здійснила переклад твору. Перекладач має ряд правомочностей на виконаний

переклад: на відтворення і розповсюдження перекладу, на авторську винагороду. Для перекладу необхідна згода автора оригінального твору. Автор і перекладач користуються авторським правом на окремі об'єкти – оригінальний твір і переклад. Використання перекладу допускають за згодою перекладача.

Право автора дозволяти переклад свого твору іншою мовою з метою подальшого використання тягне право одержати винагороду за використання твору, перекладеного іншою мовою.

Щодо співавторства. Авторське право (співавторство) належить авторам спільної праці двох або більше осіб (співавторство) належить авторам спільно, незалежно від того, чи становить твір одне неподільне ціле або складається з частин, кожна з яких має і самостійне значення (ст. 13 Закону України «Про авторське право і суміжні права»).

Не можуть бути визнані співавторами особи, які не зробили творчого внеску у створення твору, а надали автору тільки певну допомогу або підтримку (матеріальну, організаційну, технічну тощо).

Під спільними творами розуміють твори, створені двома або більше особами, які працюють разом або принаймні враховують вклад один одного на підставі спільного творчого задуму.

Про співавторство не йдеться, коли новий твір додають до більш раннього за часом твору без зміни останнього.

Існує відмінність між співавторством і наявністю кількох авторів. Значення цих двох термінів різне, оскільки вони стосуються різних ситуацій.

Основні риси співавторства. Співавторству властиві:

– спільна творча праця кількох осіб. Спільна праця повинна мати творчий характер. Тільки в результаті творчої діяльності виникають твори науки які визнають охороноздатними об'єктами. Спільна праця може відбуватися по-різному: одних об'єднує творчий процес і вони працюють разом; інші розробляють план, структуру твору, призначають кожному учаснику творчого колективу частину роботи, яку він повинен здійснити, потім об'єднують, змінюють і редагують написане;

– створення спільного твору. У роботі над колективним твором співавтори використовують різні форми втілення задумів: слово, звук, зображення тощо. При застосуванні однієї форми втілення праця співавторів має однорідний характер, оскільки вони виконують однакову роботу;

– належність авторського права особі, яка бере участь у створенні твору. Чинне законодавство закріплює авторське право за співавторами незалежно від того, чи становить твір нерозривне ціле або складається з частин, кожна з яких має самостійне значення.

Авторське право на колективний твір належить усім авторам разом незалежно від ступеня творчого вкладу кожного зі співавторів і характеру твору. Закон характеризує права співавторів як спільні, що відповідає усталеному в науці погляду на авторське право співавторів як неподільне право.

Питання про використання колективного твору співавтори завжди вирішують разом на підставі одностайності, а не за більшістю голосів. Якщо співавтори не досягнуть з цього питання згоди, його передають на розгляд до суду.

Принцип спільного розпорядження твором не перешкоджає співавторам укласти між собою угоду, яка встановлює інший порядок здійснення їхніх авторських прав.

За неподільного співавторства твір, створений двома і більше співавторами, становить собою одне неподільне ціле, частини якого не мають самостійного значення.

За подільного співавторства колективний твір є єдиним, проте він складається з частин, які мають самостійне значення, і при цьому відомо, хто зі співавторів створив ту чи іншу частину.

Визнання співавторства неподільним означає, що авторські права як на твір загалом, так і на будь-яку його частину співавтори здійснюють тільки разом. У кожного зі співавторів нема в цьому разі самостійного об'єкта, яким би він міг розпорядитися на власний розсуд.

За подільного співавторства використання колективного твору загалом також здійснюють за згодою всіх співавторів. Проте кожний співавтор має право самостійно, без згоди інших співавторів, розпорядитися своєю частиною твору.

Випадки співавторства необхідно відрізнити від створення складених творів. Складені твори об'єднують ряд самостійних творів і як такі становлять упорядковану сукупність окремих творів. Упорядник набуває самостійне право на збірник, але він не має жодних прав на твори, що входять до нього. Співавторство ж означає створення твору шляхом спільної праці ряду осіб.

Співавторство передбачає єдність задуму й активний вплив співавторів на творчість один одного. Погодження може бути мовчазним або відкрито вираженим. Це відрізняє співавторство від відносин, які існують між авторами первинного та похідного творів (автором та перекладачем тощо). В останньому разі вплив є одностороннім і спільного задуму нема.

Авторське право на твір, створений у порядку виконання службових обов'язків або службового завдання роботодавцю

(службовий твір) належить автору службового твору (ст. 16 Закону України «Про авторське право і суміжні права»).

Виключні права на використання службового твору належать особі, з якою автор перебуває у трудових відносинах (роботодавцю), якщо в договорі між ним і автором не передбачено інше.

Розмір авторської винагороди за кожний випадок використання службового твору та порядок її виплати встановлює договір між автором і роботодавцем.

Роботодавець має право за будь-якого використання службового твору зазначити своє найменування або вимагати такого зазначення.

Роботодавець може передати права на використання службового твору іншій особі, проте при цьому мають бути виконані зобов'язання роботодавця щодо автора службового твору, встановлені договором.

Законом встановлено, що норми, які регламентують статус службових творів, не поширюються на створені в порядку виконання службових обов'язків або службового завдання роботодавця енциклопедії, енциклопедичні словники, періодичні й такі, що мають продовження, збірники наукових праць, газети, журнали та інші періодичні видання.

До суб'єктів авторського права належать фізичні та юридичні особи, які не беруть участі у створенні твору науки, але володіють певним обсягом авторських правомочностей й щодо використання творів у результаті спадкування або чинності певних укладених з автором договорів на використання його твору, їх називають правонаступниками.

Спадкоємці як суб'єкти авторського права набувають права відповідно до закону або заповідальних розпоряджень. За законом і за заповітом спадкоємцеві належить право на опублікування, відтворення та розповсюдження твору, а також право на винагороду. Спадкоємець має право вирішити питання про використання виданих творів, а також тих творів, які ще не випущено у світ.

Спадкоємці по суті заступають автора у відносинах з особами, які бажають використати твір, що дістався першим у спадок. Обсяг прав, які визнають за спадкоємцями, менший від тих, що їх визнають за автором. Як відзначалося, особисті немайнові права автора є невідчужуваними та непередаваними. Тільки у випадках і порядку, передбачених законодавством, особисті немайнові права можуть захищати інші особи, у тому числі спадкоємці правовласника. Закон України «Про авторське право» не передбачає спеціальних правил щодо порядку спадкування цих прав. Тому його здійснюють у загальному порядку, передбаченому книгою шостою «Спадкове право» Цивільного кодексу України.

Особливістю спадкування майнових авторських прав є те, що вони переходять до спадкоємців автора на певний період часу – строк охорони авторського права, по закінченні якого дія прав припиняється.

Відповідно до Закону України «Про авторське право і суміжні права» право спадкоємців діє протягом 70 років після смерті автора.

Відповідно до ст. 427 Цивільного кодексу України майнові права інтелектуальної власності можуть бути передані повністю або частково іншій особі. Умови передання майнових прав може визначити договір, який укладають відповідно до закону. Подібну норму містить ст. 31 Закону України «Про авторське право і суміжні права».

У ролі суб'єктів авторського права, перш за все, виступають видавництва та інші організації, що використовують твори науки. Вони набувають авторські права на підставі укладених з авторами та їхніми спадкоємцями договорів. Стаючи власниками авторських прав, ці організації використовують твори та розпоряджаються ними тими способами, які передбачають конкретні договори, і в їхніх межах.

Правонаступниками українських авторів можуть бути як українські, так і іноземні фізичні та юридичні особи. Договори з останніми можна укладати як за посередництва авторсько-правових організацій, так і безпосередньо.

Правомірно придбані авторські права правонаступників визнають і охороняють нарівні з правами самих авторів.

Як особливий суб'єкт авторських прав виступають організації управління майновими правами володільців авторських прав на колективній основі. Такою організацією в Україні є Українське агентство з авторських та суміжних прав.

Особливий режим мають взаємовідносини зазначених організацій з авторами. Так, передання авторських прав цим організаціям не підпадає під режим, встановлений для авторських договорів. Оскільки передання прав за авторським договором має багато обмежень, звільнення цих організацій від обов'язку дотримуватися цих обмежень є дуже важливим. Договір цих організацій з авторами має публічний характер: автору не можна відмовити в укладанні договору, якщо управління цією категорією прав належить до статутної діяльності організації.

Договір організацій з автором можна розглядати як договір приєднання. У конкретного автора залишається тільки можливість прийняти встановлені для всіх умови або відмовитися від укладання договору взагалі.

Подібну специфіку мають і договори організацій управління авторськими правами на колективній основі з користувачами творів. Умови надаваних ліцензій мають бути однаковими для всіх користувачів однієї

категорії. Зазначені організації не мають права відмовити в наданні ліцензії без достатніх на те підстав. Отже, ці договори можна розглядати як публічні договори та договори приєднання.

Найважливішим аспектом будь-якого права є його зміст. Саме від змісту права залежить його значення та цінність для суспільства. Зміст права активно впливає і на його форму. В. Серебровський визначав зміст авторського права як сукупність наданих автору прав (правомочностей), необхідних для охорони інтересів, пов'язаних зі створенням і використанням твору суспільством.

Твір, що його охороняє авторське право, є особливим об'єктом, який найповніше відображає особу свого автора. Авторське право не обмежується гарантіями одержання автором економічної вигоди від використання твору. Воно також охороняє інтелектуальний і персональний зв'язок автора з твором та його використанням.

Подвійність авторського права (зв'язок твору з особою автора та його майнова цінність) призвела до того, що поділ авторських прав на дві групи в Україні, як і в більшості зарубіжних країн, став традиційним.

Авторське право містить виключні правомочності, які є його серцевиною. З одного боку, це повноваження особистого характеру, які утворюють особисті немайнові права, а з іншого боку, правомочності майнового характеру, які утворюють майнові права, що дозволяють автору здійснювати використання свого твору чи дозволяти робити це третім особам, одержуючи за це винагороду.

Інтереси морального та майнового порядку мають різні сфери застосування. Особисті немайнові та майнові права мають різну історію, вони не виникають і не зникають одночасно. У той час як майнові права становлять собою потенційні можливості, які з'являються після завершення твору та існують допоки автор не прийме рішення скористатися ними, оприлюднивши твір, особисті немайнові права як такі виникають від першого «розчерку пера». Здійснюючи особисте право на оприлюднення твору, автор вводить його до сфери економічних категорій, уточнюючи, у якій формі та якою мірою його можна використати.

Зазначена класифікація авторських прав має практичне значення. Особисті немайнові права у всіх випадках належать лише безпосередньо автору твору. Майнові права на використання твору можуть переходити до інших осіб на підставі авторського договору.

Проміжне місце між особистими немайновими та майновими правами займає право слідування, яке, будучи особистим правом, тісно пов'язане з майновими інтересами автора.

Особисті немайнові права захищають зв'язок особи автора з його твором. Вони містять: право авторства; право на ім'я; право на

оприлюднення, включаючи право на відкликання; право на захист репутації автора.

Зазначені правомочності зазвичай поділяють на дві категорії: позитивні та негативні.

Позитивними правомочностями є право на оприлюднення, у тому числі право на відкликання. Вони вимагають, щоб правовласник прийняв рішення або виступив з ініціативою: опублікувати твір, змінити його, вилучити його з обігу.

Негативними, або захисними, правомочностями є право авторства, право на ім'я, право на захист репутації автора. Ці правомочності називають негативними, оскільки вони зводяться до права перешкоджати вчиненню дій або до вимоги утриматися від дій, звернених до пасивних суб'єктів. Вони мають захисний характер, оскільки навіть після смерті автора та по тому, як твір стає суспільним надбанням, дозволяють діяти на підставі особистого немайнового права для захисту індивідуальності та недоторканності результатів інтелектуальної творчості.

Особисті немайнові права автора є сутнісними, немайновими, невід'ємними від авторства й абсолютними.

Вони є сутнісними, бо дорівнюють мінімуму прав, набутих через факт створення твору, без яких авторство втрачає сенс. Вони не є вродженими, оскільки належать не всім людям, а тільки тим, хто є автором.

Вони є немайновими, оскільки їх не можна оцінити у грошовому еквіваленті, навіть якщо це і відбувається опосередковано як компенсація за порушення моральних прав.

Вони, будучи породженням автора, нерозривно пов'язані з особою творця. Автор зберігає їх за собою протягом життя навіть у тих випадках, коли йдеться про твори, щодо яких закінчився строк охорони (обчислюваний із моменту створення або публікації). По смерті автора деякі з його прерогатив (негативні права, а також право на посмертне оприлюднення творів) захищають його спадкоємці або призначені для цього особи.

Вони є абсолютними, бо їх захищають від усіх і кожного у тому розумінні, що їхній володілець може застосовувати їх до третіх осіб, включаючи особу, яка одержала виключні майнові права на твір.

Особисті немайнові права є невідчужуваними, і від них не можна відмовитися. Будь-яке передання авторських прав може стосуватися лише майнових прав.

Особисті немайнові права:

- не можуть бути об'єктом вилучення, примусового виконання або експропріації;

- не підпадають під дію строку позовної давності;

– не можуть стати суб'єктом суброгації (частково доповнення до старого закону), оскільки випливають з факту авторства. У принципі є необмеженим строк їхньої дії.

Право авторства – право визнаватися, вважатися автором твору. Воно охороняє глибинний зв'язок між автором і плодом його діяльності.

Право авторства є основоположним у комплексі особистих немайнових прав автора. У Бернській конвенції його сформульовано так:

«Незалежно від майнових прав автора і навіть після відступлення цих прав він має право вимагати визнання свого авторства на твір».

До змісту права авторства входить право особи не тільки вважатися творцем твору, а й вимагати посилання на автора при використанні останнього. Серед іншого, право авторства передбачає право автора захищати себе, якщо він зазнає нападів.

Право авторства зберігається в особи незалежно від форми, призначення та цінності твору, а також від того, випущено твір у світ чи ні. Право авторства є правовим відображенням фактичної роботи автора над створенням твору. Воно свідчить не про те, що особа має певний набір прав, а про те, що ця особа є творцем твору. Право авторства є специфічним правом, яке належить тільки творцеві твору.

Практичною реалізацією права авторства зазвичай є право автора вимагати зазначення його імені при використанні твору. Без права авторства неможливо здійснити право на авторське ім'я.

Право авторства можна розглядати як потенційну можливість творця твору в будь-який момент визначити себе як автора твору. Таким чином особа одержує можливість визнання її в суспільстві як автора, від того часу, як вона заявить про свій зв'язок із твором.

Особа, яка порушила право авторства, як правило, одночасно порушує й інші права автора, у першу чергу право на використання твору. Автору належить право використовувати або дозволяти використовувати створений ним твір під своїм справжнім ім'ям, псевдонімом або без позначення ім'я, тобто анонімно.

Право на ім'я надають з метою індивідуалізації осіб, які створюють твори науки, літератури та мистецтва. Автор реалізує право на ім'я у випадках використання його твору, коли вступає в договірні відносини з іншими особами й організаціями. Автор має право вимагати зазначення свого імені кожного разу при виданні, публічному виконанні та іншому використанні свого твору. Право на ім'я містить можливість вимагати, щоб ім'я автора (псевдонім) не зазнавало спотворень при його згадуванні особами, які використовують твір.

За відсутності особливої вказівки з боку автора, твір позначають прізвищем, ім'ям, по батькові автора або прізвищем та ініціалами.

Наполягання автора на зміні позначень цілком законні, бо є виявом його права на псевдонім. Твір може бути використаний і без позначення імені автора, тобто зі збереженням анонімності, що можливе за згодою автора.

Спосіб позначення імені автора слід визначати в авторському договорі при його укладанні. Після цього ні автор, ні користувач не мають права в односторонньому порядку змінити спосіб позначення імені автора.

Порядок проставлення імен співавторів визначає угода співавторів, користувачі мають дотримуватися його як одного з виявів авторського права на ім'я.

Якщо твір використовують під псевдонімом або анонімно, особи, яким відоме справжнє ім'я автора, не мають права без згоди автора розкрити його особу.

Автор може в будь-який час розкрити свій псевдонім або анонім.

Автор може мати кілька псевдонімів. Він може користуватися псевдонімом лише для деяких творів, а інші оприлюднювати під своїм власним іменем.

Якщо автор використав свої твори під псевдонімом або без позначення власного імені, так само зазначені твори слід використовувати після його смерті.

Питання про порушення права на ім'я розглядають у судовому порядку.

У разі використання імені відомого автора як псевдоніма можна говорити про порушення особистих прав цього автора.

Неопублікований за життя автора твір слід оприлюднювати під псевдонімом, якщо є суттєві підстави вважати, що автор хотів опублікувати цей твір під цим псевдонімом (наприклад, якщо твори певного типу він завжди підписував певним псевдонімом). За відсутності спеціальної вказівки автора або суттєвих підстав твір слід опублікувати під справжнім іменем автора.

Окрема норма стосується підпису автора (автографа), з яким твір випущено у світ. З одного боку, підпис певною мірою пов'язаний з особою автора, дає можливість ідентифікувати її (наприклад, за допомогою експертизи). З іншого боку, визначити особу автора за підписом не завжди легко. Тому автограф автора не можна прирівнювати до зазначення справжнього імені або псевдоніма автора.

Ім'я автора при використанні твору означають завжди, незалежно від розташування використововуваного уривку у творі.

Автору належить право оприлюднити або дозволити оприлюднити його твір у будь-якій формі, включаючи право на відкликання. Під оприлюдненням твору закон розуміє здійснення за згодою автора дії,

яка вперше робить твір доступним для загалу шляхом його опублікування, публічного оприлюднення або іншим способом. Суть права на оприлюднення можна визначити як юридичне забезпечену автору можливість публічного розголосу створеного ним твору.

Оприлюднити твір – означає забезпечити доступ до твору будь-яких третіх осіб. Автор може вважати свій твір недостатньо готовим, незрілим для представлення на суд публіки і тому має право не давати згоди на його оприлюднення.

Твір, який складається з окремих частин, може бути оприлюднений лише частково. Оприлюднення елементів змісту твору, тобто теми, сюжету, анотації не є оприлюдненням самого твору. Так, публікацію автореферату дисертації не вважають випуском у світ самої дисертації.

Твір вважають оприлюдненим, якщо дії щодо забезпечення доступу до твору широкого кола осіб здійснені за згодою автора (або самим автором і з його волі).

У праві на оприлюднення можна виділити два моменти: право на визначення остаточного вигляду, у якому буде опубліковано твір (надання йому об'єктивної форми), і право визначення способу, яким уперше буде відкрито доступ невизначеного кола осіб до твору.

Можливість автора визначити спосіб оприлюднення обмежена, коли йдеться про замовлений твір. У цьому разі автор може тільки встановити остаточну готовність твору, умови ж випуску у світ визначатиме відповідний договір.

Право на оприлюднення включає в себе право на відкликання, тобто право відмовитися від раніше прийнятого рішення про оприлюднення твору. Право на відкликання може бути реалізоване в будь-який час, після того як автор дав згоду на оприлюднення свого твору (або оприлюднив свій твір).

Можливі дві ситуації. Перша має місце, коли автор дав згоду на оприлюднення свого твору, але він ще не був оприлюднений. У цьому разі автор повинен повідомити свого партнера за договором, що він відмовляється від даної раніше згоди на оприлюднення твору. При цьому жодної публічної заявки з боку автора не потрібно. Автор зобов'язаний відшкодувати збитки, якщо їх зазнав партнер, а також сплатити неустойку, передбачену договором.

Друга ситуація можлива тоді, коли твір уже було оприлюднено (за згодою автора або ним самим). У цьому разі для відкликання твору необхідне публічне оповіщення. Воно потрібне, щоб припинити бездоговірне використання твору, і в цьому разі автор має відшкодувати збитки своїм договірним партнерам.

Право відкликання не може бути застосоване автором, якщо його твір є службовим. Проте автор, який створив службовий твір, може вирішити не передавати його роботодавцеві. Якщо автор відшкодує роботодавцеві вартість затрачених при створенні твору матеріалів, наданих йому коштів, не можна буде примусити його передати свій твір роботодавцеві.

Автору належить особисте немайнове право перешкоджати будь-якому спотворенню, зміні його твору або іншому посяганню, здатному зашкодити його честі та репутації.

Зміст цього права полягає в тому, що при виданні або іншому використанні твору заборонено без згоди автора вносити будь-які зміни до самого твору, його назви і, крім того, до позначення імені автора. Заборонено без згоди автора додавати до твору при його виданні ілюстрації, передмови, післямови, коментарі та будь-які пояснення.

Право на захист твору від спотворення виникає з моменту створення твору.

Зміни, які вносять до твору, слід погоджувати з автором. При підготовці видання твору редактор не погоджує кожну зміну з автором, але остаточний варіант твору має бути ним схвалений.

Право на захист репутації автора є дієвим засобом охорони його інтересів. Воно може бути застосоване при будь-якому порушенні авторського права, у тому числі спрямованого проти власника носія твору.

Автору твору належать виключні майнові права на використання його твору в будь-якій формі і будь-яким способом відповідно до закону. Крім випадків, зазначених законом, будь-які фізичні або юридичні особи можуть використовувати твір тільки за договором із правовласником або іншою уповноваженою особою, у тому числі у випадках, передбачених законом, за договором з організацією управління майновими авторськими правами на колективній основі.

Право на використання твору – це можливість авторів самим вирішувати всі питання, пов'язані з наданням третім особам доступу до творів і з їх використанням.

Майнові права не залежать одне від одного. Автор має стільки прав на використання твору, скільки існує способів можливої експлуатації останнього, до того ж не тільки на момент створення, а й допоки його охороняє авторське право.

Договори, що стосуються авторського права, слід тлумачити обмежувально, що означає неможливість зробити висновок на користь контрагента автора про те, що йому були надані ширші права, ніж ті, що чітко зазначені в договорі.

Автор може перешкоджати не тільки використанню твору, здійснюваному без його дозволу, а й використанню твору на території, прямо не передбаченій дозволом або по закінченні строку його дії.

Права на використання не мають обмежень або винятків, крім тих, які встановлені законом.

Дозвіл на використання твору передбачає право автора на одержання винагороди.

Виключні права на використання твору означають, зокрема, право здійснювати, дозволяти або забороняти:

- відтворювати твір (право на відтворення);
- розповсюджувати оригінал або примірники твору будь-яким способом, у тому числі шляхом продажу (право на розповсюдження);
- здавати у прокат оригінал або примірники твору (право напрокат);
- надавати оригінал або примірники твору в тимчасове користування (право на надання в тимчасове користування);
- імпортувати примірники твору з метою розповсюдження, у тому числі примірники, виготовлені з дозволу володільця виключних авторських прав (право на імпорт);
- публічно показувати твір (право на публічний показ);
- публічно виконувати твір (право на публічне виконання);
- доводити твір до загального відома (право на доведення до загального відома);
- перекладати твір (право на переклад);
- переробляти, аранжувати або іншим способом змінювати твір (право на переробку);
- інші дії, передбачені законом.

Розмір і порядок обчислення авторської винагороди за використання твору встановлює авторський договір, а якщо збір винагороди здійснюють організації управління майновими правами авторів на колективній основі, – у договорах, укладених такими організаціями з користувачами.

Розмір авторської винагороди не може бути нижчим за мінімальні ставки, затверджені Кабінетом Міністрів України.

Права автора на одержання винагороди є невідчужуваними та переходять тільки до спадкоємців автора на строк дії авторського права.

При цьому необхідно звернути увагу на право на відтворення. Право на відтворення означає можливість розмноження твору шляхом зняття з нього копій або іншим способом.

Термін «відтворення» означає виготовлення одного чи більше примірників твору або його частини будь-яким способом (прямо або

непрямо, тимчасово або постійно), у будь-якій матеріальній формі (на будь-якому матеріальному носії); виготовлення у трьох вимірах одного або більше примірників двомірного твору і у двох вимірах – одного або більше примірників тримірного твору; запис у пам'ять комп'ютера та інших комп'ютерних пристроїв; будь-який інший запис твору.

Відтворення завжди пов'язане з фіксацією твору на матеріальному носії або зі зберіганням твору в пам'яті комп'ютера або в Інтернеті.

Відтворення – історично перша і на початковому етапі розвитку авторського права єдина майнова авторська правомочність.

Право на відтворення передбачає:

– видання за допомогою друку або будь-якого іншого способу графічних або пластичних мистецтв (типографії, лінотипу, офсету тощо). Йдеться про графічне видання або видання в буквальному розумінні слова, оскільки зазначений термін використовують і в ширшому розумінні – як еквівалент відтворення, що охоплює будь-яку форму фіксації твору (не тільки шляхом друкування або за допомогою будь-якого способу графічних чи пластичних мистецтв, а й звукову, аудіовізуальну фіксацію, відтворення за допомогою електронних засобів тощо), а також матеріальний продукт відтворення (книжки, брошури тощо);

– механічне відтворення творів у формі звукозаписів (фонограм) і шляхом аудіовізуальної фіксації, що здійснюють механічно в широкому розумінні цього слова, у тому числі за допомогою електроакустичних та електронних способів;

– репрографічне відтворення за допомогою будь-якої системи або методу, що дозволяє одержати точні (факсимільне відтворення), матеріальні та візуально сприйнятні репродукції письмових і графічних творів у будь-якому вимірі та будь-якій формі;

– включення твору чи частини твору до комп'ютерної системи або до блоку внутрішньої чи зовнішньої пам'яті комп'ютера.

6.3 Право вільного використання наукових творів

Виходячи з вище проведеного аналізу особливостей інтелектуальної власності та авторського права необхідно звернути увагу на право вільного використання наукових творів.

Авторське право, як і будь-яке монополльне право, слід тлумачити як виключне. У той же час регулювання авторського права повинно гармонізувати інтереси суспільства, автора, окремих осіб. Визнання за автором певних прав неминує супроводжуватися встановленням деяких обмежень.

Закони про авторське право передбачають можливість у певних випадках використовувати твір, що його охороняють, вільно і

безоплатно або з виплатою винагороди власнику авторського права. Це називають вільним використанням творів, які охороняють.

Перш за все, виходячи з вказаних положень необхідно звернути увагу на особливості використання з виплатою винагороди: ліцензії за законом.

Система так званих ліцензій за законом має виключний характер. Вона становить собою компромісне рішення, прийнятне лише для випадків, коли необхідно забезпечити доступ до творів та їх належне розповсюдження. Вона є доцільною лише тоді, коли вже мало місце перше розповсюдження твору з дозволу автора, і лише для певних видів використання, таких як механічне відтворення здійснюване без змін у разі масового і неконтрольованого використання (приватного копіювання).

Використання за ліцензією згідно із законом має вільний характер, проте може бути обумовлене виплатою винагороди. Законодавці вважали за необхідне полегшити діяльність користувачів, не позбавляючи в той же час авторів або інших правовласників вигід, що випливають з використання творів.

Умови, під які підпадають ліцензії відповідно до закону, такі:

– ліцензії можуть надавати лише невиключне право (описано вище);

– ліцензії не підлягають перевідступленню;

– ліцензії жодним чином не мають обмежувати немайнові права автора;

– ліцензії мають гарантувати право автора на справедливую винагороду шляхом визначення ставки такої винагороди або містити доручення відповідній або судовій інстанції встановлювати її, якщо сторони не дійдуть згоди;

– дія ліцензій є обмеженою.

Приватна копія становить собою відтворення в одному примірнику коротких фрагментів творів або окремих оприлюднених творів, які охороняє авторське право, для особистого використання виробником копії (у тих випадках, коли йдеться про дослідження, освіту татаке інше).

Під особистим використанням, яке крім відтворення може включати переробку (переклад, аранжування тощо) твору, що його охороняють, мають на увазі, що використовувати одержаний таким чином твір дозволено лише його виробнику, що останній є фізичною особою і що скопійований примірник не потрапить до інших осіб, тобто його не використовуватимуть колективно і не розповсюджуватимуть ні з комерційною, ні з іншою метою.

Ст. 9 Стокгольмського акту Бернської конвенції, підтвердженого Паризьким актом, містить наступне положення щодо визнання можливості обмеження цього виду права на відтворення: «За законодавством багатьох країн зберігається право дозволяти відтворення таких творів в особливих випадках за умови, що це

відтворення не шкодить нормальній експлуатації твору і не зачіпає безпідставно законні інтереси автора».

Ця норма відображає рівень техніки фотокопіювання, досягнутий у другій половині 60-х років минулого століття. Проте у зв'язку з частішим випадків відтворення в особистих цілях за допомогою репрографічної техніки (або аналогічних методів) і відтворення в домашніх умовах стало важко розглядати їх як прояви «особливих випадків», передбачених ст. 9 Бернської конвенції, за яких відтворення «не шкодить нормальній експлуатації твору і не зачіпає безпідставно законні інтереси автора».

Ст. 25 Закону України «Про авторське право і суміжні права» допускає відтворення без дозволу автора (чи іншої особи, яка має авторське право) і без виплати авторської винагороди, виключно в особистих цілях або для кола сім'ї попередньо правомірно оприлюднених творів за винятком: репрографічно відтворених книжок.

Твори зафіксовані у їх примірники можна використовувати в домашніх умовах виключно в особистих цілях або для кола сім'ї без дозволу автора (авторів), але з виплатою їм винагороди.

Законодавство багатьох країн встановило більш або менш суттєві обмеження авторського права щодо деяких видів використання творів для навчання.

У контексті обмежень авторського права під ілюстративними матеріалами для навчання розуміють використання творів, що виходить за межі простого цитування: або в повному обсязі, коли йдеться про невеликий твір, або як ілюстрації учбового процесу – за допомогою публікацій або ж у записах звуку чи зображення, починаючи від моменту, коли це словіщення здійснюється з педагогічною метою. На ілюстративний матеріал поширюється той самий режим, що й на цитати. Необхідно зазначити джерело та ім'я автора, їх використання має відповідати «добрим звичаям» (тобто відтворення твору для ілюстрації повинно не заважати звичайному використанню твору і не завдавати невинуватого шкоди законним інтересам автора) та переслідуваням дидактичним цілям.

Ст. 10 Бернської конвенції розглядає використання творів для ілюстрації навчального процесу таким чином: «Законодавство різних країн та спеціальні угоди, які укладені або будуть укладені між ними, можуть дозволяти використання наукових, літературних або художніх творів в обсязі, виправданому поставленою метою, як ілюстрацій у вигляді видань або зображення навчального характеру за умови, що це використання здійснюють з дотриманням «добрих звичаїв».

Конвенція встановлює ст. 10 обов'язок зазначати джерело та ім'я автора, якщо вони позначені у джерелі, також і щодо цитат.

Ст. 23 Закону України «Про авторське право і суміжні права» допускає відтворення без згоди автора чи іншої особи, яка має авторське право, уривків з опублікованих письмових творів, а також аудіовізуальних творів як ілюстрацій для навчання за умови, що обсяг відтворення відповідає поставленій меті.

Законодавство багатьох країн стверджує, що відтворення й одержані примірники мають бути призначені виключно для реалізації педагогічних цілей в навчальних закладах, які зробили ці копії, і це відтворення не має переслідувати комерційну мету.

Ст. 23 Закону України «Про авторське право і суміжні права» допускає репрографічне відтворення навчальними закладами для аудиторних занять без згоди автора чи іншої особи, яка має авторське право, опублікованих статей та інших невеликих за обсягом творів, а також уривків з письмових творів з ілюстраціями або без них за умови, коли:

- обсяг відтворення відповідає зазначеній меті;
- відтворення твору є поодиноким випадком і не має систематичного характеру.

Законодавство деяких країн дозволяє бібліотекам і архівним службам:

- відтворювати без дозволу автора твір, який знаходиться в їхньому зібранні, для власного використання (щоб зберегти певний примірник або, якщо необхідно, замінити його, коли він втрачений, пошкоджений або ним не можна користуватися);

- робити копії творів з інших бібліотек або архівних служб, щоб замінити у фонді постійного збереження примірник, який був втрачений, пошкоджений або яким не можна користуватися, чи примірники для користувачів за умови, що відтворення здійснюють на некомерційній основі і виключно з дослідницькою метою.

Так, ст. 22 Закону України «Про авторське право і суміжні права» допускає репрографічне відтворення без згоди автора або іншої особи, яка має авторське право, одного примірника твору бібліотеками та архівами, діяльність яких не спрямована прямо або непрямо на одержання прибутку, якщо:

- відтвореним твором є окрема опублікована стаття та інші невеликі за обсягом твори чи уривки з письмових робіт (за винятком комп'ютерних програм і баз даних), з ілюстраціями чи без них, а саме відтворення здійснюють за запитом фізичних осіб за умови, що: бібліотека та архів мають достатньо підстав вважати, що цей примірник використовуватимуть з метою освіти, навчання приватного

дослідження; відтворення твору є поодиноким випадком і не має систематичного характеру;

– відтворення здійснюють для збереження або заміни загубленого, пошкодженого та непридатного примірника з фонду бібліотеки чи архіву або для відновлення загубленого, пошкодженого або непридатного примірника з фонду аналогічної бібліотеки чи архіву, коли одержання цього примірника іншим шляхом неможливе, а також коли відтворення твору є поодиноким випадком і не має систематичного характеру.

Особливе значення при використанні авторських творів приділяється цитуванню. Цитування – одне з традиційних обмежень авторського права. Під цитуванням розуміють виклад відносно короткого фрагмента іншого письмового, звукового або аудіовізуального твору щоб продемонструвати або зробити більш зрозумілими твердження автора або щоб відіслати до аутентичного погляду іншого автора.

Мову слід вести про твори, які вже були оприлюднені з дозволу автора: цитований уривок має точно відповідати оригіналу і бути представленим у вигляді цитати для того, щоб його використали для аналізу твору або критичних коментарів і суджень. Цитату можна використовувати тільки для навчальних або дослідницьких цілей, вона не має виходити за межі обґрунтованої мети, яку переслідує.

Завжди необхідно зазначати джерело цитати й автора цитованого твору, щоб не порушити особисте немайнове право останнього і не спричинити плутанини між думкою того, хто цитує, і того, кого цитують.

Що стосується розмірів, які повинна мати цитата, щоб залишатися в межах винятку, за загальною згодою цитовані уривки мають бути короткими.

Ст. 10 Бернської конвенції право цитування визначає як обмеження: «Допускають цитати з твору, який правомірно став доступним для загального відома, за умови дотримання «добрих звичаїв» і в обсязі, виправданому поставленою метою, включаючи цитування статей з газет і журналів у формі оглядів преси».

Ст. 21 Закону України «Про авторське право і суміжні права» допускає:

– використання без згоди автора (чи іншої особи, яка має авторське право), але з обов'язковим зазначенням імені автора та джерела запозичення, цитат (коротких уривків) з опублікованих творів в обсязі, виправданому поставленою метою;

– цитування статей з газет і журналів у формі оглядів преси, якщо воно зумовлене критичним, полемічним, науковим або інформаційним характером твору, до якого включають цитати;

– вільне використання цитат у формі коротких уривків з виступів і творів, включених до фонограми (відеограми) або програми мовлення.

Винятки, що стосуються використання творів з інформаційною метою, також є класичними прикладами обмеження авторського права, і, як правило, їх допускають національні законодавства.

Обмежують авторське право на опубліковані статті, присвячені актуальним темам економічного, політичного або релігійного характеру, які поширюють у пресі, за допомогою ефірного мовлення або передачі по кабелю, їх відтворення, розповсюдження та сповіщення дозволяють за умови, що джерело й автор (якщо стаття підписана) зазначені, а можливість їх використання первинне не була спеціально застережена.

Ст. 21 Закону України «Про авторське право і суміжні права» допускає відтворення у пресі, публічне виконання чи сповіщення без згоди автора (чи іншої особи, яка має авторське право), але з обов'язковим зазначенням імені автора та джерела запозичення попередньо опублікованих у газетах або журналах статей із поточних економічних, політичних, релігійних та соціальних питань чи сповіщених творів того ж самого характеру у випадках, коли право на відтворення, публічне сповіщення або інше публічне повідомлення спеціально не заборонено автором.

З метою оприлюднення інформації про поточні події допускають відтворення у пресі промов, матеріалів конференцій або публічних виступів.

У деяких країнах цей виняток стосується певних видів виступів, призначених для широкої публіки: виступів на засіданнях політичного, адміністративного, юридичного або академічного характеру, на публічних зібраннях політичних та офіційних церемоніях. Проте публікації серії виступів певного автора завжди залежать від його дозволу.

Ст. 21 Закону України «Про авторське право і суміжні права» допускається без згоди автора (чи іншої особи, яка має авторське право), але з обов'язковим зазначенням імені автора та джерела запозичення, відтворення з інформаційною метою в газетах чи інших періодичних виданнях, передачу в ефір або інше публічне сповіщення публічно виголошених промов, звернень, доповідей та інших подібних творів у обсязі, виправданому поставленою метою.

Ще одним особливим випадком вільного використання вважають сповіщення твору в тих випадках, коли останнє не було передбачено первинне, але потім стало неминучим під час репортажу про громадські заходи, у яких цей твір фігурує випадково або як додатковий елемент (ст. 10 Бернської конвенції). Такі види використання твору під час ефірного мовлення, коли передають новини, становлять один із випадків вільного використання твору, особливість якого полягає у відсутності необхідності зазначати ім'я автора.

Ст. 21 Закону України «Про авторське право і суміжні права» допускає без згоди автора (чи іншої особи, яка має авторське право), але з обов'язковим зазначенням імені автора і джерела запозичення, відтворення з метою висвітлення поточних подій засобами фотографії або кінематографії, публічне сповіщення або інше публічне повідомлення творів, побачених або почутих під час таких подій, в обсязі, виправданому інформаційною метою.

Законодавства деяких країн відносять також до випадків вільного та безоплатного використання відтворення творів, що становлять собою матеріали судового чи адміністративного провадження, або використовувані в них докази за умови, що ім'я та джерело автора будуть зазначені.

Ст. 21 Закону України «Про авторське право і суміжні права» допускає без згоди автора (чи іншої особи, яка має авторське право), але з обов'язковим зазначенням імені автора і джерела запозичення, відтворення творів для судового й адміністративного провадження в обсязі, виправданому цією метою.

Законодавства деяких країн допускають інші випадки вільного та безоплатного використання. Так, наприклад, використання з гуманітарною метою. Йдеться про відтворення шрифтом для сліпих або будь-яким іншим методом творів, призначених для сліпих, за умови, що їх вже було опубліковано з дозволу автора і що їхнє відтворення не переслідує комерційної мети.

Ст. 21 Закону України «Про авторське право і суміжні права» допускає без згоди автора (чи іншої особи, яка має авторське право), але з обов'язковим зазначенням імені автора та джерела запозичення, видання випущених у світ творів рельєфно-крапковим шрифтом для сліпих. Закон України «Про авторське право і суміжні права» не передбачає обмеження прав автора щодо зазначених випадків.

Виходячи з вищезазначеного, необхідно звернути увагу на період дії авторського права. Обмеження строку охорони майнового права автора покликане полегшити доступ до творів, що їх охороняють.

Основними підставами для такого обмеження є те, що:

– автори користуються спільним культурним надбанням, з якого вони черпають необхідні елементи для створення своїх творів; з цієї причини справедливо, щоб їхні твори також стали складовою частиною такого фонду;

– по закінченні певного часу практично не можна знайти всіх спадкоємців і домогтися того, щоб їхні бажання співпадали щодо надання дозволу на використання твору в такі строки, яких вимагає динаміка ринку розповсюдження творів;

– принцип вічного права дорожчий для суспільства і має згубні наслідки; він вигідний тільки для спадкоємців і не стимулює творчу діяльність, утруднює розповсюдження творів, а це суперечить безумовній вимозі доступу широких мас до науки та культури.

Охорона майнового права на твори, як правило, поширюється на весь строк життя автора та певну кількість років після його смерті, починаючи з 1 січня наступного після його смерті року.

Відповідно до ст. 28 Закону України «Про авторське право і суміжні права» авторське право діє протягом усього життя автора і 70 років після смерті автора.

За законом зазначений строк дії авторського права застосовують до творів, створених одним автором і розповсюджуваних за його життя під його іменем або псевдонімом за умови, що останній не викликає будь-яких сумнівів щодо особи автора (є прозорим псевдонімом).

Встановлено спеціальні строки охорони творів. Так, відповідно до ст. 28 Закону України «Про авторське право і суміжні права»:

– для творів, оприлюднених анонімно або під псевдонімом, строк дії авторського права закінчується через 70 років після того, як твір було оприлюднено. Якщо авторство твору, оприлюдненого анонімно або під псевдонімом, розкривається не пізніше ніж через 70 років після оприлюднення твору, застосовують загальний строк дії авторського права;

– авторське право на твори, створені у співавторстві, діє протягом життя співавторів і 70 років після смерті останнього співавтора;

– коли твір публікують (оприлюднюють) не цілком і водночас, а поступово – томами, частинами, випусками, серіями тощо, строк дії авторського права визначають окремо для кожної опублікованої (оприлюдненої) частини твору;

– авторське право на твори померлих реабілітованих авторів діє протягом 70 років після їх реабілітації;

– авторське право на твір, вперше опублікований протягом 30 років після смерті автора, діє протягом 70 років від дати його правомірного опублікування;

– будь-яка особа, яка після закінчення строку охорони авторського права щодо неоприлюдненого твору вперше його оприлюднює, користується захистом, що є рівноцінним захисту майнових прав автора. Строк охорони таких прав становить 25 років від дати першого оприлюднення твору.

Відповідно до ст. 28 Закону України «Про авторське право і суміжні права» особисті немайнові права автора охороняють безстрокове.

Закінчення строку дії авторського права на твори означає їх перехід у суспільне надбання. Твір, який став суспільним надбанням, може вільно,

без виплати авторської винагороди, використовувати будь-яка особа, за умови дотримання особистих немайнових прав автора.

Відповідно до ст. 30 Закону України «Про авторське право і суміжні права» Кабінет Міністрів України може встановлювати спеціальні відрахування до фондів творчих спілок України за використання на території України творів, що стали суспільним надбанням. Поки що зазначені відрахування Кабінет Міністрів України не встановив.

Щодо передавання майнових авторських прав. Використання творів пов'язане із проблемою пошуку балансу між інтересами автора, публіки та користувача. Автори створюють твори і вимагають визнання своїх прав на них, широка публіка хоче мати можливість користуватися ними безперешкодно, а користувач – неминучий посередник між автором і широкою публікою – хоче вести свої справи на найвигідніших умовах.

Договори, предметом яких є відступлення майнових прав автора, крім спеціальної регламентації підпорядковуються певним загальним правилам. Матеріально-правові вимоги стосуються згоди сторін, їхньої дієздатності, предмета договору й авторської винагороди.

Згода сторін. Використання творів можливе тільки за письмової згоди автора. Це положення спрямоване на захист особистого немайнового права автора, зокрема права на оприлюднення твору.

Згода автора необхідна навіть коли автор твору у встановленому законом порядку визнаний недієздатним, за винятком тих випадків, коли він фізично не в змозі дати відповідну згоду. Це положення передбачає виняток, коли договір підписаний правонаступниками автора.

Майнові права автора не залежать одне від одного. Відступлення права на публічний показ не тягне за собою відступлення права на відтворення. У тих випадках, коли договір включає певне відступлення одного із двох видів зазначених прав, його обсяг обмежують способи використання, передбачені договором.

Мудрість законодавця спрямована на те, щоб завадити автору необдуманно відступати свої майнові права. Так, відповідно до ст. 33 Закону України «Про авторське право і суміжні права» договір про передавання прав на використання твору вважають укладеним, якщо між сторонами досягнуто згоду щодо всіх істотних умов, у тому числі щодо розміру та порядку виплати винагороди.

Передавання майнових авторських прав слід відрізнити від переходу цих прав до іншої особи. Перехід – більш широке поняття, яке охоплює й ті випадки, коли авторські права переходять до іншої особи не з волі автора (спадкування, перехід прав на службові твори, перехід прав на аудіовізуальні твори тощо).

Для авторського права традиційною є договірна форма взаємовідносин автора з особами, які використовують результати його творчості, оскільки ця форма дозволяє найбільшою мірою забезпечити дотримання прав і законних інтересів автора. Авторський договір виділяють як самостійний різновид цивільного договору, що має власний предмет і певну специфіку.

Цивільний кодекс України 1963 р. (розділ IV «Авторське право») не містив єдиного визначення авторського договору. Законодавець виділив два його типи: авторський договір про передачу твору для використання й авторський ліцензійний договір.

За авторським договором про передачу твору для використання автор (або його правонаступник) передавав (чи зобов'язувався створити і в установленій договором строк передати) організації твір для використання визначеним у договорі способом, а організація зобов'язувалася здійснити (або розпочати) використання твору в установленій договором строк, а також сплатити авторові (або його правонаступнику) винагороду, крім випадків, зазначених у законі (частина третя ст. 500).

За авторським ліцензійним договором автор (або його правонаступник) надавав організації право використати твір, у тому числі шляхом перекладу іншою мовою або переробки, в обумовлених договором межах і на визначений ним строк, а організація зобов'язувалася сплатити винагороду за надання цього права або за використання твору у формі, передбаченій договором, якщо інше не встановлено законодавством, або якщо сторони не домовились про інше (частина четверта ст. 500).

Відповідно до ст. 501 Цивільного кодексу України 1963 р. до авторських договорів про передачу твору для використання належали:

- договір про видання або перевидання твору в оригіналі (видавничий договір);
- договір про публічне виконання неопублікованого твору (постановочний договір), причому постановочний договір, що передбачав виплату одноразової винагороди, міг бути укладений автором на один і той самий твір лише з однією організацією;
- договір про створення твору образотворчого мистецтва з метою публічного виставлення (договір художнього замовлення);
- договір про використання у промисловості неоприлюдненого твору декоративно-прикладного мистецтва;
- а також інші договори про передачу творів науки, літератури чи мистецтва для використання будь-яким способом.

Закон України «Про авторське право і суміжні права» (у редакції від 11 липня 2001 р.) визначив: «Передача майнових прав автора (чи іншої особи, яка має авторське право) оформляється авторським договором» (ст. 31 (І)).

Договірним відносинам присвячені такі статті Закону: «Передача (відчуження) майнових прав суб'єктів авторського права» (ст. 31), «Передача права на використання твору» (ст. 32), «Договори на право використання творів» (ст. 33), «Відповідальність за невиконання авторського договору» (ст. 34).

Ст. 1107 Цивільного кодексу України містить невичерпний перелік видів договорів розпорядження майновими правами інтелектуальної власності, до якого увійшли:

- ліцензія на використання об'єкта права інтелектуальної власності;
- ліцензійний договір;
- договір про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності;
- договір про передання виключних майнових прав інтелектуальної власності;
- інший договір щодо розпорядження майновими правами інтелектуальної власності.

У ст. 1072 Цивільного кодексу України фігурують «авторські договори». Отже, положення Цивільного кодексу України не заперечують існування авторського договору.

Авторський договір можна визначити як договір, за яким автор передає або зобов'язується передати іншій стороні свої права на використання твору в межах і на умовах, погоджених сторонами. Авторський договір має цивільно-правовий характер і є самостійним серед інших цивільно-правових договорів. Це означає, що на авторсько-правові відносини поширюються: загальні положення цивільного права, так і відповідні норми зобов'язального права, що стосуються порядку укладення та виконання договору, відповідальності за його порушеннятощо.

Авторський договір має консенсуальний, взаємний і відшкодовувий характер. Як особливий вид цивільно-правового договору, авторський договір має окремі різновиди, кожний з яких має свою специфіку. Класифікацію існуючих авторських договорів здійснюють за різними критеріями:

- залежно від виду творів, із приводу яких укладають договори, можна виокремити авторські договори на створення та використання наукових та інших творів;

– залежно від предмета авторського договору (чи йдеться про готові твори, чи про твори, які необхідно створити) розрізняють авторські договори замовлення й авторські договори на готовий твір;

– залежно від того, чи стає отримувач авторських прав єдиним їх власником, авторські договори поділяють на договори про передачу виключних і невиключних прав;

– залежно від способу використання твору авторські договори поділяють на: видавничі, договори про депонування рукопису тощо.

Майнові авторські права можна передавати за авторським договором або на інших підставах, передбачених законом.

Передачу майнових прав можна здійснювати на підставі авторських договорів про передачу виключних або невиключних прав.

Авторський договір про передачу виключних прав дозволяє використовувати твір певним способом і у встановлених договором межах тільки особі, якій ці права передано, і дає цій особі право забороняти подібне використання твору іншим.

Право забороняти використання твору іншим особам може здійснювати автор твору, якщо особа, якій передані виключні права, не здійснює захист цього права.

Авторський договір про передачу невиключних прав дозволяє користувачеві використовувати твір нарівні з володільцем виключних прав, який передав ці права, і (або) іншим особам, які одержали дозвіл на використання твору таким самим способом.

Права, передані за авторським договором, вважають невиключними, якщо в договорі прямо не передбачено інше.

Авторський договір має передбачати:

– способи використання твору – конкретні права, передавані за цим договором;

– строк і територію, на які передають право;

– розмір винагороди і (або) порядок визначення розміру винагороди за використання твору, порядок і строки її виплати;

– інші умови, які сторони вважатимуть суттєвими для цього договору.

Сторонами авторського договору є автор (або його правонаступник), з одного боку, і користувач його твору – з іншого.

Не можуть бути предметом авторського договору:

– права на використання твору, невідомі на момент укладання договору;

– права на використання творів, які автор може створити в майбутньому.

Питання як про загальний строк дії авторського права, так і про строки виконання сторонами своїх зобов'язань за договором вирішують самі сторони.

За відсутності в авторському договорі умови про строк, на який передають право, договір може бути розірваний автором по закінченні 5 років від дати його укладання, якщо користувача письмово повідомлять про це за 6 місяців до розірвання договору.

За відсутності в договорі умови про територію, на яку передають право, дію переданого за договором права обмежують територією України. Винагороду визначають в авторському договорі як відсоток від доходу за використання твору, а якщо це неможливо здійснити у зв'язку з характером твору або особливостями його використання – як зафіксовану в договорі суму або іншим способом.

Мінімальні ставки авторської винагороди встановлює Кабінет Міністрів України. Так, постановою Кабінету Міністрів України від 18 січня 2003 р. за № 71 затверджено розміри винагороди (роялті) за використання опублікованих з комерційною метою фонограм і відеограм та порядок їх виплати, постановою від 18 січня 2003 р. за № 72 – мінімальні ставки винагороди (роялті) за використання об'єктів авторського права та суміжних прав.

Якщо в авторському договорі про видання або інше відтворення твору винагороду визначають як фіксовану суму, то має бути встановлено максимальний тираж твору.

Права, передані за авторським договором, можна передавати на весь строк їхньої дії або тимчасово іншим особам, лише якщо це прямо передбачено договором. Договір про передання прав іншим особам не має містити умов, що зачіпають майнові або особисті немайнові права та інтереси автора чи іншого правовласника.

Авторський договір може містити умови про обов'язок користувача використати твір зазначеними в договорі способами і у визначений договором строк.

Якщо авторський договір зобов'язує користувача використати твір зазначеними в договорі способами, то при порушенні цього зобов'язання автор або його спадкоємці мають право звернутися до суду з вимогою розірвати авторський договір.

Особа, яка одержала права на використання твору, має право здійснити все необхідне для оприлюднення твору, якщо інше не передбачене договором.

Умови авторського договору, що суперечать положенням закону, є недійсними.

Авторський договір має бути укладений у письмовій формі. Авторський договір про використання творів у періодичній пресі може бути укладений в усній формі.

Зміст авторського договору, як і будь-якого іншого цивільно-правового договору, становлять права й обов'язки сторін. Авторський договір має взаємний характер, тобто відповідними правами й обов'язками володіють обидві сторони. При цьому обов'язки однієї сторони кореспондують з правами іншої сторони. Обсяг прав і обов'язків сторін в авторських договорах різних видів буде різним.

Основним обов'язком автора є створення та передача організації-замовнику свого твору. Щоб виконати цей обов'язок належним чином, автор повинен створити твір, який відповідатиме умовам укладеного договору.

Автор зобов'язаний особисто виконати замовлену роботу. Залучення до роботи над твором інших осіб, зміну складу співавторів можна здійснювати тільки за згодою організації-замовника. До виконання робіт технічного характеру автор може залучати будь-яких осіб, не запитуючи згоди замовника.

Автор повинен надати замовлений йому твір у визначений договором строк. Твір має бути переданий організації-замовнику в готовому для використання вигляді, проте угода сторін може передбачати передання твору частинами. Передаваний твір має бути належно оформлений, продубльований у передбаченій договором кількості примірників і зданий компетентному представнику організації-замовника.

Рішення про необхідність доробки твору приймає організація за результатами розгляду твору, якщо останній загалом відповідає умовам договору, але вимагає внесення певних виправлень, змін, уточнень. Вимогу про внесення до твору змін, доповнень і виправлень можна висувати тільки в межах умов договору.

Щодо участі автора в підготовці твору до використання. Зміст цього обов'язку залежить від виду твору, способу його використання і зазвичай розкривається в конкретних авторських договорах.

Протягом усього строку дії авторського договору про передачу виключних прав автор немає права без згоди іншої сторони передавати третім особам зазначений у договорі твір або його частину для використання тим самим способом і у встановлених договором межах. Цей обов'язок виникає для автора в момент укладання договору і зберігається протягом усього строку його дії.

Організація, за замовленням якої створюють твір, повинна прийняти та розглянути наданий автором твір. Прийняття твору означає перевірку якості його оформлення та комплектності, яку здійснюють у

порядку, встановленому конкретним договором. Організація повинна розглянути твір у встановлений договором строк. Протягом цього строку вона повинна письмово повідомити автора про схвалення твору, його відхилення на підставах, передбачених договором, або про необхідність внесення до твору виправлення, пояснивши суть необхідних виправлень у межах умов договору. Оцінку твору повинна дати сама організація. При цьому вона може спиратися на думки рецензентів, відгуки та висновки інших організацій.

Організація-користувач повинна забезпечити дотримання всіх особистих немайнових прав автора, зокрема права на захист твору від будь-якого спотворення. В авторських договорах зазвичай зазначають, що користувач не може без згоди автора вносити до твору певні зміни: скорочувати його обсяг, додавати до твору передмови, коментарі тощо. Проте при укладанні договору автор може дати згоду на внесення певних змін до свого твору.

Організація-замовник може залучити автора до роботи з підготовки твору до використання. На вимогу організації автор повинен сприяти випуску твору у світ; організація зобов'язана використати роботу автора тим способом, який передбачений договором.

Користувач зобов'язаний виплатити автору винагороду за використання твору. Розмір, форму, строки та порядок виплати авторської винагороди визначають самі сторони.

У разі невиконання або неналежного виконання своїх зобов'язань за авторським договором сторони несуть відповідальність за порушення авторського права.

Відповідальність за авторським договором є одним із видів цивільно-правової відповідальності, її можна визначити як міру державного примусу майнового характеру, застосовну з метою відновити порушений стан і задовольнити потерпілу сторону за рахунок сторони, яка порушила договірне зобов'язання.

Основною метою відповідальності за авторським договором є відновлення порушених прав і законних інтересів потерпілої сторони за рахунок порушника. Особливістю відповідальності за порушення авторського договору є те, що відповідальність автора, з одного боку, і відповідальність користувача, з іншого не співпадають ні за підставами, ні за обсягом.

Відповідно до чинного законодавства, відповідальність автора за порушення обов'язків за договором може полягати в поверненні одержаного ним гонорару, односторонньому розірванні укладеного з ним договору, покладанні на нього обов'язку відшкодувати збитки користувача, а також у сплаті ним неустойки.

Умови реалізації санкцій визначають самі сторони в конкретному авторському договорі. Залежно від того, що записано в договорі, передбачені в ньому санкції можна реалізовувати або самостійно, або лише за одночасного розірвання авторського договору.

Якщо питання відповідальності в авторському договорі не вирішені або вирішені не досить чітко, необхідно керуватися загальними положеннями цивільного права. До них відносять наступні загальні умови:

- наявність вини автора в порушенні договірних зобов'язань;
- факт завдання збитків і обґрунтованість їхнього розміру;
- наявність причинного зв'язку між допущеним автором порушенням умов договору та наслідками цього порушення;
- наявність у діях автора ознаки протиправності.

Відповідальність за порушення договірних зобов'язань несе і користувач твору. Підставу, обсяг і форму його відповідальності визначає конкретний авторський договір, а також деякі загальні положення цивільного законодавства.

Замовник може нести відповідальність за:

- порушення зобов'язання використати твір (якщо таке зобов'язання покладене на нього авторським договором);
- завдання автору збитків (наприклад, у зв'язку із втратою матеріального носія твору);
- порушення цілісності твору;
- невилплату автору обумовленої договором винагороди тощо.

За згодою сторін конкретний авторський договір може передбачати додаткову відповідальність замовника за порушення договірних зобов'язань. Більшість користувачів творів несуть відповідальність незалежно від своєї вини у невиконанні або неналежному виконанні зобов'язань.

Підстави, умови та наслідки припинення дії авторського договору регулюють як загальні положення цивільного законодавства, так і спеціальні норми авторського права, які відображають специфіку авторських договорів. Підставами для припинення дії авторського договору є:

- закінчення строку його дії;
- взаємна угода сторін про припинення авторського договору;
- угода про заміну одного зобов'язання іншим (новацією);
- неможливість виконання, викликана діями непередбаченої сили або іншими обставинами, за які боржник не відповідає;
- смерть автора або ліквідація юридичної особи, що є стороною договору;

– одностороння заява тієї або іншої сторони у зв'язку з порушенням контрагентом суттєвих умов договору тощо.

Порядок припинення дії авторського договору авторське законодавство не регламентує. Іноді, наприклад по закінченні строку дії авторського договору, це відбувається автоматично, в інших випадках оформляється спеціальною угодою сторін, зокрема шляхом обміну листами, або здійснюється на підставі односторонньої заяви однієї зі сторін.

Якщо одна зі сторін не згодна з розірванням договору або підставою, відповідно до якої його здійснюють, спір розглядають у судовому порядку.

Загальним наслідком припинення дії авторського зобов'язання є скасування прав і обов'язків сторін. Іноді разом із ним виникають зобов'язання, пов'язані із врегулюванням майнових наслідків припинення договору, зокрема з поверненням авторського гонорару, відшкодуванням збитків тощо.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

А

Абстрагування – особливий прийом мислення, який дозволяє залишати осторонь несуттєві властивості, зв'язки і відношення предметів, водночас фіксувати ті риси, які в даному дослідженні розглядаються як істотні, суттєві. Це прийом мислення, що передбачає відображення в людській свідомості предметів і явищ об'єктивної дійсності, мисленого відокремлення від їхніх другорядних властивостей і відносин та виділення загальної ознаки, що характеризує клас предметів. Здійснюється поетапно: спочатку вивчають характеристики об'єкта і поділяють на суттєві й несуттєві, потім об'єкт дослідження замінюють іншим, який становить спрощену модель, що зберігає головне в складному. Основні види: ототожнення (створення нових понять способом об'єднання предметів або явищ, взаємопов'язаних за своїми властивостями, в особливий клас); ізолювання (виділення властивостей, невідривно пов'язаних з предметами); конструктивізація (відокремлення від невизначеності меж реальних об'єктів).

Агностицизм (грецьк. *a* – заперечення, *gnosis* – знання) – філософська установка, згідно з якою неможливо однозначно довести відповідність поняття дійсності, а отже, побудувати істинну всеохоплюючу систему знання.

Академік – академічне звання дійсних членів НАН та галузевих академій України: найвище вчене звання, яке мають особи, обрані до Академій наук.

Аксиома – деяке вихідне твердження, інтуїтивно очевидне або апріорі істинне, яке приймається без доказів як опорне в деякій теорії і з якого (або сукупності яких) виводяться всі інші положення цієї теорії в межах прийнятих у ній правил виведення.

Аксиоматичний (грец. *axioms* – загальноприйняте) метод (грецьк. *methodos* – спосіб пізнання) – спосіб побудови наукової теорії у вигляді систем постулатів (аксіом) і правил висновку (аксіоматики), що дозволяють шляхом.

Актуальність теми – сучасність, злободенність, важливість, будь-чого на даний момент і в даній ситуації для вирішення даної проблеми.

Алгоритм – сукупність точних приписів чи правил, за якими можна розв'язувати однотипні завдання.

Аналіз (грецьк. *analysis* – розкладання) – мислене або практичне розчленування цілого на частини. Це метод пізнання, за якого виконують практичне або розумове розчленування об'єкта дослідження

на його складники з метою дослідження окремих частин як елементів складного цілого. Це дає змогу виявити структуру об'єкта, відокремити суттєве від несуттєвого, звести складне до простого. Аналіз явища в процесі розвитку дає можливість виділити в ньому окремі етапи, суперечливі тенденції тощо. Мета аналізу – пізнання окремих частин об'єкта як елементів складного цілого. Умовою всебічного пізнання об'єкта дослідження є багатогранність його аналізу. Нерозривно пов'язаний із синтезом – зворотним процесом об'єднання в одне ціле частин, ознак, властивостей об'єкта, визначених за допомогою аналізу.

Аналогія (грецьк. *analogia* – відповідність, подібність, схожість) – метод пізнання, заснований на перенесенні однієї або кількох характеристик із відомого явища на невідоме. Це міркування, в яких із подібності двох об'єктів за окремими ознаками робиться висновок про їх подібність і по інших ознаках. Використовується при висуненні гіпотез, дає поштовх до висловлювання припущень. Аналогія повинна базуватися на суттєвих ознаках і якнайбільшій кількості схожих характеристик об'єктів порівняння. Зв'язок ознаки, щодо якої роблять висновок, зі знайденими в об'єктах загальними ознаками повинен бути дуже тісним. Аналогія не повинна вести до висновку про схожість об'єктів в усіх ознаках. Висновок за аналогією повинен доповнюватися дослідженням відмінностей і доказами того, що ці відмінності не можуть слугувати підставою для відмови від висновків за аналогією.

Анкетування – один із засобів письмового опитування значної кількості респондентів за повною схемою анкети або опитувального листа.

Анотація – короткі відомості про книгу, статтю, монографію.

Анотування – процес аналітичного опрацювання наукового документа, що полягає в складанні стислої характеристики змісту і призначення документа, основної його теми і мети виконаної роботи. Результатом цього процесу є анотація.

Апорія – суперечність в міркуванні, яка здається непереможною.

Апостеріорі та апріорі – філософські категорії, за допомогою яких позначають знання, набуті з досвіду (від лат. *aposteriori*) і знання, що передують досвіду. Таке розмежування насправді відносне, оскільки будь-яке знання так чи інакше пов'язане з досвідом і практикою.

Аргумент – положення, яке використовується для доведення істинності тези.

Аргументування – логічний процес, суть якого – довести істинність власних суджень (тезу, доказу) за допомогою інших суджень (аргументів, доказів).

Аспект – точка зору, за якою розглядається об'єкт дослідження.

Б

Бібліографічний опис – і процес, і результат аналітичного опрацювання наукових документів, що полягає в складанні за встановленими правилами переліку відомостей про документ, які дають змогу повністю визначити цей документ і знайти його серед інших з метою використання його в різних видах праць.

Брошура – друковане видання обсягом від 5 до 48 сторінок.

В

Валідність – критерії оцінки надійності та якості тесту.

Верифікація (лат. *verus* – істинний *ifacio* – роблю) – емпіричне підтвердження істинності наукових тверджень шляхом емпіричної їх перевірки. Відбувається шляхом співставлення їх з об'єктом дослідження, даними відчуття та експерименту, це повторюваність результату дослідження.

Визначення – логічна дія, за допомогою якої об'єкт повинен відрізнитися від інших шляхом встановлення його специфічних і типових ознак чи такого розкриття змісту терміна, яке позначає даний об'єкт і замінює опис його властивостей.

Вимірювання – операція, в основі якої лежить порівняння об'єктів за певними подібними властивостями чи ознаками з використанням кількісних характеристик. Це представлення властивостей реальних об'єктів у вигляді числової величини, процедура надання числових значень властивостям реальних об'єктів за допомогою одиниць виміру.

Висловлювання – думка, виражена розповідним реченням, яка може бути істинною або помилковою.

Відкрита система – система, доступна для проникнення в неї потоків речовин, енергії, інформації.

Відображення – загальна властивість матерії, яка полягає в тому, що за певних умов взаємодії одна матеріальна система відтворює у специфічній для неї формі певні сторони іншої системи, яка взаємодіє з нею.

Впровадження результатів наукових досліджень – передавання на виробництво або в повсякденну практичну діяльність наукової продукції (звітів, інструкцій, технічних умов, технічних проектів, тимчасових вказівок та ін.), що забезпечує техніко-економічний ефект, у зручній для реалізації формі.

Г

Галузь інформації – це сукупність документованих або публічно оголошених відомостей про відносно самостійні сфери життя і діяльності.

Генезис – процес створення та становлення будь-якого природного чи соціального явища.

Гіпотеза (грецьк. *hypothesis* – основа, припущення) – наукове передбачення, припущення, істинність якого не визначено, висунуте для пояснення будь-яких явищ, процесів, причин, які зумовлюють даний наслідок. Гіпотеза – наукове припущення щодо певних властивостей явищ, яке потрібно обґрунтувати теоретично та довести на практиці. Потреба в гіпотезі виникає в науці тоді, коли незрозумілий зв'язок між явищами, причина їх, хоча відомо багато обставин, що передують або супроводжують його; коли за деякими характеристиками сучасного треба встановити картину минулого; на підставі минулого і сучасного треба зробити висновок про майбутній розвиток явища. Гіпотеза має ймовірний характер і потребує перевірки, доведення. Після такої перевірки гіпотеза або стає науковою теорією, або відозмінюється.

Гіпотетико-дедуктивний метод – спосіб міркування, оснований на дедукції наслідків із гіпотез.

Гіпотетичний метод – науковий метод дослідження, що базується на гіпотезі – науковому припущенні, яке висувається для пояснення певного явища і потребує перевірки й теоретичного обґрунтування для того, щоб стати достовірною науковою теорією. Застосовують у дослідженні нових явищ, що не мають аналогів.

Гносеологія – вчення про сутність і закономірності пізнання.

Головна функція науки – розвиток системи знань, яка сприяє найбільш раціональній організації виробничих відносин і використанню виробничих сил в інтересах всіх членів суспільства. Розкладається на низку конкретних функцій: пізнавальну – задоволення потреб людей у пізнанні законів природи і суспільства; культурно-виховну – розвиток культури, гуманізація виховання і формування нової людини; практично-діючу – удосконалення виробництва і системи суспільних відносин.

Д

Дедукція (лат. *deductio* – відводжу, виводжу) – метод пізнання, за яким висновок щодо конкретного явища робиться на підставі загальних наукових положень: висновок від загального до часткового (особливого). Дедукція – протилежність індукції.

Детермінізм (лат. *determino* – визначаю) – вчення про всеохоплюючий об'єктивний взаємозв'язок і причинну зумовленість явищ соціоприродного середовища.

Дефініція – коротке визначення змісту якогось поняття.

Диз'юнкція – логічна операція, за допомогою якої із двох чи більше суджень вибудовується нове судження шляхом оператора диз'юнкції, якому відповідає сполучник «або».

Дисертація – кваліфікаційна наукова праця, виконана особисто у вигляді спеціально підготовленого рукопису або опублікованої наукової

монографії для здобуття наукового ступеня. Містить науково обгрунтовані теоретичні або експериментальні результати, наукові положення, висунуті автором для публічного захисту, характеризується єдністю змісту і свідчить про особистий внесок здобувача в науку.

Дискурс (франц. *discours* – промова, виступ) – організація мовної діяльності (писемної, усної), яка пов'язана з певною проблематикою.

Дискурсив – міркування, аргумент, який спирається на розум і логічне міркування. В теорії пізнання протиставляється інтуїції.

Діалектика – фундаментальний науковий принцип і метод пізнання багатопланової і суперечливої дійсності в усіх її проявах. Діалектичний підхід дає можливість обгрунтувати причинно-наслідкові зв'язки, процеси диференціації та інтеграції, постійну суперечність між сутністю і явищем, змістом і формою.

Доведення – процедура встановлення істинності гіпотези або будь-якого іншого твердження. Можливі два способи: безпосередній, який полягає в тому, що в процесі практичних дій відбувається зіставлення деякого припущення з фактичним станом об'єкта дослідження (наприклад, спостереження, експеримент, демонстрація, вимірювання, розрахунки, облік та інші); опосередкований, коли істинність гіпотези або твердження доводять способом умовиводів на основі вже наявних знань у вигляді різних законів і положень, істинність яких уже доведено. У структурі доказів виділяють тезу – точно і чітко сформульоване твердження, що підлягає доведенню, аргумент – положення, яке використовують для доведення й істинність якого встановлено раніше, і форму – спосіб зв'язку аргументів між собою та тезою, логічну послідовність переходу від аргументу до аргументу, а потім до тези.

Довідково-інформаційний фонд – це сукупність упорядкованих первинних документів і довідково-пошукового апарату, призначених для задоволення інформаційних потреб.

Догматизм (грецьк. *dogma (dogmatos)* – думка, філософське вчення) – спосіб мислення, за яким певне вчення або положення вважають істиною, не враховуючи конкретних умов життя.

Доказ – обгрунтування (встановлення) істинності будь-якого твердження за допомогою інших тверджень, істинність яких доведена.

Докторська дисертація – кваліфікаційна наукова робота, в якій сформульовано і обгрунтовано наукові положення, що характеризуються як новий напрям у відповідній галузі науки, або здійснено теоретичне узагальнення і вирішення наукової проблеми, що має велике народногосподарське та соціально-культурне значення.

Документ – матеріальний об'єкт, що містить фіксовану інформацію для її збереження і використання.

Документ друкований – друквана продукція, яка становить певний вид наукового документа, що пройшов редакційно-видавниче опрацювання (книжки, журнали, брошури).

Документ науковий – носій, в якому зафіксовано наукові дані або науково-технічну інформацію з обов'язковим посиланням на те, де, ким і коли його було створено. Наукові документи поділяють на первинні, що містять безпосередні результати наукових досліджень і розробок, нові наукові дані або нове осмислення відомих ідей і фактів, та вторинні – результати аналітико-синтетичного і логічного опрацювання одного або кількох первинних документів або відомостей про них.

Документ рукописний, або друкарський, – носій інформації, який не проходив редакційно-видавничого опрацювання і не був виданий засобами поліграфії (науково-технічні звіти, документи обліку господарської діяльності, дисертації).

Достовірність – достатня правильність, те, що не викликає сумнівів, доказ того, що названий результат (закон, закономірність, сукупність фактів та ін.) є істинним, правдивим.

Е

Евристика – сукупність прийомів і методів, які сприяють більш швидкому організованому і цілеспрямованому пошуку істини, хоча і не гарантують її безумовного знаходження.

Економіка науки – розділ наукознавства, який досліджує взаємодію науки і виробництва, створює передумови для узагальнення практичного досвіду, його теоретичного осмислення і впливу на виробництво.

Експеримент (лат. *experimentum* – проба, дослід) – метод пізнання об'єктивної дійсності, пов'язаний з активним і цілеспрямованим втручанням дослідника в природні умови існування предметів і явищ або створення штучних умов, необхідних для виявлення відповідної властивості.

Експлікація – уточнення понять і суджень за допомогою засобів символічної чи математичної логіки.

Екстраполяція – процедура перенесення і поширення властивостей, відношень і закономірностей з однієї предметної галузі на іншу.

Епістемологія (грецьк. *epistemologia*) – теорія пізнання, розділ філософії, у якому вивчаються закономірності й можливості пізнання, відношення знання до відчуттів, уявлень, понять об'єктивної реальності, досліджуються ступені й форми процесу пізнання, умови і критерії його достовірності й істинності.

3

Задача наукова – теоретична задача, що вимагає встановлення невідомої раніше певної закономірності, властивості чи явища.

Закон – необхідне, суттєве, стале співвідношення, внутрішній зв'язок явищ, що зумовлює їх закономірний розвиток. Це філософська категорія, що відображає істотні, загальні, необхідні, стійкі, повторювані відношення залежності між предметами і явищами об'єктивної дійсності, що впливають з їхньої сутності.

Закон виключення третього – закон класичної логіки, який стверджує, що із двох суперечливих суджень істинним є або саме висловлювання, або його заперечення. Третього не дано.

Закон протилежності – закон логіки, який стверджує, що не можуть бути одночасно істинними два суперечливих висновки, один з яких щось стверджує, а другий те саме заперечує.

Засоби науки – методи мислення, емпіричного дослідження, а також технічні засоби.

Збірник – це видання, яке складається із окремих робіт різних авторів, присвячених одному напрямку, але з різних його галузей.

Збірник наукових праць – друкований науковий документ, що містить низку наукових матеріалів одного або кількох авторів.

Зміст науки – сукупність інтелектуальних надбань людства, що складається із: теорії як системи знань, яка є формою суспільної свідомості і досягнень інтелекту людини; суспільної ролі в практичному використанні рекомендацій для виробництва благ, що є життєвою необхідністю людей.

Знання – вищий рівень інформації, що функціонує в суспільстві, особливим чином перетвореної і опрацьованої людиною, у результаті чого інформація отримує суть і значення, набуває знакової форми або представляється в цій формі за допомогою інших знань, уже накопичених у пам'яті людства. Це перевірений практикою результат пізнання дійсності, адекватне її відбиття у свідомості людини.

I

Ідеалізація – конструювання об'єктів, яких немає в дійсності або які практично не здійснились, наділення об'єктів властивостями, які відповідають ідеалу. Це науковий метод, що базується на створенні певних абстрактних об'єктів, які принципово не можуть бути здійсненими в досліді та реальності. Ідеалізовані об'єкти є граничними випадками тих чи інших реальних об'єктів і виступають як засоби їхнього наукового аналізу, основа побудови теорії реальних об'єктів, наприклад: пряма, ідеальний розчин, ідеальний газ, абсолютно чорне тіло тощо.

Ідея (грецьк. *idea* – начало, основа, першообраз) – інтуїтивне пояснення явищ (процесів) без проміжної аргументації, без усвідомлення всієї сукупності зв'язків, на основі яких робиться висновок. Це продукт людського мислення, форма духовно-пізнавального відображення дійсності, спрямована на її перетворення. В ній відображається не лише об'єкт вивчення, але й усвідомлюється мета та її практичне втілення. Оволодіваючи масами людей, ідея здатна ставати великою перетворюючою матеріальною силою.

Імплікація – логічна операція, що об'єднує два судження в нове шляхом зв'язки, словесно виражається за допомогою граматичної конструкції «якщо..., то...».

Імпліцитно – заплутано, сплутано, опосередковано (міститься в даному міркуванні).

Індетермінізм (лат. *in* – префікс на позначення заперечення і *determinare* – обмежити) – вчення й методологічна позиція, які заперечують загальну закономірність і причинно-наслідковий зв'язок явищ у природі й суспільстві.

Індукція (лат. *inductio* – наведення) – метод дослідження та спосіб міркування, при яких загальний висновок будується на основі часткових посилай. У реальному пізнанні індукція завжди виступає в єдності з дедукцією – науковим методом, за якого висновок про характеристики будь-якого елементу множини роблять на підставі пізнання загальних характеристик всієї множини.

Інтерпретація – тлумачення, роз'яснення, розкриття змісту явища, яке сприяє його розумінню.

Інтуїція – здатність осягати істини, не звертаючись до розгорнутого логічного міркування. В логіці та методології розглядається як догадка, що потребує перевірки.

Інформатика – наукова дисципліна, що вивчає структуру і загальні властивості наукової інформації, закономірності всіх процесів наукової комунікації, способи представлення інформації; використання кодів для ефективної передачі, зберігання і пошук інформації; обчислювальні машини та їхнє програмне й математичне забезпечення тощо. Має свою теорію, що вивчає предмет безвідносно до його використання, і прикладну частину, спрямовану на розвиток інформаційних послуг.

Інформаційне забезпечення – процес задоволення потреб конкретних користувачів в інформації, заснований на використанні спеціальних методів і засобів її отримання, опрацювання, накопичення та видачі в зручному для користувача вигляді.

Інформація нова – інформація, що відображує новизну запропонованого рішення або обґрунтовує причину вад, виявлених дослідженням.

Інформація релевантна – інформація, зміст якої відповідає інформаційній потребі, міститься в аналогах, прототипі і стосується лише тієї частини досліджуваних об'єктів, де виявлено суттєві відмінності.

Ірраціональний – поняття чи судження, протилежне розумному, обґрунтованому фактами та логікою.

Істина – вірне, адекватне відображення предметів і явищ дійсності, відтворення їх так, як вони існують поза межами нашої свідомості. Істина об'єктивна за змістом, але суб'єктивна за формою, як результат діяльності людського мислення.

Історичний метод передбачає дослідження виникнення, формування і розвитку об'єктів у хронологічній послідовності, у результаті чого створюються додаткові знання про об'єкт дослідження в процесі його розвитку.

Історія науки – розділ наукознавства, що становить накопичення наукових знань, які характеризують розвиток в історичному аспекті і окремих наук, і наукознавства в цілому.

К

Каталог алфавітний – система карток з описом видання, розташованих в порядку алфавіту за прізвищем авторів та назвами публікації, незалежно від їхнього змісту.

Каталог предметний – містить дані про наявну літературу з певного предмета та інформацію про її згруповані за предметними рубриками, які теж розташовані в алфавітному порядку.

Категорії – форми усвідомлення в поняттях загальних способів ставлення людини до світу, що відображають найбільш загальні та суттєві властивості, закони природи й суспільства.

Категорія – форма логічного мислення, в якій розкриваються внутрішні, суттєві сторони і відносини досліджуваних предметів. Категорії пов'язані з вирішенням основного питання філософії: відношення мислення та буття. Основні категорії: матерія, свідомість, рух, простір і час, якість і кількість, зміст і форма тощо.

Класифікація – система співвідпорядкованих понять (класів, об'єктів) будь-якої галузі знання чи діяльності людини, як засіб для встановлення зв'язків між цими поняттями чи класами об'єктів.

Класифікація наук – у наукознавстві виконує функції групування наукових знань у певні системи, що сприяє уніфікації науки, її міжнародних зв'язків і прискоренню темпів розвитку.

Книжка – друкований багатосторінковий неперіодичний твір обсягом понад 48 сторінок.

Компіляція – наукова праця, яка розроблена на основі запозичених в інших авторів матеріалів без самостійного їх дослідження та обробки.

Комплексна проблема – сукупність наукових проблем, комплексних теоретичних і практичних завдань, об'єднаних однією науковою ідеєю, спільною метою.

Композиція (лат. *compositio* – складання, створення) наукової роботи – послідовність розташування її частин: основного тексту (глав і параграфів), довідково-супроводжувального апарату.

Конкретизація – науковий метод, який полягає в дослідженні предметів або явищ в усій якійсній різнобічності реального їх існування. При цьому досліджується стан об'єктів у зв'язку з певними умовами їх існування та історичного розвитку.

Конспект (лат. *conspetus* – огляд) – короткий письмовий виклад змісту книги, статті, лекції тощо.

Концепція – система поглядів на будь-що, головна думка при визначенні мети та завдань дослідження шляхів його проведення. Проведений задум, конструктивний принцип різних видів діяльності.

Кон'юнкція – логічна операція утворення складного висловлювання із двох чи більше простих висловлювань за допомогою зв'язки, якій відповідає сполучник «і».

Кореляція (лат. *co* – префікс на позначення спільності і *relatio* – відношення) – співвідношення, відповідність, взаємозв'язок предметів або понять; у статистиці – залежність між явищами або величинами, що не має чіткого функціонального характеру.

Курсова робота – робота студента, виконана як підсумок навчання на певному курсі. Сприяє розвитку ініціативи і самостійності, передбачає систематизацію, закріплення та розширення теоретичних знань студента, оволодіння навичками самостійної, теоретичної, експериментальної роботи, роботи з комп'ютерною технікою, користування літературними джерелами тощо.

М

Магістерська дипломна робота – самостійна науково-дослідницька робота студента, основне завдання якої – продемонструвати рівень наукової кваліфікації, уміння самостійно вести науковий пошук і вирішувати конкретні наукові задачі; виконує кваліфікаційну функцію.

Мета науки – опис, пояснення і передбачення процесів та явищ дійсності, що становлять предмет її вивчення на основі відкритих нею

законів; теоретичне відображення дійсності з метою використання в практичній діяльності людей.

Мета наукового дослідження – визначення конкретного об'єкта і всебічне достовірне вивчення його структури, характеристик з метою отримання і впровадження в практику корисних для людини результатів.

Метод (грецьк. *methodos* – спосіб пізнання) – спосіб дослідження явищ, планомірний підхід до їх вивчення, послідовність дій у проведенні теоретичного дослідження або практичного здійснення якогось явища або процесу; у найзагальнішому значенні – спосіб, певним чином упорядкована діяльність і своєрідний інструмент для досягнення конкретної мети. Це – сукупність прийомів і операцій теоретичного пізнання і практичного освоєння дійсності, підпорядкованих вирішенню конкретного завдання. Наукові методи ґрунтуються на певних принципах, теоріях і законах.

Метод дослідження – засіб досягнення мети, пізнання явищ дійсності в їх взаємозв'язку і розвитку. Спосіб відтворення досліджуваного об'єкту або предмету.

Методика – система правил використання методів, прийомів та операцій у науковому дослідженні.

Методологія (грецьк. *methodos* – спосіб пізнання і *logos* – вчення) – філософське вчення про методи пізнання і перетворення дійсності, використання принципів світогляду в процесі пізнання і практиці; містить сукупність пізнавальних засобів, методів, прийомів, що застосовуються в певній науці, а також галузь знань, що вивчає засоби, передумови і принципи організації пізнавальної і практично-перетворювальної діяльності людини.

Методологія дослідження – сукупність конкретних прийомів і способів для проведення будь-якого наукового дослідження.

Методологія науки – вчення про принципи побудови, форми і способи наукового пізнання.

Методологія наукового пізнання – вчення про систему наукових принципів, форм і способів дослідницької діяльності.

Мінімізація (лат. *minimus* – найменше) теорії – добір мінімальної кількості понять, що утворюють основу нової теорії.

Мова науки – розділ наукознавства, який вивчає певну систему понять, за допомогою яких індивідуальні наукові знання перетворюються на колективне надбання.

Модальність (лат. *modus* – спосіб) – категорія, що позначає різні види відношень висловлювань до дійсності, а також відношення того, хто говорить, до висловлювань.

Моделювання (франц. *modeler* – ліпити, формувати) – вивчення об’єкту (оригіналу) шляхом створення і дослідження його копії (моделі), яка заміняє оригінал з певних сторін, які цікавлять пізнання і підлягають вивченню, непрямий, опосередкований метод наукового дослідження. Це науковий метод, який полягає в теоретичних і практичних діях, спрямованих на розробку і використання моделей – образів реальних об’єктів (процесів) у матеріальній чи ідеальній формі, які відображують суттєві властивості об’єктів (процесів), що моделюються, і заміщують їх в ході дослідження. Базується на методі аналогії – можливості вивчення реального об’єкта через дослідження подібного до нього і доступнішого, а саме моделі.

Монографія – друкований неперіодичний науковий документ, в якому подаються результати всебічного вивчення однієї проблеми чи теми та який належить одному автору або невеликій групі авторів (колективна монографія). Це наукова праця у вигляді книги, яка містить повне або поглиблене дослідження однієї проблеми чи теми.

Н

Навчальні видання – неперіодичні видання, що містять систематизовані відомості наукового і прикладного характеру, викладені у формі, зручній для викладання і вивчення.

Наука – динамічна система знань, що розкривають нові явища в суспільстві і природі з метою використання їх у практичній діяльності людини. Це сфера людської діяльності, спрямована на вироблення і систематизацію нових знань про дійсність; одна з форм суспільної свідомості.

Наукова діяльність – інтелектуальна творча діяльність, спрямована на здобуття і використання нових знань.

Наукова інформація – інформація, яка адекватно відображає явища і закони природи, суспільства та мислення і використовується в суспільно-історичній практиці, отримана в результаті діяльності окремих науковців і спеціалістів або їхніх колективів, пройшла опрацювання та узагальнення абстрактно-логічними методами і зафіксована в системі точних понять, суджень, умовиводів, теорій, гіпотез.

Наукова організація праці (НОП) у науково-дослідному процесі – система заходів, спрямованих на вдосконалення методів і умов інтелектуальної праці, збереження здоров’я працівників на основі новітніх досягнень науки і техніки, що забезпечують найбільшу ефективність за найменших витрат розумової праці. Наукова організація праці система складається з окремих елементів: організації трудових процесів і робочих місць, забезпечення сприятливих умов праці, організації праці з функціонального обслуговування робочих місць,

нормування і матеріального стимулювання, розвитку творчих здібностей працівників.

Наукова проблема – комплекс теоретичних і практичних завдань, необхідність вирішення яких постала перед суспільством; відображення суперечності між потребою в нових знаннях і відомими шляхами їх отримання (глобальна, національна, регіональна, галузева та інше). Це конкретне питання, яке виникає, коли наявних знань не достатньо для вирішення конкретного завдання, і спосіб, за допомогою якого можна здобути відсутні знання, невідомий.

Наукова стаття – один з основних видів публікацій, містить виклад проміжних або кінцевих результатів наукового дослідження.

Наукова та науково-технічна експертиза – найбільш детальний та об'єктивний метод оцінки наукової діяльності та її результатів, метою якої є дослідження, перевірка, аналіз науково-технічного рівня об'єкта експертизи і підготовка обґрунтованих висновків для прийняття рішень щодо таких об'єктів.

Наукова творчість – мислення в його найвищій формі, що виходить за межі відомого, а також діяльність, результатом якої є створення нового.

Наукова тема – задача наукового характеру, яка потребує проведення наукового дослідження.

Наукова школа – неформальна творча співдружність в межах будь-якого наукового напрямку висококваліфікованих дослідників, об'єднаних спільністю підходів.

Наукове дослідження – вивчення явищ і процесів, аналіз впливу на них різноманітних чинників, а також вивчення взаємодії між явищами з метою отримання переконливо доведених і корисних для науки і практики рішень з максимальним ефектом.

Наукове питання – невелике наукове завдання, що стосується конкретної теми наукового дослідження. Емпіричні завдання спрямовані на виявлення, точний опис, докладне вивчення різних чинників досліджуваних процесів та явищ. Теоретичні завдання мають за мету виявлення та вивчення причин, зв'язків, залежностей, що дають змогу встановити поведінку об'єкта, визначити його структуру, характеристику на основі розроблених наукою принципів і методів пізнання.

Науковий закон – внутрішній суттєвий і стійкий зв'язок явищ і процесів, що обумовлює їх впорядковані зміни і дає можливість достовірно передбачити перебіг цих явищ або процесів. Науковий закон існує об'єктивно, незалежно від свідомості людей як відображення необхідних суттєвих, внутрішніх відносин між властивостями речей чи

явищ або різноманітними тенденціями їх розвитку. Науковий закон не створюється людиною, а лише виявляється, розкривається.

Науковий напрям – окрема наука або комплекс наук, у межах яких проводяться дослідження (технічний, біологічний, економічний та інші), з можливою подальшою деталізацією. Структурними одиницями наукового напрямку є комплексні проблеми, теми, наукові питання. Це сфера наукових досліджень наукового колективу, спрямованих на вирішення значних завдань у певній галузі науки.

Науковий результат – нове знання, здобуте в процесі наукового дослідження та зафіксоване на носіях наукової інформації.

Науковий факт (лат. *factum* – зроблене) – подія чи явище, яке є основою для висновку чи підтвердження; як складова наукового знання відображає об'єктивні властивості явищ та процесів. На основі наукових фактів визначаються закономірності явищ, вибудовуються теорії, виводяться закони.

Науково-дослідний процес – чітко організований комплекс дій, спрямований на отримання нових знань, що розкривають суть процесів і явищу природі і суспільстві, з метою використання їх у практичній діяльності людей.

Наукознавство – галузь досліджень, що вивчає закономірності функціонування і розвитку науки, структуру і динаміку наукової діяльності, взаємодію науки з іншими соціальними інститутами і сферами матеріального й духовного життя суспільства.

Наукометрія – галузь наукознавства, яка займається статистичними дослідженнями структури і динаміки наукової інформації.

О

Об'єкт дослідження – процес або явище, яке породжує проблемну ситуацію і обране для дослідження. Це певна частина дійсності – досить конкретний предмет або явище, на яке спрямовано пізнавальну діяльність дослідника і з метою пізнання його суті, закономірностей розвитку і можливостей наступного використання в практичній діяльності.

Об'єкт наукового пізнання – весь матеріальний світ і форми його відображення у свідомості людей.

Огляд – результат аналітико-синтетичного опрацювання наукових документів, який становить текст, що містить синтезовану інформацію з якогось питання чи низки питань, вилучену з деякої множини спеціально підібраних з цією метою первинних документів, виданих за певний час. Розрізняють огляди: бібліографічні, реферативні, аналітичні. Бібліографічний огляд містить характеристику первинних документів як джерел інформації, що з'явилися за певний час або поєднаних за якоюсь загальною ознакою. Реферативний огляд містить

систематизовані дані й факти та узагальнену інформацію про стан питання без їхньої критичної оцінки автором огляду. Аналітичний огляд – це всебічний аналіз усієї інформації, що міститься у вихідних первинних; документах, аргументована оцінка та обґрунтовані рекомендації щодо використання цієї інформації.

П

Парадигма (грецьк. *paradeigma* – приклад, зразок) – поняття сучасної науки, яке означає особливий спосіб організації наукових знань щодо того чи іншого бачення світу та відповідні зразки або моделі дослідження. Зміна парадигми розглядається наукою як революція. Це – система творчих методологічних і ціннісних установок, прийнятих усіма членами наукового співтовариства за зразок вирішення наукових завдань. Це – сфера вільних ідей як першообраз, зразок, відповідно до якого бог створив світ суцього, в античній та середньовічній філософії; у сучасному трактуванні – система творчих методологічних й аксіологічних (ціннісних) установок, взятих усіма членами наукового співтовариства за зразок вирішення наукових завдань.

Періодичне видання – це журнали, бюлетені та інші видання з різних галузей науки і техніки з викладом матеріалу в популярній доступній формі.

План (лат. *planum* – площина) – система взаємопов'язаних завдань, що визначають терміни, порядок і послідовність виконання програм, окремих робіт, операцій. Послідовність викладення матеріалу.

Поняття – форма мислення, що забезпечує пізнання сутності явищ (процесів), узагальнення їх ознак та взаємозв'язків.

Порівняння – метод пізнання дійсності, покликаний встановити спільні й відмінні параметри між процесами, явищами, об'єктами. Це – пізнавальний прийом, що полягає у зіставленні об'єктів з метою визначення рис схожості або відмінності між ними (або і того, і іншого разом). Порівняння є важливою передумовою узагальнення.

Постулат – твердження, попереднє припущення деякої наукової теорії, що береться в ній за вихідне і стає основою для великих теоретичних узагальнень.

Пояснення – з'ясування особливостей ситуації, розкриття мотивів, причин певних процесів, явищ, подій. Це найважливіша функція науки, сутність якої полягає у розкритті мотивів та причин певних процесів, явищ, подій, підведенні фактів щодо них під загальні твердження (закони, теорії і принципи).

Предмет дослідження – все те, що знаходиться в межах об'єкту дослідження у визначеному аспекті пізнання. Це досліджувані з певною

метою властивості, ставлення до об'єкту. Конкретне матеріальне явище, що сприймається органами чуття.

Предмет науки – взаємопов'язані форми розвитку матерії або особливості їх відображення у свідомості людини.

Предмет наукового дослідження – окремий аспект існування об'єкта наукового дослідження: причини виникнення процесу або явища, закономірності його розвитку, різноманітні властивості, якості тощо.

Прикладні наукові дослідження – вид пізнавальної діяльності, спрямованої на визначення способів використання законів природи для створення нових і вдосконалення існуючих способів і засобів людської діяльності; встановлення того, як можна використовувати в практичній діяльності наукові знання, отримані в результаті фундаментальних досліджень.

Принцип (лат. *principium* – основа) – вихідний пункт теорії; те, що становить основу певної сукупності знань. Це першооснова, провідна ідея, центральне поняття, що становить узагальнення і поширення якогось положення на всі явища тієї області знань, з якої цей принцип виведено. Це – головні вихідні положення будь-якої теорії, вчення, науки; внутрішні переконання людини, її усталений погляд на те чи інше питання.

Проблема – велика множинність наукових питань майбутніх досліджень; складне теоретичне або практичне питання, що потребує дослідження.

Прогнозування – спеціальне наукове дослідження конкурентних перспектив розвитку будь-якого явища; процес наукового передбачення майбутнього стану предмета чи явища на основі аналізу його минулого й сучасного, систематична, науково-обґрунтована інформація про якісні і кількісні характеристики розвитку цього предмета чи явища в перспективі. Це – сукупність засобів і прийомів мислення, що дають змогу на основі аналізу ретроспективних даних вивести судження певної достовірності стосовно майбутнього розвитку об'єкта.

Психологічна інерція мислення – підсвідоме намагання діяти у згоді з попереднім досвідом і знаннями, використанням стандартних методів, впливом авторитетів, пов'язане зі страхом перед невдачею, опором критиці, надто високою самокритичністю та іншими внутрішніми бар'єрами.

Публікація – оприлюднення результатів наукового дослідження за допомогою преси, радіо або телебачення.

Р

Резюме – короткий висновок, що містить основні положення доповіді, промови, наукові праці, дискусії. Вказівка на зміст первинної

роботи, гранично лаконічна, може бути у вигляді одного речення.

Розміщується в кінці статті і містить інформацію оцінного характеру

Релятивізм (лат. *relativus* – відносний) – визнання відносності, умовності й суб'єктивності пізнання, заперечення абсолютних етичних норм і правил.

Релятивність – відносність людських знань.

Реферат (лат. *referre* – доповідати, повідомляти) – доповідь на певну тему, що передбачає огляд відповідних літературних та інших джерел; виклад змісту наукової роботи, книжки, статті.

Реферування – процес аналітико-синтетичного опрацювання документа, що полягає в стислому викладенні змісту первинного документа (або його частини) з основними фактичними даними та висновками. У процесі реферування виконується семантична компресія (стискання) тексту. Результат цього процесу – реферат, який містить тему, предмет, об'єкт, мету, метод проведення роботи, отримані результати, висновки, сферу використання.

Риторика (грецьк. *rhetorike* – ораторське мистецтво) – наука красномовства.

Розробка – процес і результат перетворення нової наукової та науково-технічної інформації, отриманої в результаті фундаментальних і прикладних досліджень, у форму, придатну для впровадження в практичну діяльність.

Рукопис депонований – науковий документ, виконаний індивідуально або у співавторстві, розрахований на обмежене коло користувачів і переданий на зберігання до відповідного органу науково-технічної інформації (в Україні – Інститут науково-технічної інформації і техніко-економічних досліджень).

С

Самостійна робота – навчальна діяльність студента, спрямована на вивчення і оволодіння матеріалом навчального предмета без безпосередньої участі викладача.

Синтез (грецьк. *synthesis* – складання) – об'єднання раніше виділених чи уже існуючих елементів у єдине ціле. Такими елементами можуть бути частини предмета, ознаки, відношення.

Системний аналіз – науковий метод вивчення об'єкта дослідження як сукупності елементів, що утворюють систему; передбачає оцінку поведінки об'єкта як системи з усіма чинниками, які впливають на його функціонування. Єдиної процедури проведення системного аналізу в наукових дослідженнях поки що немає, у ньому широко використовують методи системної динаміки, теорії ігор,

евристичного програмування, імітаційного моделювання, програмно-цільового управління тощо.

Системний підхід – комплексне дослідження великих і складних об'єктів (систем) як єдиного цілого з узгодженим функціонуванням усіх елементів і частин.

Соціологія науки – розділ наукознавства, який вивчає вплив матеріально-виробничої діяльності, соціально-економічного ладу та ідеології на функції науки в суспільстві.

Спостереження – метод пізнання дійсності, який ґрунтується на безпосередньому сприйнятті процесів, явищ, об'єктів за допомогою органів чуття, без втручання в їх буття дослідника. Це цілеспрямоване й організоване сприйняття зовнішнього світу за відсутності суттєвого впливу суб'єкта на об'єкт. Можливе використання приладів та інструментів, що компенсує природну обмеженість органів сприйняття людини.

Стандарт – норма, зразок. Це нормативно-технічний документ, що встановлює комплекс норм, правил, вимог до об'єкта стандартизації і затверджений компетентним органом. Містить технічні вимоги та умови, параметри й розміри, типи, конструкції, марки, сортаменти, правила приймання, методи контролю, правила експлуатації та ремонту, типові технологічні процеси та інше.

Суб'єкти наукової діяльності – вчені, наукові працівники, науково-педагогічні працівники, а також наукові установи та організації, вищі навчальні заклади.

Судження – думка, в якій за допомогою взаємопов'язаних понять стверджується або заперечується що-небудь. Це розумовий акт, що реалізує ставлення мовця до змісту висловлюваного. Судження про предмет або явище можна отримати або через безпосереднє спостереження фактів, або опосередковано – за допомогою умовиводу.

Сутність – головне, основне, визначальне у предметі.

Сцієнтизм (лат. *scientia* – наука) – абсолютизація ролі науки, зокрема домінування природничих наук у культурі, духовному житті суспільства.

Т

Творчість – мислення в його найвищій формі, що виходить за межі відомого, а також діяльність, що створює дещо нове і містить постановку або вибір завдання, пошук умов або способу його вирішення і, як результат, – створення нового.

Теза (грецьк. *thesis* – положення, твердження) – коротко сформульовані основні положення доповіді, лекції, повідомлення тощо. Це – стислий виклад основних положень, наукової праці, статті, доповіді, який передбачає попереднє ознайомлення учасників семінарів, конференцій, симпозіумів з результатами наукового дослідження.

Телеологія (грецьк. *telos* (*teleos*) – мета, кінець і *logos* – слово, вчення) – ідеалістичне вчення, яке визнає наявність мети в процесах і явищах природи.

Тема – наукове завдання, що належить до конкретної галузі наукового дослідження.

Тема наукового дослідження – складник наукової проблеми, вирішення якої дає змогу отримати відповіді на певну низку наукових питань, що охоплюють частину проблеми. Узагальнення результатів виконання комплексу тем у рамках наукової проблеми може дати її рішення в цілому.

Теорія (грецьк. *theoria* – розгляд, міркування, вчення) – вчення, система ідей або принципів, висока форма узагальнення і систематизації знань, спрямованих на визначення того чи іншого явища. Це форма синтетичного знання, в межах якого окремі поняття, гіпотези і закони втрачають колишню автономність і перетворюються на елементи цілісної системи наукових знань. Найважливішими компонентами теорії є: фундаментальні поняття і закони; ідеалізовані об'єкти, що в абстрактній формі відображають властивості реальних об'єктів; логіка теорії, що дозволяє виводити одні твердження з інших.

Теорія науки – розділ наукознавства, що становить систему узагальненого знання про науку, основні напрями її розвитку, концепції та методологію.

Теорія пізнання (гносеологія) – вчення про природу пізнання та його можливості, основні закономірності, форми та методи пізнання людиною навколишньої дійсності.

Термін – поняття, що увійшло до наукового обігу.

У

Узагальнення – логічна дія, в процесі якої здійснюється перехід від одиничного до загального. Узагальнення відбувається шляхом абстрагування при утворенні понять та суджень. Узагальнення – логічний процес переходу від окремого до загального, засіб створення наукових понять, формулювання законів і теорій. Це науковий метод, що становить логічний процес переходу від окремого до загального, виділення поняття, яке визначає те загальне, що характеризує об'єкти певного класу. Отримання узагальненого знання означає глибше відображення дійсності, проникнення в її суть.

Умовивід – розумова операція, за допомогою якої на основі вихідних, заданих суджень виводиться інше судження певним чином пов'язане з ними.

Уява – психічний процес, що полягає у створенні людиною нових образів, думок, на основі попереднього досвіду. Особливим видом уяви є мрія.

Ф

Формалізація – метод вивчення різноманітних об'єктів шляхом відображення їхньої структури у знаковій формі, наприклад за допомогою математичних формул.

Фундаментальний (лат. *fundamentum* – основа) закон – закон, що виражає зв'язки між вихідними, основними поняттями.

Фундаментальні наукові дослідження – вид пізнавальної діяльності, спрямованої на відкриття та вивчення нових явищ і законів природи, на створення нових принципів дослідження, розширення наукового знання суспільства, встановлення того, що може бути використано в практичній діяльності людини.

Ц

Цитата – буквально відтворені фрагменти чужої промови чи статті для підтвердження власного погляду або полеміки з цитованим автором.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адаменко М.І. Основи наукових досліджень / М.І. Адаменко, М.В. Бейлін. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2014. – 188 с.
2. Горбунова В.В. Експериментальна психологія в схемах і таблицях: навч. посіб. / В.В. Горбунова. – К.: «ВД «Професіонал», 2007. – 208 с.
3. Горбунова В.В. Етичні та правові аспекти психологічних досліджень / В.В. Горбунова // Практична психологія соціальна робота. – № 3. – 2005. – С. 18–23.
4. Дружинин В.Н. Экспериментальная психология / В.Н. Дружинин. – СПб: Издательство «Питер», 2000. – 320 с.
5. Кислий В.М. Організація наукових досліджень: навч. посіб. / В.М. Кислий. – Суми: Університетська книга, 2011. – 224 с.
6. Клименюк О.В. Технологія наукового дослідження : Авторський підручник / О.В. Клименюк. – К. – Ніжин: ТОВ Видавництво «Аспект-Поліграф», 2006. – 308 с.
7. Ковальчук В.В. Основи наукових досліджень: навч. посіб. – 3-є вид., перероб. і допов. / В.В. Ковальчук, Л.М. Моїсєєв. – К.: ВД «Професіонал», 2005. – 240 с.
8. Колесников О.В. Основи наукових досліджень / О.В. Колесников. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 141 с.
9. Корбутяк В.І. Методологія системного підходу та наукових досліджень: навч. посіб. / В.І. Корбутяк. – Рівне: НУВГП, 2010. – 176 с.
10. Крушельницька О.В. Методологія та організація наукових досліджень: навч. посіб. / О.В. Крушельницька. – К.: Кондор, 2003. – 192 с.
11. Кулешова О.В. Психологічні особливості особистісної самореалізації викладача вищого навчального закладу: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. психол. наук: 19.00.07 / Кулешова Олена Віталіївна. – Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. – Хмельницький, 2007. – 27 с.
12. Куликов Л.В. Методология и методы психологического исследования: учеб. пособие / Л.В. Куликов. – Санкт-Петербург: Изд-во ЛГОУ, 1999. – 100 с.
13. Максименко С.Д. Експериментальна психологія. Підручник / С.Д. Максименко, Е.Л. Носенко. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 360 с.
14. Методика та організація наукових досліджень: навч. посіб. / С.Е. Важинський, Т.І. Щербак. – Суми: СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2016. – 260 с.

15. Наследов А.Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных: учеб. пособ. / А.Д. Наследов. – Санкт-Петербург: Речь, 2012. – 392 с.
16. Кириленко О.П. Основи наукових досліджень у схемах і таблицях: навч. посіб. / О.П. Кириленко, В.В. Письменний. – Тернопіль: ТНЕУ, 2013. – 228 с.
17. Романчиков В.І. Основи наукових досліджень. навч. посіб. / В.І. Романчиков. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 254 с.
18. Россоха І.М. Конспект лекцій з навчальної дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень» / І.М. Россоха. – Х.: ХНАМГ, 2011. – 76 с.
19. Свердан М.М. Основи наукових досліджень: навч. посіб. / М. М. Свердан, М.Р. Свердан. – Чернівці: Рута, 2006. – 352 с.
20. Сисоева С.О. Методологія науково-педагогічних досліджень: Підручник / С.О. Сисоева, Т.Є. Кристопчук. – Рівне: Волинські обереги, 2013. – 360 с.
21. Скиба О.П. Стиль наукового мислення в інформаційну епоху / О.П. Скиба // Вісник Національного авіаційного університету. Філософія. Культурологія. – 2011. – № 2 (14). – С. 100–104.
22. Скиба О.П. Стиль наукового мислення в соціально-психологічному і соціологічному аспектах / О.П. Скиба // Вісн. Нац. авіац. ун-ту. – 2009. – № 1. – С. 128–131.
23. Скотникова А.М. Руководство по выполнению исследовательских работ студентов: учебно-методическое пособие / автор А.М. Скотникова / ФГБОУ ВПО «Урал. гос. пед. ун-т.» – Екатеринбург, 2014 – 87 с.
24. Соловійов С.М. Основи наукових досліджень. навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 176 с.
25. Стеченко Д.М. Методологія наукових досліджень: Підручник / Стеченко Д.М., Чмир О.С. – К.: Знання, 2005. – 309 с.
26. Стеченко Д.М. Методологія наукових досліджень / Стеченко Д.М., Чмир О.С. – К.: Знання, 2007. – 317 с.
27. Тарелкін Ю.П. Методологія наукових досліджень / Ю.П. Тарелкін, В.О. Цикін. – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2010. – 194 с.
28. Технологія наукових досліджень: навч. посіб. / Укладач М.С. Дороніна. – 2-е вид., випр. і доп. – Х.: ВД «ІНЖЕК», 2006. – 104 с.
29. Фурман А.В. Теорія навчальних проблемних ситуацій: психолого-дидактичний аспект: Монографія / А.В. Фурман. – Тернопіль: Астон, 2007. – 164 с.

- 30.Цехмістрова Т.С. Основи наукових досліджень: навч. посіб. / Т.С. Цехмістрова. – Київ: Видавничий Дім «Слово», 2003. – 240 с.
- 31.Чернілевський Д.В. Методологія наукової діяльності: навч. посіб. / За ред. професора Д.В. Чернілевського. – Вінниця: Вид-во АМСКП, 2010. – 484 с
- 32.Шейко В.М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: Підручник. – 3-є вид. / В.М. Шейко, Н.М. Кушнарєнко. – К.: Знання-Прес, 2003. – 295 с.
- 33.Юрченко З.В. Науковий потенціал особистості : психологічні чинники актуалізації / З.В. Юрченко // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Сер. «Педагогічні науки». – 2014. – Вип. 115. – С. 276–279.

ДОДАТКИ

Додаток А Приклади оформлення структурних елементів курсової та випускної роботи

Зразок титульного листа курсової роботи

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

КУРСОВА РОБОТА
з дисципліни «Соціальна психологія»
ОСОБЛИВОСТІ МІЖОСОБИСТІСНИХ СТОСУНКІВ
СТАРШОКЛАСНИКІВ

Галузь знань: 05 – «Соціальні та поведінкові науки»
Спеціальність: 053 – «Психологія»

Виконала:

студентка групи _____ М.С. Сердюк
(підпис)

Науковий керівник:

д. психол. наук, професор _____ В.Й. Бочелюк
(підпис)

Оцінка: _____

Запоріжжя
2017

Зразок титульного листа кваліфікаційної роботи бакалавра

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

«ДО ЗАХИСТУ ДОПУЩЕНА»

зав. кафедри психології,

д. психол. наук, професор

_____ В.Й. Бочелюк

«_____» _____ 20__р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА БАКАЛАВРА

ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМ СОЦІАЛІЗАЦІЇ В ПІДЛІТКОВОМУ
ВІЦІ ЗАСОБАМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ТРЕНІНГУ

Галузь знань: 05 – «Соціальні та педагогічні науки»

Спеціальність: 053 – «Психологія»

Виконала:

студентка групи _____ М.С. Сердюк
(підпис)

Науковий керівник:

канд. психол. наук, доцент _____ З.М. Шевчук
(підпис)

Нормоконтролер:

канд. психол. наук, доцент _____ О.А. Черепехіна
(підпис)

Запоріжжя
2017

Зразок титульного листа кваліфікаційної роботи магістра

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

«ДО ЗАХИСТУ ДОПУЩЕНА»
зав. кафедри психології,
д. психол. наук, професор
_____ В.Й. Бочелюк
« _____ » _____ 20__ р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМ СОЦІАЛІЗАЦІЇ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ ЗАСОБАМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ТРЕНІНГУ

Галузь знань: 05 – «Соціальні та поведінкові науки»
Спеціальність: 053 – «Психологія»

Виконала:

студентка групи _____ М.С. Сердюк
(підпис)

Науковий керівник:

канд. психол. наук, доцент _____ З.М. Шевчук
(підпис)

Нормоконтролер:

канд. психол. наук, доцент _____ О.А. Черепехіна
(підпис)

Запоріжжя
2017

Бланк завдання на випускну роботу

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Запорізький національний технічний університет
(повне найменування вищого навчального закладу)

Інститут, факультет _____

Кафедра _____

Ступінь вищої освіти (освітній ступінь) _____

Спеціальність _____

(код і назва)

Напрямок підготовки _____

(код і назва)

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри

д-р психол. н., професор

_____ В.Й. Бочелюк

«_____» _____ 20__ р.

З А В Д А Н Н Я НА ДИПЛОМНИЙ ПРОЕКТ (РОБОТУ) СТУДЕНТУ

_____

(прізвище, ім'я, по батькові)

1. Тема проекту (роботи) _____

_____

керівник проекту (роботи) _____

(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом ЗНТУ від «_____» _____ 20__ року № _____

2. Строк подання студентом проекту (роботи) _____

3. Вихідні дані для проекту (роботи) _____

_____

_____

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити) _____

_____

5. Перелік графічного матеріалу _____

6. Консультанти розділів проекту (роботи)

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	прийняв виконане завдання

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ за/п	Назва етапів дипломного проекту (роботи)	Строк виконання етапів проекту (роботи)	Примітка

Студент _____
(підпис) *(прізвище та ініціали)*

Керівник проекту (роботи) _____
(підпис) *(прізвище та ініціали)*

Приклад оформлення змісту роботи

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1	
ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ АГРЕСІЇ.....	8
1.1. Визначення понять агресія і агресивність.....	8
1.2. Причини агресивної поведінки та агресивності.....	20
РОЗДІЛ 2	
ПІДЛІТКОВА АГРЕСІЯ ЯК ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....	49
2.1. Біологічні фактори виникнення агресії.....	49
2.2. Соціальні умови виникнення агресії.....	51
РОЗДІЛ 3	
ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ.....	74
3.1. Методика дослідження.....	74
3.2. Особливості агресивності сучасних підлітків.....	78
3.3. Методи профілактики і корекції агресивної поведінки підлітків.....	91
ВИСНОВКИ.....	96
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	98
ДОДАТКИ.....	103
Додаток А. Первинні результати дослідження індивідуальної вікової динаміки рівня агресивності дівчат та хлопців.....	103
Додаток Б. Результати статистичного аналізу первинних даних.....	105

Приклад оформлення переліку умовних скорочень

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

БДЛ	Будинок, дерево, людина
МОНУ	Міністерство освіти і науки України
ООН	Організація об'єднаних націй
ТПКГД	Тип психічного компонента гестаційної домінанти
ЦНС	Центральна нервова система

Приклад оформлення рисунка

Результати аналізу глибини розуміння психолого-дидактичного тексту молодшими та старшими дошкільниками представлено на рис.3.7.

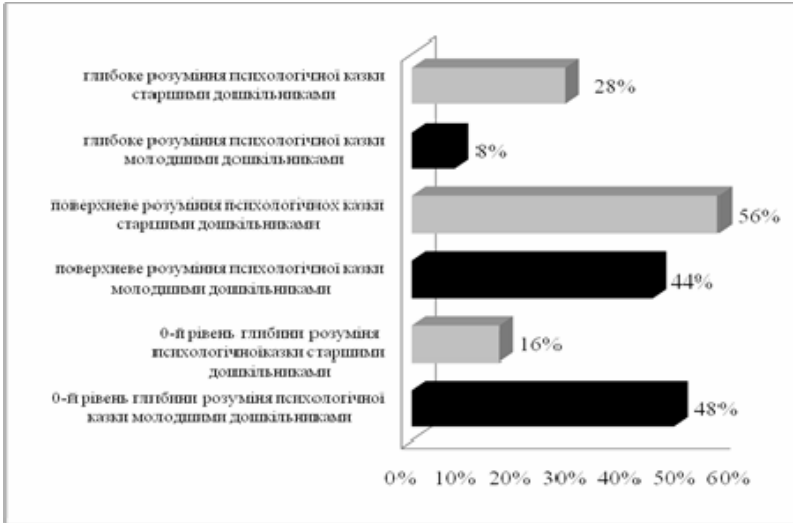

Рис. 3.7. Діаграма розподілу результатів дослідження глибини розуміння адаптованого психолого-дидактичного тексту дошкільниками

Приклад оформлення та аналізу таблиць

Таблиця 2.4

Порівняльні дані рівнів розвитку мовлення дітей (%)

Група	Рівні розвитку мовлення							
	Високий		Достатній		Середній		Низький	
	81–68 балів		67–48 балів		47–30 балів		29 і нижче балів	
	КЕ	ПЕ	КЕ	ПЕ	КЕ	ПЕ	КЕ	ПЕ
ЕГ	17,5	26,5	21,5	38,5	32	27,5	29	7,5
КГ	18	18,5	21,5	26	29,5	38,5	31	17

Як видно з табл. 2.4, в експериментальній групі, де відбувалося коригування мовлення в ігровій діяльності, загальні рівні розвитку

виявилися значно вищими, ніж у контрольній, у якій навчання здійснювалося на заняттях з розвитку мовлення, тобто в навчально-мовленнєвій діяльності. Так, високого рівня розвитку досягли 26,5% дітей з експериментальної групи (було 17,5%), достатнього – 38,5% (було 21,5%); на середньому рівні залишилось 27,5% дітей (було 32%) і на низькому – 7,5% дітей (було 29%). У дітей з контрольної групи також відбулися зовнішні зміни, але значно нижчі, ніж в експериментальній. Так, високого рівня досягли 18,5% дітей (було 18%), достатнього – 26% (було 21,5%), на середньому рівні – 38,5% (було 29,5%) і на низькому рівні залишилось 17% дітей (було 31%).

Отже, кількісні результати підтвердили ефективність виокремлених нами педагогічних умов і розробленої методики коригування мовлення дітей старшого дошкільного віку.

Складання бібліографічних описів

Бібліографічний опис документів здійснюється згідно зі стандартами, які прийняті в Україні, зокрема, міждержавний «ДСТУ 7.1:2006. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання».

Режим доступу: <http://zounb.zp.ua/resourse/GOST/index.html> (остання дата звернення 06.10.2016). Він є базовим для системи стандартів, правил та методичних посібників зі складання бібліографічного опису. При скороченні слів необхідно дотримуватись вимог ДСТУ 3582: 2013 «Бібліографічний опис скорочення слів і словосполучень в українській мові».

Бібліографічні описи створюють *de visu*, безпосередньо за оригіналами видань. Стандарт з бібліографічного опису документів «ДСТУ ГОСТ 7.1:2006. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання» містить як обов'язкові елементи бібліографічного опису, так і факультативні. При оформленні списку літератури потрібно дотримуватись уніфікації (або вносимо лише обов'язкові елементи, або з допомогою факультативних робимо більш розширений опис по всьому списку літератури).

При оформленні бібліографічних посилань слід дотримуватись «ДСТУ 8302:2015. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання», що вступив в дію 01.07.2016. Цей стандарт дає рекомендації, які враховані в наведених нижче прикладах описів архівних документів.

Приклади оформлення опису у списку використаних джерел

Книги одного автора

Данилюк І.В. Історія психології в Україні: Західні регіони (остання чверть ХІХ-перша половина ХХ століття) / І.В. Данилюк. – К.: Либідь, 2002. – 152 с.

Ткаченко О.М. Принципи і категорії психології / О.М. Ткаченко. – К.: Вища школа, 1979. – 198 с.

Книги двох і трьох авторів

Выготский Л.С. Этюды по истории поведения: Обезьяна. Примитив. Ребенок / Л.С. Выготский, А.Р. Лурия. – М.: Педагогика-Пресс, 1993. – 224 с.

Холл К.С. Теории личности / К.С. Холл, Г. Линдсей: пер. с англ. – М.: ЭКСМО-Пресс, 1999. – 592 с.

Виховання духовності особистості / М.Й. Боришевський, О.І. Пенькова, Н.Д. Володарська; за загальною редакцією М.Й. Боришевського. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. – 104 с.

Книги чотирьох і більше авторів

Становлення психологічної думки в Україні: провідні ідеї та історія розвитку: колективна монографія / В.В. Турбан, Л.З. Сердюк, Ю.Т. Рождественський та ін.; за ред. В.В. Турбан. – К. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. – 306 с.

Збірники праць та періодичні видання, серійні видання

Карсканова С.В. Опитувальник «Шкали психологічного благополуччя» К. Ріфф: процес та результати адаптації / С.В. Карсканова // Практична психологія та соціальна робота. – 2011. – № 1. – С. 1–9.

Чепелева Н.В. Дискурсивні засоби самопроекування особистості / Н.В. Чепелева // Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка». Тематичний випуск «Актуальні проблеми когнітивної психології». – Острого: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2013. – Вип. 24. – С. 7–11.

Швалб Ю.М. Логіко-психологічний аналіз розвитку категорії діяльності / Ю.М. Швалб // Науковий вісник Миколаївського національного ун-ту ім. В.О. Сухомлинського. Психологічні науки: зб. наукових праць / за ред. С.Д. Максименка, Н.О. Євдокимової. – Вип. 2. 13 (109). – Миколаїв: МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2014. – С. 246–251.

Матеріали конференцій

Опанасик І.В. Емоційний інтелект як складова когнітивного розвитку в старшому шкільному віці / І.В. Опанасюк // Актуальні

проблеми сучасної соціальної психології: міжнар. інтернет-конф., 20–25 березня 2014 р. – С. 36–40.

Ковтун А.Ю. Проблеми підготовки студентів до педагогічного спілкування / А.Ю. Ковтун // 21 століття: Наука. Технологія. Освіта: тези доповідей 22-ї Міжнародної науково-практичної конференції / Мукачівський технологічний інститут, 2007. – С. 317–319.

Багатомні видання

Франко І.Я. Твори: в 2 т. / Іван Якович Франко. – Київ: Дніпро, 1981. – Т. 2: Оповідання. – 259 с.

Брик М.Т. Енциклопедія мембран – Encyclopedia of Membranes: у 2 т. / М. Т. Брик. – Київ: Видавн. дім «Києво-Моги́л. акад.», 2005. – Т. 1. – 700 с.

Шестов Л. Сочинения в 2-х т. – Т. 2: На весах Иова (Странствование по душам) / Л. Шестов. – М.: Наука, 1993. – 559 с.

Дисертації

Щербаков М.А. Модели сознания личности (история возникновения и новыедпхооды): дисс... канд. психол. наук: 19.00.01. в форме научн. доклада. / М.А. Щербаков. – Ярославль. – 1999. – 63 с.

Петухова Л.Г. Психологічний захист як феномен психічного розвитку: аналіз теоретичних основ проблеми та конструктивних ідей її дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. психол. наук: 19.00.01 / Л.Г. Петухова; Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1994. – 17 с.

Законодавчі та нормативні документи, стандарти

Кодекс адміністративного судочинства України // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № № 35–36, 37. – Ст. 446.

Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 142.

Методичні матеріали

Методологічні конструкти сучасної психології. – Робоча навчальна програма. Навчально-методична розробка / Укл.: І. П. Маноха. – К.: Гнозис, 2009. – 35 с.

Електронні ресурси

Ковалев Г.И. Психологическое воздействие: теория, методология, практика [Электронный ресурс] / В.И. Ковалев. – М., 1991. – 477 с. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/psikhologicheskoe-vozdzeistvie-teoriya>

Яценко Т.С. Философско-психологические проблемы методологии познания психики [Электронный ресурс] / Т.С. Яценко, В.П. Андрущенко. – К., 2013. – Режим доступа: <http://yacenko.org.ua/article/110-st>

Приклад оформления dodatku

Додаток А

Методика «Особистісний диференціал» (мовою оригіналу)

Методика личностного дифференциала (ЛД) разработана на базе современного русского языка и отражает сформировавшиеся в нашей культуре представления о структуре личности. Методика ЛД адаптирована сотрудниками психоневрологического института им. В. М. Бехтерева. Целью ее разработки являлось создание компактного и валидного инструмента изучения определенных свойств личности, ее самосознания, межличностных отношений, который мог бы быть применен в клинико-психологической и психодиагностической работе, а также в социально-психологической практике.

Процедура отбора шкал ЛД

ЛД сформирован путем репрезентативной выборки слов современного русского языка, описывающих черты личности, с последующим изучением внутренней факторной структуры своеобразной «модели личности», существующей в культуре и развивающейся у каждого человека в результате усвоения социального и языкового опыта.

Из толкового словаря русского языка Ожегова были отобраны 120 слов, обозначающих черты личности. Из этого исходного набора отобраны черты, в наибольшей степени характеризующие полюса 3-х классических факторов семантического дифференциала: 1) оценки; 2) силы; 3) активности.

Случайным образом исходный набор черт был разбит на 6 списков по 20 черт. Применялись три параллельных метода классификации черт внутри каждого из этих списков.

1. Оценка испытуемыми (по 100-балльной шкале) вероятности того, что человек, обладающий свойствами личности А, обладает и свойствами личности В. В результате усреднения вероятностей индивидуальных оценок ...

Додаток Б

Приклади оформлення додаткових структурних елементів випускної роботи

Приклад написання реферату для випускної роботи

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота бакалавра*: 86 с., 58 джерел, 8 табл., 5 рис., 3 формули, 2 додатки.

Об'єкт дослідження – сімейні стосунки. Предмет дослідження – методи, якими можна досліджувати сімейні стосунки.

Мета дослідження – розробити та апробувати експрес-метод діагностики сімейних стосунків.

В роботі було проаналізовано стан методологічного та методичного арсеналу сучасної вітчизняної психології. Також було розроблено та проведено апробацію ...

Методами дослідження стали аналіз наукової і методичної літератури, бесіда, психодіагностичні процедури, статистичний аналіз.

Наукова новизна роботи полягає в спробі виявити можливість використання графічних експрес-методів для дослідження сімейних стосунків.

Практичним значенням роботи є те, що її дані можуть бути використані в корекційній роботі практичного психолога у сфері сімейного консультування.

СІМ'Я, СІМЕЙНІ СТОСУНКИ, ГРАФІЧНІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ, ЕКСПРЕС-МЕТОД ДІАГНОСТИКИ

* Для випускної роботи магістра слід писати: «Кваліфікаційна робота магістра: ...»

Приклад написання відгуку наукового керівника на випускну роботу

ВІДГУК на кваліфікаційну роботу бакалавра* «Психологія грошових відносин у сучасній українській сім'ї» студентки гр. _____ спеціальності «Психологія» Петренко Марії Сергіївни

Актуальність вивчення психологічних аспектів грошових відносин у сім'ї зумовлена проблемою подолання сучасної кризи сім'ї, пов'язаної з трансформаціями, які відбуваються у культурній, політичній та соціально-економічній сферах суспільства.

В роботі досліджено зв'язок між задоволеністю шлюбом та грошовими відносинами у сім'ї.

Завдання роботи виконано повною мірою, а саме: визначено основні фактори задоволеності шлюбом, проаналізовано сімейний бюджет з погляду його можливого впливу на задоволеність шлюбом, визначено особливості сімейного бюджету сучасної української сім'ї.

Гіпотеза про те, що сім'ям з високим рівнем задоволеності шлюбом притаманна спільна стратегія сімейного бюджету, підтверджена.

В роботі успішно були застосовані наступні методи дослідження: аналіз наукової і методичної літератури, психологічний тест «Задоволеність шлюбом» (В.В. Столін, Т.Л. Романова, Г.П. Бутенко), неструктуроване глибинне інтерв'ю з питань сімейного бюджету та авторська анкета «Стратегія формування сімейного бюджету».

Студентка проявила себе як зацікавлений дослідник, продемонструвала розуміння теоретичних та емпіричних завдань науково-практичної роботи, відповідні практичні вміння.

В цілому робота відповідає вимогам до написання робіт такого типу і може бути рекомендованою до захисту.

Науковий керівник:

д. психол. н., професор,
професор кафедри психології ЗНТУ

С. І. Іванов

«_____» _____ 20__ р

---

* Для випускної роботи магістра слід писати: «на кваліфікаційну роботу магістра».

Приклад написання рецензії на випускню роботу

РЕЦЕНЗІЯ

на кваліфікаційну роботу бакалавра*
«Особливості рефлексії у підлітків з девіантною поведінкою»
студентки гр. _____ спеціальності 053 «Психологія»
Іванової Марії Сергіївни

Підлітковий вік є важливим етапом у розвитку людини. Кризою в підлітковому віці можна пояснити багато факторів порушення норм поведінки. Гостре протиріччя між відношенням підлітка до самого себе і відношення до нього оточуючих, є одним із самих гострих протиріч підліткового віку, що і зумовлює актуальність обраної Івановою М.С. теми.

В роботі представлено ґрунтовний аналіз літератури з обраної теми.

Об'єкт, предмет та завдання дослідження сформульовані коректно, обрані методи релевантні завданням дослідження.

Емпіричний розділ роботи містить описання процедури дослідження та обґрунтування обраних методів. Дослідження ґрунтується на методологічних принципах проєктивного підходу і діагностики індивідуальних рис дитини. Результати свідчать про сформовані навички застосування феноменологічного підходу в аналізі даних, та поінформованість Іванової М.С. в галузі проблем загальної психології та розвитку особистості в шкільному віці.

Серед недоліків роботи слід зазначити відсутність додатків з первинними результатами дослідження та граматичні помилки у деяких місцях роботи. Одержані результати є дійсно цікавими і Іванової М.С. варто продовжити їх всебічний аналіз.

В цілому робота виконана на належному рівні, відповідає вимогам до робіт такого типу і заслуговує на оцінку «добре».

Рецензент:

професор кафедри психології ЗНУ,

д. психол. н., професор

«_____» _____ 20__р.

С.І. Петриченко

* Для випускної роботи магістра слід писати: «на кваліфікаційну роботу магістра».

Навчальне електронне видання
комбінованого використання
Можна використовувати в локальному
та мережному режимах

БОЧЕЛЮК Віталій Йосипович
РЕПЕЦЬКА Анжела Василівна

МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

до написання, оформлення і захисту
курсової та випускної роботи
для студентів спеціальності «Психологія»
денної та заочної форм навчання

Навчальний посібник

Один електронний оптичний диск (DVD-ROM);
супровідна документація.
Тираж 100 прим. Зам. № 851.

Видавець і виготовлювач
Запорізький національний технічний університет
Україна, 69063, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 64
Тел.: (061) 769–82–96, 220–12–14

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2394 від 27.12.2005.